

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Мирослав М. Поповић

СУДСТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ
(1838–1869)

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

mr Miroslav M. Popović

**JUDICIARY IN THE PRINCIPALITY OF
SERBIA**

(1838–1869)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

др Сузана Рајић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Радош Љушић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

др Милош Јагодић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

др Радомир Ј. Поповић, научни сарадник, Историјски институт,
Београд

СУДСТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1838-1869)

Резиме: Судство је једна од примарних функција у новоствореној држави. Већи део државотворне енергије Првог српског устанка (1804-1813) био је усмерен на стварање новог правосудног система српске државе. Озбиљан рад на оснивању законодавне, извршне и судске власти почео је већ 1804, када су основани и први судови. Први правни акти који су се односили на српске судове донети су 1805. и, касније, 1809. и 1811. Судови и судска власт били су под надлежношћу Савета, основаног 1805. Новом уставном реформом 1811. основан је Велики вилајетски суд, као нека врста Министарства правде. Два важна закона, на основу којих се судило током Првог српског устанка, били су *Закон Проте Матеје* и *Карађорђево законик*.

Највиша институција правосуђа пре Сретењског устава 1835. био је Суд народни сербски у Крагујевцу, често називан Народни суд. Укинут је 1835. и његове дужности прешле су на Савет, подељен на Уредбено и Судбено одељење. Велики суд је постојао од 1837, тако да је Србија тога времена имала петостепено судство – општински судови, магистрати (нахијски судови), Велики суд, Савет, кнез. Први нахијски судови успостављени су 1823, 1824, 1826, 1827. и 1833. године.

Устав из 1838. предвиђао је Апелациони суд, као суд другог степена, који је био смештен у престоници. Искључиво је разматрао и судио предмете који су долазили преко нижих судова. На тај начин, успостављене су три врсте судова: општински, окружни, као првостепени, и Апелациони суд у престоници. До Устава из 1838, судска власт није била независна и преклапала се са полицијском. Касациона власт била је у рукама кнеза.

Судска независност није директно прописана Уставом из 1838, али је он садржао неке регулативе које је требало да осигурају судску независност, одвајајући судску функцију од административне и истичући значај стручности судија. Међутим, судска независност била је релативна и прилично неодређена.

До краја 1838. основан је Трговачки суд у Београду, који је радио мање од два месеца. Поново је успостављен 1859. Београд је од 1841. био седиште Првостепеног суда за варош Београд. Имао је у својој надлежности парнице између грађана из унутрашњости и странаца који су живели у Београду.

Општински судови су се састојали од председника и два члана, имали су у надлежности парнице мање вредности и кривична дела за која је била прописана нижа казна.

Окружни или првостепени судови састојали су се од председника, три члана и одговарајућег особља. Извиђали су и судили у првом степену грађанске парнице и кривична дела који нису били у надлежности општинских судова.

Апелациони суд разматрао је у другом степену предмете које су окружни судови пресудили у првом степену.

Врховни суд је основан 1846, као суд трећег, коначног степена, који је разматрао предмете које су већ судили првостепени и другостепени суд. Касациони суд је успостављен 1858. Укинут је 1860. и Апелациони суд је постао једини виши суд.

Коначна организација српског деветнаестовековног судства успостављена је 1865. године. У питању је био тростепени систем, са окружним судовима као првостепеним, Апелационим судом у другом степену, и Касационим судом трећег степена.

Основна идеја уставобранитељског режима била је обезбедити свачију личну сигурност и грађанска права. За то су били потребни писани закони и организовано судство. Утицај уставобранитеља на државне послове почео се осећати одмах после Устава 1838, а постао неоспоран тек након избора Александра Карађорђевића за кнеза 1842, кад су водили Србију до 1858. године. Организација судова није ишла лако и мењала се све време уставобранитељског режима. Почетне године организације српског правосуђа после Устава 1838. биле су основа, полазиште, са првим законима и расписима, којима су установљене судске инстанце и надлежност Министарства правде, те тумачена примена поменутих закона у судовима.

Основе за реконструкцију српског кривичног и грађанског судског поступка представљају Устав из 1838, разна устројства окружних, Апелационог, Врховног и Касационог суда и бројни расписи Министарства правде. Многе законске регулативе су недостајале – *Грађански законик* донет је 1844, а први *Законик о грађанском судском поступку* тек 1853. *Допунителна правила у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној* и њихово објашњење из 1845. били су недовољни да попуне празнине у судском поступку. Описана законодавна делатност била је једини ослонац правосудне струке и полазиште за даљи рад на судском законодавству и у томе је њен значај. Сваки почетак је тежак, па је на организацији судова морало још пуно да се ради. Нови законици о грађанском судском поступку донети су 1860. и 1865, *Кривични законик* 1860, а *Законик о кривичном судском поступку* 1865. године.

Кључне речи: судови, судство, адвокати, судски поступак, Кнежевина Србија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом веку

УДК: 347.97/.99(497.11)“1838/1869“

JUDICIARY IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1838-1869)

Abstract: Judiciary is one of the most important functions in a newly-created state. Larger part of state-creative energy of the I Serbian Uprising (1804-1813) was directed to creation of the new Serbian state's judiciary system. Serious work on the foundation of legal, executive and judiciary authority had already begun in 1804, when first courts were founded. First legal acts considering Serbian courts were brought in 1805 and later in 1809 and 1811. The court and judicial authority were under jurisdiction of the Council, founded in 1805. A new constitutional reform of 1811 created the Great Vilayet Court, as some kind of the Ministry of Justice. Two important laws, on the basis of which judicial proceedings took place during the I Serbian Uprising, were the Law of Prota Mateja and the Code of Karađorđe.

Supreme judiciary institution before the Constitution of Sretenje 1835, had been the National Serbian Court in Kragujevac, often called the National Court. It was abolished in 1835 and its duties passed to the Council, divided into Regulative and Judicial department. The Great Court had existed since 1837, and so Serbia of that time had five-level judiciary – communal courts, magistrates (district courts), the Great Court, the Council, the prince. First district courts were established in 1823, 1824, 1826, 1827 and 1833.

The Constitution of 1838 anticipated the Court of Appeal, as a court of the second degree, which was situated in the capital. It strictly inspected and judged lawsuits that passed through lower courts. In that way, three kinds of courts were established: communal, district first-degree courts and the Court of Appeal in the state capital. Until the Constitution of 1838, judicial authority had not been independent and it interloped with the police. Authority of cassation was in the hands of the prince.

Judicial independence was not directly prescribed by the Constitution of 1838, but it contained some regulations which were to ensure judicial independence, by dividing

judiciary function from administrative and giving strength to professional expertise of judges. But, judicial independence was relative and quite undetermined.

By the end of 1838, the Merchant Court was founded in Belgrade, which was in operation less than two months. It was established again in 1859. Belgrade was the residence of the First-degree Court for Belgrade Town (Prvostepeni sud za varoš Beograd) since 1841. It had jurisdiction over lawsuits among citizens from inner parts of the country and foreigners who lived in Belgrade.

Communal courts consisted of the president and two members and had jurisdiction for handling civil lawsuits of minor value and criminal matters for which lower punishment was administered.

District or the first-degree courts consisted of the president, three members and suitable personal, with jurisdiction to question and judge in the first degree civil lawsuits, criminal acts and merchant lawsuits that were not under jurisdiction of communal courts.

The Court of Appeal considered in the second degree acts judged by district courts in the first degree.

The Supreme court was founded in 1846 and, as the court of the third, final degree, considered lawsuits that had already been judged by the first and second degree court. The Court of Cassation was established in 1858. It was abolished in 1860, and the Court of Appeal became the only higher court.

The final organization of Serbian 19th century judiciary system was established in 1865. It was a three-level system, with district courts of the first degree, the Court of Appeal as the second and the Court of Cassation as the third-degree court.

The party which defended the Constitution of 1838 started to have influence on the state affairs just after the Constitution had been accepted, and it became unquestionable after the party brought Aleksandar Karađorđević (ruled 1842-1858) to the Serbian throne. The basic idea was to ensure everybody's private property; written laws and organized judiciary were needed. The first years of the Serbian judiciary organization after the Constitution were the basics, with first laws which founded judicial instances and jurisdiction of the Ministry of Justice, and circulars, by which the Ministry

interpreted application of such laws in courts. Many of legal regulations were missing – the Civil Code appeared in 1844, and the first code of judiciary proceedings in 1853.

The basics for the reconstruction of Serbian criminal and civil judicial proceedings represent the Constitution of 1838, organizations of district courts, Court of Appeal, Supreme court and Court of Cassation, and various circulars of the Ministry of Justice, especially the one from 1842, considering evidence in the course of judicial proceedings. Additional rules from 1845 prescribed oral judicial proceedings and anticipated new codes, which were brought in 1853, for the regulation of civil, and in 1865 for the regulation of criminal judiciary proceedings. New codes of civil judicial proceedings were brought in 1860 and 1865. The picture of the judicial proceedings before these codes can be taken on the basics of numerous regulations and circulars, that were often brought from case to case, without long-lasting politics and theoretical fundament.

Key words: courts, judiciary, lawyers, judicial proceedings, Principality of Serbia

Academic Expertise: History

Field of Academic Expertise: Modern History of the Serbian People

UDK: 347.97/.99(497.11)“1838/1869“

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	3
I УВОД	11
У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ	11
Карађорђево законик и Протокол Шабачког магистрата	22
Пример Београдског магистрата 1807–1813	24
ВЛАДАВИНА КНЕЗА МИЛОША ДО УСТАВА 1838	26
Судске инстанце 1815–1838	26
Прописи и поступак 1815–1838.....	29
Рад на кодификацији 1828–1845.....	33
II ОД УСТАВА ДО ОСНИВАЊА ВРХОВНОГ СУДА	
(1838–1846)	39
Судске инстанце по Уставу из 1838. и положај судија	40
Организација и рад Министарства правде, примирителних и окружних судова	44
Организација Апелационог и Врховног суда	62
Нормирање кривичног и грађанског судског поступка 1838–1846. године	67
Извештаји Министарства правде и комисија. Статистика судства 1844–1847.....	85
III ОД ВРХОВНОГ ДО КАСАЦИОНОГ СУДА (1846–1858)	93
Организација и рад Министарства правде, примирителних и окружних судова 1846–1858. године	93
Организација Апелационог и Врховног суда 1846–1858. године	120
Основе нормативног регулисања кривичног и грађанског судског поступка 1846–1858. године.....	125
Статистика судства за 1853. и 1858. годину.....	152

IV СУДСТВО У СРБИЈИ 1858–1869	164
Реформе судства 1859–1865	166
Законици о грађанском судском поступку из 1860. и 1865. године	172
Кривични законик (1860), кривичнопроцесне норме и Законик о кривичном поступку (1865)	174
Стање судства према извештајима министра правде Народној скупштини 1864. и 1867. године	179
V ВАНРЕДНИ СУДОВИ И ПОЛИТИЧКА СУЂЕЊА	
– КРАТАК ОСВРТ	186
Суђење поводом Тенкине завере 1857. године	187
Ванредни судови за време друге владавине Милоша и Михаила	189
Мајсторовићева завера и Пропаст Великог суда	191
Суд убицама кнеза Михаила	195
VI ЕПИЛОГ ИЛИ КЉУЧНА СВЕДОЧАНСТВА РАЗВОЈА	
СУДСТВА (1838–1869)	198
Улога кнеза Милоша у судству до 1839. и сведочанства савременика	198
Адвокати у Кнежевини Србији 1838–1869. године	200
Жалбе народа на правосуђе Светоандрејској скупштини 1858/1859	212
Кнезови Милош и Михаило и судови (1858–1868)	218
VII ЗАКЉУЧАК	223
ПРИЛОГ: ПОПИС НАЈВАЖНИЈИХ ПРОПИСА КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА РЕДОВНО СУДСТВО (1839–1869)	233
БИБЛИОГРАФИЈА	236

ПРЕДГОВОР

Сви правни акти које држава доноси деле се на три врсте: законодавне, односно нормативне, управне и судске. Подела власти, најбитније организационо начело грађанске државе, значи да се свака од ових трију врста аката ставља у надлежност једном посебном органу, односно једном посебном низу органа, који су одвојени од других. Законодавство је настало из потребе да се општим правним нормама регулише целокупна делатност државних органа, као и грађана. Управна власт, за разлику од законодавства, на основу општих и апстрактних правила прописује појединачна и конкретна правила и врши материјалне радње које су њима предвиђене. За државу је веома важно да се општи прописи спроводе тачно у живот, тј. да не буде прекршаја. У спровођењу правних прописа појављују се спорови између «обичних» лица, у њиховим међусобним односима, између државних органа и грађана и између самих државних органа. Спор о противправности носи импликацију да одређени правни пропис није јасан, а људско понашање није до краја регулисано. Спор представља ненормалну појаву коју треба елиминисати. Решење спорова је битан предуслов да се у конкретној ситуацији нађе тачно решење. Власт која решава спорове и одређује санкције против оних који су извршили правни прекршај јесте судство.¹

Судство је орган који треба да пажљиво и узимајући у обзир све околности дође до тачног решења, до материјалне истине и законите одлуке. Судска делатност има карактер мислилачке, чисто је „правна“, захтева миран рад и пажљив поступак, јер је у питању спор, ситуација у којој није јасно шта значи општи пропис, тј. каква треба да буде конкретна државна делатност. Суд не ради по сопственој иницијативи, већ кад се спор појави, кад га тужбом изнесу странке.²

Суд је у српском праву 19. века правосудни орган, који у државно-правном, административном смислу, представља државну установу, која обухвата сва лица која улазе у његов састав, вршила она правосудну функцију (судије) или не

¹ Р. Лукић, *Теорија државе и права, I књига: Увод и теорија државе*, Београд, 1956, 328-331.

² Исто, 331.

(помоћно особље). Свака таква установа има одређену област под својом надлежношћу, председника, изван број судија и судско особље, писарницу, благајну (рачуноводство) и, при себи, обично и затвор. Суд у процесном смислу је одељење суда или судија појединац, које је позвано да врши судску функцију, тј. изрицање права или правде у поједином случају. Представља га, нпр. веће окружног, Апелационог или Касационог суда, те судија појединац код окружног суда.³

Разликују се редовни и посебни судови. Редовни судови по правилу врше судску функцију у кривичним и грађанским стварима, рачунајући ту и трговачке. То су, у највећем делу периода историје судства Кнежевине Србије, општински или примирителни, окружни, Апелациони, Врховни и, касније, Касациони суд. Посебни судови представљају правосудни орган само за одређена кривична дела и грађанске спорове или само за кривична дела и грађанске спорове који се односе на одређени круг лица. Посебни судови за одређене грађанске спорове су нпр. црквени судови, за одређена кривична дела судови за заштиту државе, а за кривична дела која се односе на одређени круг лица војни судови.⁴ Рад који је пред нама бавиће се редовним судовима, уз осврт на најважније ванредне судове и судске процесе.

Судови се могу поделити на више и ниже. Према територији на које се простирала њихова делатност, у периоду после 1838. судови су се делили на општинске, окружне, Апелациони, Врховни и, касније, Касациони суд, као највиши, пошто је његова територија цела држава. Ова деоба је важна и са судско-административног гледишта, те су виши судови из ове поделе вршили надзор и дисциплинску власт над нижим судовима. Према тежини или важности кривичних дела, односно грађанских спорова, судови су виши или нижи један према другом с обзиром на мању или већу вредност предмета, па постоје судови првог степена, другог, трећег итд. Судови надлежни за исте ствари су судови истог реда. Суд који испитује одлуке другог суда је по својој надлежности виши у односу на њега.

³ Т. Живановић, *Основни проблеми Кривичног и Грађанског процесног права (поступка)*, II одељак, СКА, Посебна издања, књига 131, Друштвени и историјски списи, књига 55, Београд, 1941, 77-79.

⁴ *Исто*, 192-193.

Судови су у међусобном односу као судови ниже и више инстанце, те су као такви суб- или суперординирани.⁵

Правосуђе је унутрашње огледало државе, као што је дипломатија спољашње, и установи суда се зато поклањала посебна пажња. Једном од најпречих, примарних функција у свакој новоствореној држави сматра се судска. Добар део државотворне енергије Првог српског устанка био је усмерен на стварање правосудног система, а постављање првих судија односно успостављање судства у првој устаничкој години представљало је темељ државној организацији у ослобођеној Србији. Још 1804. године започет је озбиљан рад на утемељавању законодавне, извршне и судске власти као основних функција једне државе.⁶

Предмет истраживања докторске тезе *Судство у Кнежевини Србији 1838-1869.* је анализа правосуђа у Србији као једне од три полуге државне власти и одраз друштвеног и политичког живота Србије у 19. веку. Судство и законодавство у периоду Српске револуције и прве владавине кнеза Милоша Обреновића детаљно је размотрено у студијама Радоша Љушића⁷, Зорана Мирковића, те старијим радовима Миленка Вукићевића, Димитрија Папазоглуа, Данице Гавриловић, Драгослава Јанковића, Михаила Гавриловића, Вере Петрић и других⁸.

⁵ Исто, 193-194.

⁶ Р. Љушић, *Историја српске државности II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад 2001, 171; Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, Београд, 1955, 24; Ј. Живковић, *Судство као сегмент српске државности 1804-1914, Пожаревачки суд од Магистрата до Првостепеног суда округа пожаревачког*, Пожаревац, 2006, 9. Као увод у историју српског судства видети S. Šarkić, D. M. Popović, D. Nikolić, *Istorija srpskog pravosuđa (XII-XX vek)*, Beograd, 1997.

⁷ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд, 2005; *Srpska sloboda*, Arhiv za pravne i društvene nauke 2 (1992), 353-368. и *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд, 1986, 233-242. Кратак преглед развитка српског деветнаестовековног правосуђа дат је у Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 171-175.

⁸ З. С. Мирковић, *Карађорђев законик (кривично, породично и државно право устаничке Србије)*, Београд, 2008; М. Вукићевић, *Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године у Криминалистика у Србији (Ковчежић за историју) 1793-1914*, приредио и обрадио Живојин Л. Алексић, Београд, 1996; Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804-1813)*, Београд, 1954; Д. Гавриловић, *Београдски магистрат у време Првог устанка*, Годишњак града Београда 19 (1972); D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, Beograd, 1984; М. Гавриловић, *Милош Обреновић I-III*, Београд, 1978. О кривично-судској пракси за време прве владавине кнеза Милоша погледаги V. Petrić, *Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1 (1966), 81-94; Иста, *Кривична дела против власти и кривична дела злоупотребе дужности у Србији 1815-1839. године*, Историјски гласник 4 (1966), 77-91; Иста, *Кривична дела против живота и тела у судској пракси Србије кнеза Милоша*, *Анали Правног факултета I* (1959), 76-94; Иста, *Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша*, *Анали Правног*

У српској историографији још увек не постоји монографија која би тематско-хронолошки исцрпела тему развитка српског правосуђа у периоду од Устава из 1838, преко владе Првог намесништва (1839-1840) и кнеза Михаила (1840-1842), владавине Уставобранитеља (1842-1858), друге владавине Милоша (1858-1860) и Михаила (1860-1868), све до Устава из 1869. године. Важне смернице за почетак истраживања судског законодавства у време Првог намесништва поставио је такође Р. Љушић.⁹ Поред незаобилазних дела Слободана Јовановића¹⁰, која су често основно полазиште, постоје радови других правника, који са правног аспекта анализирају поједине сегменте система правосуђа – судски поступак, кажњавање, врсте кривичних дела, законске основе српског правосуђа (радови о законодавству које се односило на судове 19. века у Србији).¹¹ У последње време настало је неколико монографија посвећених појединим судовима

факултета 3-4 (1959), 316-334; Иста, *Кривична дела против похаре и утаје за време прве владе кнеза Милоша*, *Анали Правног факултета* 3-4 (1965), 298-312.

⁹ Р. Љушић, *Прво Намесништво* (1839-1840), Београд, 1995, 51-73.

¹⁰ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд, 1933, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933, *Влада Милана Обреновића I*, Београд, 1934. Дела Слободана Јовановића су права ризница у којима се могу наћи подаци о свим аспектима политичког, друштвеног, јавног и културног живота Србије овог периода, те значајна сазнања о развоју правосуђа као институције и законској регулативи, важним судским процесима, њиховој вези са актуелном политичком ситуацијом и режимом у Србији.

¹¹ З. Мирковић, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804-1860. (ритуали погубљења и јавног мучења)*, Београд, 2013; И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, Београд, 2012; М. Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац, 2005; М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, Крагујевац, 2008; У. Станковић, *Државни савет и кнез Александар као тумачи парничних одредаба судских устројстава*, *Анали Правног факултета у Београду* 2 (2010), 302-314; Исти, *Аутентична тумачења Закона о повраћају земаља (1839)*, *Зборник Правног факултета у Новом Саду* 1 (2011), 521-534; Исти, *Неколико напомена о нацрту кривичног законика Василија Лазаревића (1839)*, *Зборник Правног факултета у Новом Саду* 2 (2011), 459-472; Исти, *Први покушаји кодификације грађанског поступка у Србији (1829-1844)*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2 (2012), 489-508; Исти, *Нацрт законика о грађанском судском поступку Јована Хаџића (1845)*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2 (2013), 495-513; Исти, *Рад Комисије за унапређење грађанског поступка од 1845. године*, у: *Зборник радова „Хармонизација грађанског права у региону, Источно Сарајево*, 2013, 145-163; В. Ђурђић, Н. Ранђеловић, Г. Илић, *Српско државно тужилаштво 1804-2004*, Ниш, 2004; М. Grubač, *Telesna kazna u Srbiji od Prvog srpskog ustanka (1804) do njenog ukidanja (1873) : 130 godina od ukidanja telesne kazne u oslobođenoj Srbiji*, Београд, 2004; S. Šarkić, D. M. Popović, D. Nikolić, *Istorija srpskog pravosuđa (XII-XX vek)*, Београд, 1997; *Историја југословенске адвокатуре I*, Београд, 1998; Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш, 1991; Т. Васиљевић, *Ђорђе Т. Ценић – развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, *Извори српског права*, СКА, Одељење друштвених наука 7, Београд, 1987; С. Пихлер, *Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године*, АПФ 1-2 (1974), 147-169; Исти, *Основне карактеристике кривичних санкција у Србији 19. века до кодификације из 1860. године*, *Пенологија* 1 (1974), 47-61. Т. Никчевић, *Постанак и покушај прераде Грађанског законика Кнежевине Србије*, *Споменик САНУ СХИХ*, Београд, 1971; Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865.*, Београд, 1967. итд.

прегледног карактера.¹² Важна су и издања грађе судова, која се односи на период од Првог српског устанка до 60-тих година 19. века.¹³ Треба навести и објављену судску грађу у књигама Бранка Перуничича.¹⁴

Тежиште рада, који обухвата историју институције српског правосуђа у периоду између Устава из 1838. и 1869. године, са освртом на период 1804-1838, односи се на редовне судове, њихову организацију и функционисање, кривични и грађански судски поступак, као мерило ефикасности судства. Посебна пажња посвећена је анализи закона, уредби и других прописа, којима је судство уређено. Такође, од посебног значаја су расписи и тумачења Министарства правде, по мишљењу и одобрењу Државног савета и кнеза. Наиме, када одређена уредба, пропис или друга норма и њена примена није била јасна и тим поводом се у судској пракси јављали проблеми, судови су се обраћали за помоћ Министарству правде, оно је питање даље прослеђивало Савету, а овај кнезу. Министарство је често само примећивало проблеме и застоје у раду судова, налазило њихове узроке и покушавало да их реши, а то се чинило путем расписа и тумачења, тзв. „толковања“, којима се неретко, уз тумачење и мењала одређена правна норма. Расписи највећи значај имају четрдесетих и педесетих година, док још нису постојали одговарајући закони, нарочито законци о грађанском и судском кривичном поступку. Тада су се путем расписа попуњавале празнине, тј. непостојање или недостаци постојећих, често врло штурих и уопштених прописа. Шездесетих година, када је довршен рад на кодификацији, расписи су често интерна препорука судовима и обично не мењају опште стање у судству. Анализа докумената нормативног карактера чини се кључном, јер су они резултат општих

¹² Ваљевски окружни суд 1809-2009, прир. З. Ранковић, Ваљево, 2009; Ј. Живковић, *Судство као сегмент српске државности 1804-1914*, Пожаревачки суд од Магистрата до Првостепеног суда округа пожаревачког, Пожаревац, 2006; Н. Жутић, *160 година владавине права: Врховни суд Србије 1846-2006*, Београд, 2006; Н. Жутић, *Монографија Окружног суда у Београду: 30 година Билтена*, Београд, 2007. итд.

¹³ *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, прир. Радомир Ј. Поповић, Београд, 2010; О. Гавриловић, *Тупријски окружни суд 1815-1865*, САНУ, Извори српског права 10, Београд, 1991; Исти, *Ваљевски окружни суд 1815-1865*, САНУ, Посебна издања, књ. 49, Одељење друштвених наука, књ. 72, Извори српског права 3, Београд, 1973; С. Максимовић, *Суђења у Пожаревачком магистрату (1827-1844)*, Пожаревац, 1973.

¹⁴ Б. Перуничич, *Београдски суд 1819-1839*, Београд, 1964; *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд, 1970, као и бројна издања историјске грађе истог аутора тематски посвећена већим градовима-центрима у Србији.

спорних места у судској пракси, те представљају начин на који је држава уочене проблеме решавала. Извори нормативне грађе су *Зборници закона и уредби Кнежевине Србије*, фондови Архива Србије и збирке прописа које су објавили Ђорђе Петровић и Тома Живановић.¹⁵

Судски поступак је једно од најважнијих мерила за процену ефикасности судства. Анализом промена у развоју судског поступка стичемо праву слику развоја српског правосуђа. Можемо видети како је власт схватала важност ефикасности судског законодавства и судства уопште, те радила на њиховом усавршавању.

Од велике важности су извештаји Министарства правде Државном савету, у којима је представљена статистика судства и запослених у тој делатности. Важни су за праћење промена у раду судова и развоја судства, а у њима је Министарство дало и оцену функционисања судства уопште, које су мане и предности настали његовим радом током година, те њихови узроци. Стога ови извештаји представљају драгоцену грађу за процену ефикасности судова, те у којој мери је у ком периоду њихов рад напредовао или наилазио на препреке.

Пажња је посвећена и профилу судија и адвокатима и адвокатској служби. Од изузетног значаја за анализу судства у Србији и његовог функционисања јесу категорије попут образованости судија, тј. које су школе завршили, те њихова плата, однос према послу, ефикасност и одговорност у извршавању обавеза. Дата је и анализа адвокатске службе и њен развој, на основу прописа, те став народа и јавности према адвокатима, кроз штампу, мемоаре и грађу Петровске и Светоандрејске скупштине, 1848. и 1858/59. године.

Мемоарска грађа и штампа обилују подацима којима се може допунити и сликовито представити рад судова, те став јавног мњења и истакнутих појединаца, учесника политичких збивања времена, према судству.

Основни метод истраживања представља заснивање рада, закључака и научних резултата на документима из грађе Архива Србије (фондови

¹⁵ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србије од 1827. до 1854*, Београд, 1856; Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Београд, 1967.

Министарства правде, судова, начелстава и лични фондови министара правде, судија, начелника, адвоката и кључних личности српске државе 19. века), објављеној грађи локалних архива у Србији, мемоарским делима истакнутих делатника епохе, те постојећој историјској и правној литератури.

Проблем и изазов приликом писања рада представљала је, између осталог, правна терминологија 19. века, непотпуност и мали број прописа почетком четрдесетих година 19. века и њихов све већи раст и диференцирање у наредном периоду. Наиме, српски правни језик и терминологија су у првој половини 19. века били у процесу формирања и постепено дефинисани. Некада су формулације биле рогобатне, нејасне и двосмислене, што се могло видети из бројних питања и недоумица које су судови имали за Министарство правде. У неким случајевима је тешко модерном правном терминологијом превести правни термин 19. века, јер се значење разликује, некад у нијансама, или се под једним појмом подразумевало више тога у односу на његову данашњу правну дефиницију. Једним прописом, током четрдесетих година, било је регулисано више ствари, па и области права, нпр. устројствима окружних судова дефинисана је организација, састав и надлежност судова, као и основне норме грађанског и кривичног судског поступка, пошто других прописа из процесног права није било. Касније се из ових, основних, развијају нови прописи и чак читава законодавна делатност кодификације, доношењем *Грађанског законика* 1844, *Законика о грађанском судском поступку* 1853. и касније, 1860. и 1865, *Кривичног законика* 1860, *Законика о кривичном судском поступку* 1865. У ствари, док није завршен, наравно постепено, рад на кодификацији, који је почео још за прве владе кнеза Милоша (1815-1830), малобројни прописи су били привремено решење и на њима се заснивао рад судова. Педесетих и шездесетих година 19. века прописи су јаснији, издиференциранији, бројнији, и односили су се на конкретну и све ужу правну проблематику.

Такође, проблем представља и степен правне свести, не само обичног народа, већ и правника, државних органа и законодавне власти, тј. колико су они успевали да одговоре изазовима државе која је била у формирању, у свим својим сегментима, те да прилагоде искуства страног законодавства са дугом традицијом,

које је служило као узор, на ситуацију и стање у Србији, где је институција домаћег правно организованог судства, према начелима модерне државности, била новина, на коју се требало навићи и коју је требало прихватити. Незахвално је нормама данашњег права и државности оцењивати рад судова и законодавство које се на њих односило у 19. веку, јер многе ствари се нису схватале, тумачиле, па ни решавале као данас. Томе доприноси већ наведена неразвијеност српске правне науке, али и степен развоја српског друштва у првим деценијама 19. века. Покушај коначне оцене судског система Кнежевине Србије тренутно није могућ, с обзиром на досадашњу непроученост тематике и да дело које је пред нама даје прве оквире и отвара многа подручја, као покушај синтезе, која не може да покрије и каже све.

І УВОД

У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Према казивању Јанићија Ђурића¹⁶, које представља прву вест о успостављању српских судова у Првом устанку, Карађорђе је сазвао Скупштину у Остружници после протеривања Кучук Алије из Јагодине у Београд и наредио Ђурићу да позове нахијске старешине да дођу на Скупштину и поведу двоје-троје истакнутих људи за избор судија, јер устаничка држава није могла функционисати без судова. Према Баталаки¹⁷, старешине су повеле људе који су изабрани за судије и постављени по разним нахијама. Теодосије Марићевић, трговац из Орашца, изабран је за судију у Крагујевачкој нахији. Будући незадовољан добијеним положајем, сукобио се са Карађорђем и изгубио живот. Остружничка скупштина у мају 1804. бирала је судије, али не знамо да ли су основани сви или само неки нахијски судови.¹⁸

У петој тачки Захтева, које су устаници пре избора судија поднели дахијским представницима у Земуну, тражило се да се у свакој нахији успостави судница (кадилук), у којој би се праведно судило и само прави кривци хапсили, а судије биле праведне, богобојажљиве и неподмитљиве, које не би раји чинили неправде. Преговори нису успели, те је турска организација суда постала непотребна.¹⁹

Након што се приступило избору судија, немамо података у изворима о спровођењу ове одлуке и начину организовања суда, осим Баталакине изјаве да су судије на неки начин постављене, али и да се народ радије обраћао војним старешинама него судијама, те су судије, стога, по Баталаки, биле на почетку беспослене. Значају одлуке о организовању суда доприноси то што је донета на

¹⁶ Јанићије Ђурић (око 1779-1850), био је Карађорђево писар, или, како је себе називао, «тајни секретар врховног војводе».

¹⁷ Лазар Арсенијевић Баталака, политичар и историчар Првог српског устанка (Буковик, Крагујевачки округ, 1793/1795-Београд, 1869).

¹⁸ R. Ljušić, *Srpska sloboda*, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 2 (1992), 354; *Копија историје сербске сочињавана Јанићијем Ђурићем, Казивања о српском устанку 1804.* (приредила Д. Самарцић), Београд, 1980, 67; Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка I*, Београд, 1979, 139-140.

¹⁹ *Пунктови од Сервијанаца изискујемо месеца маја 1804 года*, т. 5, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику I, 1804-1808*, у редакцији Р. Перовића, Београд, 1978, 68; R. Ljušić, *Srpska sloboda*, 354.

првој Скупштини којој су присуствовали представници свих ослобођених нахија Београдског пашалука.²⁰

На уређењу суда радило се и током Ваљевске нахијске скупштине (мај 1804). У периоду између неуспелих преговора са дахијским представницима и сабирања српске војске пред Београдом, у Топчидеру, Прота Матеја и Јаков Ненадовић окупили су представнике Ваљевске нахије на Рељином пољу. На Скупштини су одредили ко ће чувати нахију од упада Турака из Сокола и Ужица и ко ће предводити Ваљевце у борбама око Београда. Том приликом изабрана су на Скупштини, на предлог старешина (кнежинских кнезова), два човека (Петар Читак из Мушића и Јован Рабас из Рабаса), који су, по мишљењу учесника Скупштине, били поштени и прави кметови, па им је дата власт да буду и судије. Секретар је испрва био поп из бранковачке цркве, затим Сава из Купинова, који се запопио, а после њега Петар Новаковић из Осека. Додељена су им три пандура и начињени колибе и апс у немачком шанцу код Кличевца. Чланови суда су се издржавали од својих кућа; после две-три године по нахији се на два члана опорезивало по 35 дуката цесарских, једно говече и 500 ока жита на годину.²¹

Прота Матеја је на основу *Крмчије* саставио тзв. *Закон Проте Матеје*²², који је проглашен на Ваљевској скупштини, наводећи на једном месту да се састојао од «14, 15 ли пунктова»²³, а у *Кратким запискама* наводи да је на Скупштини било 1000 људи и попова и да је у *Законику* било «до 15-20 пунктова». На истом месту наводи да су мање кривице остављене «на чисту савест судијама и по обичају нашем, а што баш не могу нек нам на Врачар шаљу».²⁴ Већина писаца, историчара и правника који су се бавили *Законом Проте Матеје* (Нил Попов, Б. Калај, Т.

²⁰ R. Ljušić, *Srpska sloboda*, 355; Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка I*, 140.

²¹ Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Београд, 1947, 135-137, 312-313; R. Ljušić, *Srpska sloboda*, 355; D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, Београд, 1984, 82.

²² Побројани су неки параграфи: „1) Ко би убио човека, да се убије и на коло метне; 2) Ко отме девојку силом (као што је гдегде бивало, а особито у каквим бунама кад се судови побркају), тај женик, кум и стари сват шибу да трче, а други штаповима да се каштигују; 3) Ко украде јагње, прасе, коња или вола, тај да плати двоје и да се каштигује штаповима; 4) Ко утече из војске без допуштења, да трчи шибу; 5) са страже који побегне да се стреља; 6) Ко се криво закуне и криво сведочи, тај сву ону штету за коју је сведочио, да плати, штаповима да се каштигује, и да му се никада више ништа не верује, и да се за свагда лажом проглаша; 7) Кад се сваде и псују, који се привати за оружје, као пола убиства, да трчи шибу“, итд., Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, 136.

²³ Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, 136.

²⁴ Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, 312-213.

Живановић, Р. Петровић, А. Соловјев) разумело је Протино казивање као да се он, поред *Крмчије*, служио (или да је бар претходно читао) и Јустинијанове законе и «Мојсијеву строгост над Јеврејима».²⁵ Радмила Петровић је сматрала да се Прота служио једино *Крмчијом*, а из ње нарочито Јустинијановим законима, који представљају главу 47 рукописних *Крмчија* и Мојсијевом строгошћу, која сачињава главу 48 *Крмчије*.²⁶ Истраживање М. Петровића донело је неколико нових закључака. «Пунктови» *Закона Проте Матеје* нису сачувани, њихов тачан број и аутентични текст су непознати. Од настанка протографа *Закон* (1804) до времена када је Прота Матеја препричао неке од чланова прошло је више од три деценије. Временски размак и развој правне мисли довели су до тога да је текст седам чланова сличан са извесним прописима у *Крмчији*, али има и новина, које су одраз савремених устанничких прилика, појава и схватања у народу, па и аустријских утицаја. Прворазредни значај као извор *Закон* има *Крмчија*, најприсутније су одредбе Мојсијевог законодавства, а уткани и извесни прописи из Јустинијановог законодавства, који су могли доспети у *Закон* и преко *Прохирона*, у целини пренетог у *Крмчију*.²⁷ Ни у *Мемоарима* Проте Матеје, ни у другим изворима, нема потврде да је овај *Закон* важио у целој земљи, па се сматра да то није био закон за читаву тада ослобођену територију Србије (Београдског пашалука), већ само за Ваљевску нахију, чија га је Скупштина и донела, односно потврдила. Без сигурног одговора остају и питање примењивања поменутог *Закон* у устанничком животу Ваљевске нахије, као и у ком временском периоду су његови чланови могли важити.²⁸

О установи суда у првој години устанка сведочи податак да су Јадрани, склопивши сепаратни мир са Турцима, трећом тачком мира осигурали право да

²⁵ Прота је писао: «Сад требало је народу суд оставити. Ја сам имао Кормчију и читао законе Јустинијанове и Мојсеову строгост над Јеврејима и испишем неколико параграфа из Кормчије», Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, 135.

²⁶ D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 83; Р. Петровић, *Законик Проте Матије Ненадовића*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. II, св. 3 (1929), 380-384.

²⁷ М. Петровић, *Извори Закона Проте Матеје Ненадовића*, Историјски часопис 27 (1980), 121-122.

²⁸ D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 84; R. Ljušić, *Srpska sloboda*, 355.

самостално уреде судску власт, што је можда једна од последица Остружничке скупштине.²⁹

Према Д. Јанковићу, прве судије у почецима устанка нису вршиле искључиво судску функцију, већ истовремено управну и судску; народ је под судијама, нарочито на почетку устанка, подразумевао у ствари уопште органе власти. Тада изабране судије нису играле значајну улогу, јер су, у рату и револуцији, војне старешине имале одлучујућу улогу и у војним и у другим цивилним, па и судским пословима.³⁰

До оснивања Правитељствујушћег совјета 1805. о установи суда нема значајних података у изворима. Долазак Божицара Грујовића у Србију био је пресудан у погледу оснивања Савета³¹ и организовања врховне земаљске власти. У том циљу он је саставио више значајних аката, међу којима су *За памјат* и *Слово*, у ствари правна акта о двама установама, Правитељствујушћем совјету и о поглавару земље (вожду). Представљају темељ скоро свих каснијих законодавних радњи из 1805, али и оних из 1808. и 1811. године. Прота Матеја и Вук Карацић тврдили су да је Правитељствујушчи совјет основан на Скупштини у Борку, на Велику Госпојину, 27. августа 1805. године³². Не може се изричито тврдити када је настала ова установа, јер је о Савету било речи на Пећанској скупштини, а одлука о његовом оснивању пала је у војном логору у Ужичкој нахији, пре напада на Карановац и Ужице; седиште логора био је манастир Боговађа. После Скупштине у Борку, Карађорђе је допустио Проти да изабере чланове за Савет и да се са њима смести у Вољавчу, уз вождово обећање да ће допустити пресељење Савета из Вољавче у Смедерево, чим град буде ослобођен. Према Грујовићу, Савет се делио на две целине; прва би била Влада, састављена од шест министара: војни, финансија („касе вилајетске“), правосуђа („великиј судија“), цркве и просвете, иностраних дела и унутрашњих дела („попечитељ мира, реда и трудољубија“).

²⁹ R. Ljušić, *Srpska sloboda*, 356; Вук Карацић, *Прва година српског војевања на дахије*, Тршић-Београд, 1979, 99.

³⁰ D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 84.

³¹ Устаничка Влада није имала устаљено име, па су коришћени разни називи: Правитељствујушчи совјет сербски, Совјет народњи сербски, Обшћенародни собор, Национални собор сербијански, Синод, Савет, Управни савет, Р. Љушић, *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805-1918)*, Српске студије 1 (2010), 87.

³² Датуми у раду су по новом календару, осим када су наведени паралелно по старом и новом.

Њихове дужности су појединачно, кратко и уопштено, више наговештене, него прописане. Предвиђена је одговорност за рад, али се не види коме. Остављена је могућност да једна особа обједини дужност два министра – војске са унутрашњим делима, правосуђа са просветом и црквом. У *Слову* је Грујовић указао на предности правне државе, по њему је први господар и судија у вилајету закон, који је требало да заповеда господарима, војводама, Савету, свештенству, владикама, и малим и великим. Наглашавао је да се судије морају повиновати само разуму и правди.³³

Не зна се колико је дуго Савет остао у Вољавчи и чиме се све бавио, осим да пресуђивао мања кривична дела народу из околине. Карађорђе је, после обиласка, дозволио саветницима да се преселе у Боговађу. У Вољавчи су саветници од једне собе у конаку направили судницу и почели да раде нацрте о уређењу врховне управе, суда и осталих институција. Према тврдњи Проте Матеје, тада су уређени магистрати у свакој нахији и припремани други правни акти. У Боговађи су настала сва правна акта о уређењу државе, у периоду од 16. до 24. октобра 1805. године. Уредба о суду, један од најзначајнијих аката, *Учрежденије судејств*, донета је 23. октобра. Према Вуку Карацићу, Савет је из Смедерева слао по нахијама кратке уредбе како ваља судити. Савет је ове уредбе вероватно започео да упућује магистратима из Боговађе, а потом наставио у Смедереву, где се убрзо преселио, осталим властима.³⁴

Првим делом *Учрежденија судејств* уређени су мирски (световни) судови. Судство је било четворостепено: 1) сеоски суд, 2) кнежински суд, 3) нахијски суд и 4) Велики суд народни. Прва три суда налазила су се у свакој административној јединици – селу, кнежини и нахији, док је четврти суд био сам Савет.³⁵ У сваком селу нахије постављена су два или три кмета и један сеоски кнез. Сеоски кнез се са кметовима и попом сваке недеље и празником састајао код цркве и ту су судили сељацима. Шта није могао да суди сеоски суд, пресуђивао је кнежински суд, који је функционисао на принципу сеоског. Предмете које није могао да пресуди кнежински суд слати су кнезу нахије, који је позивао себи једног кнеза, три или

³³ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе: биографија*, Београд, 2003, 109-112.

³⁴ Р. Љушић, *Srpska sloboda*, 360; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 112; В. Карацић, *Правитељствујушчи совјет српски, Историјски списи II*, Београд, 1969, 59.

³⁵ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 113.

четири кмета изабрана од нахије, проту, свештеничког намесника и још једног свештеника, па су сва седморица заједно судили. Оно што ни нахијски суд није могао да пресуди, слато је с писмом нахијског суда у Велики суд народни – Савет. Када је неки од поглавара, кнезова или који други од судија морао да иде у војску, уместо себе је остављао другога у нахији да суди, прима заповести и јавља народу.³⁶ Други део *Учрежденија* посвећен је свештеничким судовима, који су имали исте степене: 1) суд намеснички, у свакој кнежини, 2) суд протојерејски, у протопопијату, 3) суд архијерејски, у свакој епархији и 4) Велики народни суд, који је Врховни мирски и свештенички суд. Прописан је састав суда и судски поступак. Пропис, донет на наредној седници Савета (24. октобра), пратио је претходне одлуке и допуњавао их. Само Врховни суд могао је доносити смртне пресуде и упућивати кривце на извршење казне. Глоба, харање и батињање топузом и секиром забрањени су. Кривци су се могли кажњавати батинама и апсом. Сваком је било допуштено да тражи од Савета „облагчение тјаготе своје“, да подноси разне представке, протесте и предлоге. Свако је својим иметком могао слободно да управља, без икаквих ограничења. Проглашена је слобода трговине, забрањена је препродаја и куповање унапред.³⁷ По Уредби од 7. децембра, донетој на Смедеревској скупштини, Савет је био највиша судска установа и радио као Суд вилајетски (у претходним актима Врховни суд и Велики суд народни), једини имао право да изриче смртну пресуду и казну равну „пол смртне“. Ови прописи су везани за одлуке донете у Боговађи 24. октобра, представљају наставак раније донетих законодавних прописа и са њима чине јединствену целину. Прота Матеја је потврђен за председника Савета, и сви саветници су имали једнаку власт да суде и да се саветују, а Савет је могао да самог себе допуњава, поправља и уређује.³⁸

Из сведочанства о поравнању између Јакова Ненадовића и Проте Матеје Ненадовића, на Скупштини у граду Кличевцу 7. маја 1806, види се хијерархија

³⁶ *Учрежденије судејств*, R. Ljušić, *Srpska sloboda*, 363.

³⁷ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 113; R. Ljušić, *Srpska sloboda*, 364-365.

³⁸ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 118-119; R. Ljušić, *Srpska sloboda*, 366-367.

судова. Инстанце су биле сеоски кнез, буљукбаша од среза, кнез велики, командант нахије и Синод, Суд велики (Савет).³⁹

Могуће је да све до августа 1807, када је закључено примирје, због ратних догађања судови нису свуда устројени, а и уколико су били устројени онда нису свакако почели са нормалним радом. После заузећа Београда Савет је поново предузео кораке за јачање правосудног апарата, на шта је утицао, по свом доласку, и руски изасланик Родофиникин. У његовом пројекту организације власти, *Основанију правитељства сербскога* (20. август 1807.), два члана су посвећена правосуђу.⁴⁰ Дајући кнезу право помиловања, додао је да он не може и судити, већ да „право или власт наказовати повине остаје непремено у руку законог суда“. Предвиђао је да у свакој нахији њен управник (губернатор), са још двојицом саветника, које му нахија одреди „сваке године држи суд над људма своје нахије“ и да ти нахијски судови важнија дела, нарочито она која заслужују смртну казну, достављају Савету на пресуђивање.⁴¹

Основаније није добило подршку руског цара, али су судови установљени крајем године на иницијативу Савета. Према Вуку Караџићу, крајем 1807. Савет је послао распис нахијама да се у свакој постави суд од три судије (председника и два члана) и једног писара. Судије је бирао народ, а ако нису имали писара, Савет је био дужан да га нађе и пошаље. Председник је имао годишњу плату од 400 гроша, а чланови и секретар по 300. Овом суду је сваки човек могао тужити и војводу и он је морао изаћи пред суд. Ко није био задовољан нахијским судом, могао је поднети тужбу Савету.⁴² Новембра 1807. године Савет је упутио позив војсци и становништву, да се у најкраћем року јаве сви који знају да читају и пишу српски, а желе да ступе у државну службу, и пријављени су били постављени за судије.

³⁹ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865.*, 9; Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка I*, 227-228.

⁴⁰ Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804-1813)*, Београд, 1954, 23.

⁴¹ *Основаније правитељства сербскога*, чл. 1, 6, 7, В. Берко Савић, *Карађорђе: документи I, 1804-1809*, Горњи Милановац, 1988, 284-285; D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 211.

⁴² В. Караџић, *Правитељствујуици совјет српски*, 59.

Већи део школованих Срба из Аустрије, који су прешли у Србију, су такође намештени по судовима за писаре.⁴³

У писму Карађорђу од 25. маја 1808. године, А. А. Прозоровски се залагао за начело да *без суда нико не може бити кажњен*, које се налази у *мудрим законима великих руских владара*. Одлука о приступању изради прописа из области правосуђа донета је на састанку у Малом Борку, у кући Симе Марковића, 5. јуна. Родофиникину је том приликом успело да смири духове и добије пристанак Карађорђа и чланова Савета да ради на законима Србије. После неколико дана Родофиникин је обавестио Карађорђа да ради на пројекту уређења судства у Србији (писмо Родофиникина Карађорђу од 10. јуна 1808). Карађорђе је у писму Родофиникину од 12. јуна узгредно прихватио његов рад и изнео намеру да се састане са генералом Прозоровским. Родофиникин је у писму Карађорђу 23. јуна јавио да је написао неколико закона, које му шаље на разматрање. У писму од 8. јула 1808, Карађорђе се захвалио на послатим законима и одао пуно поверење у Родофиникинов рад. Родофиникин је 14. новембра саставио „конституцију“ о унутрашњем уређењу Србије, која није прихваћена од руског двора.⁴⁴

Родофиникин је поднео рапорт Прозоровском 21. новембра 1808, који се односи на организацију судства у устаничкој Србији. Прво је дао опис судских места која су постојала у Србији. Као првостепена инстанца постојао је сеоски суд, који се састојао од попа, кнеза или сеоског старешине и два до три кмета, који су судили сваког празника по изласку из цркве. Другостепени, кнежински суд састојао се из кнеза одељења (?), два или три кмета и свештеничког намесника. Суд трећег степена, нахијски, састојао се од поглавара, тј. нахијског старешине, једног кнеза, три или четири кмета, једног свештеника, свештеничког намесника и протопопа. Ако парничари нису били задовољни пресудом овог суда, ишли су пред Савет. Родофиникин је тврдио да су поред наведених судова у Србији постојали по свим варошима магистрати за суђење трговачких спорова и да су они вршили и

⁴³ Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804-1813)*, 24; М. Вукићевић, *Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године у Криминалистика у Србији (Ковчежић за историју) 1793-1914*, приредио и обрадио Живојин Л. Алексић, Београд, 1996, 177; Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка I*, 256.

⁴⁴ В. Берко Савић, *Карађорђе: документи I, 1804-1809*, 352-356, 368, 370, 376-379, 385, 447-448.

полицејску дужност по варошима.⁴⁵ М. Вукићевић, Д. Папазоглу и Д. Гавриловић с правом су посумњали у упоредно постојање магистрата у варошима, поред нахијских судова.⁴⁶ Родофиникин је сматрао, како је изнео у напоменама, да је потребно завести и утврдити само сеоски суд, јер за друге, више судове, нема довољно писмених људи, а да другостепени орган буде Савет или вожд. Напомиње да „већим делом ово судска зборишта данас нису у снази“. Сматрао је да је Правитељствујушчи совјет требало претворити у Народни суд и поделити на два одељења: за кривична и за грађанска дела. После тога би требало уредити Правитељствујушчи совјет или Сенат и у њега увести све главне устаничке старешине.⁴⁷

Током 1808. године оснивани су магистрати по варошима, али се из једне наредбе Савета 1808. године од 22. септембра, која је издата свим старешинама и народу у Шабачкој, Ваљевској, Зворничкој и Ужичкој нахији, види да у неким варошима још нису били установљени. Савет наређује да се нико не усуди да стане на пут магистрату, а да његови чланови суде по правди и савести.⁴⁸ Према Баталаки, судове је Савет снадбео неким упутствима, која су више упућивала судије да се човечно понашају према људима, који долазе пред суд, него како да суде.⁴⁹

На Скупштини у Тополи усвојен је нацрт основног уставног акта 10. децембра 1808. Договор у Тополи довршен је у Београду и преточен у правна акта којим је конституисана врховна и локална власт у Србији. На Народној скупштини, одржаној на Светог Николу у Београду 1808. године, донет је уставни закон, а за проблематику судства најважније је да је Савет признат за врховни суд.⁵⁰

Веома важна су два „урежденија“ за судове, једно за Суд вароши Ваљева и Ваљевске нахије и друго за Шабац и Шабачку нахију. Прво је издао Савет 13.

⁴⁵ Документ објављен у М. Вукићевић, *Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године*, 179-180.

⁴⁶ Опширније погледати D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 212, фуснота 24.

⁴⁷ М. Вукићевић, *Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године*, 180; D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 212-213.

⁴⁸ М. Вукићевић, *Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године*, 179.

⁴⁹ Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка I*, 361.

⁵⁰ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 237; Р. Љушић, *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805-1918)*, 86.

јануара 1809. године. Њиме су регулисани персонални састав Ваљевског суда, начин његовог рада и друга питања у вези са тим судом и његовим суђењем. Савет је именовано четири лица која су улазила у Ваљевски суд, с тим да су деловали као колективни орган. Први од њих, сенатор, сматрао се најстаријим и називао судијом, а четврти је био секретар. Сви су морали сваког дана да буду у судници и ван ње нису смели да примају појединачно тужбе ни жалбе. Странке у суд нису смеле да улазе наоружане, оружје се остављало испред канцеларије. Војводи Јакову Ненадовићу и другима забрањено је да пред судом и од њега штите своје рођаке и ортаке. Судије су морале да суде непристрасно, објективно и свима једнако. Постојале су три врсте казне: новчане, затвор и телесне (батине). Од батина су изузети кметови, буљубаше и трговци, којима се телесна казна замењивала новчаном, сем у случају кад је и по трећи пут неко учинио исти преступ. У случају убиства, починилац се са описом дела упућивао вожду или Савету, који је доносио одлуку. Суд је наплаћивао таксу од 3% од вредности спора коју је кривац био дужан да плати. Ваљевски суд је имао 9 пандура, од којих је шест именовано Јаков Ненадовић, који су служили бесплатно, а остала три пандура издржавала је ваљевска варош. Пасош је био обавезан и за све становнике Ваљева ако су се удаљивали најмање 5 сати од вароши. Ваљевци нису смели да се у Београду жале на Ваљевски суд без његовог писма, морали су да поштују суд и да му се покоравају. Сваки судски акт морао је носити потпис судије и секретара. Био је забрањен кулук судијама, осим у случају народне потребе.⁵¹

Урежденије Суда за Шабац и Шабачку нахију, од 24. јануара 1811. године настало је у преломној години, када је на скупштини устанничких старешина од 15. до 23. јануара спроведена реформа државне управе и установљен нови уставни поредак, којим је било обухваћено и судство. У поређењу са *Урежденијем за Ваљевски суд*, које је имало 14 чланова, *Урежденије за Шабачки суд* има 17, али ова три члана (4, 5 и 14) више су формалне природе и односе се на амбијент суда и суђења. Назире се друштвени карактер суђења у формулацијама чланова 3 (3), 4(6), 6(8), 12 (15), 13(16), односно редукација неких стилизација у *Урежденију* од 1811.

⁵¹ *Урежденије* је објављено у С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1988, 141-144; D. Јанковић, *Srpska država Prvog ustanka*, 207-208.

године. Текст *Урежденија* из 1811. је мање зависан од русизама, што може да буде интересантно и за питање изворног текста према коме су конципирани српски текстови.⁵²

Урежденије Суда за Шабац и Шабачку нахију, као основни законски акт локалне самоуправе, заменило је старе облике и начине суђења, који су били под утицајем нахијских војвода. Уводили су се у праксу унифицирани законски прописи, који су важили за читаву ослобођену Србију. Обавезно се водио протокол, који се састојао од записаних регеста из појединачних аката и приказивао рад магистрата и реалност и збиљу народног живота. Најважнија разлика у односу на *Урежденије за Суд вароши Ваљева и Ваљевске нахије из 1809. године*, које је издао и потписао само Совјет, била је то што је *Урежденије из 1811.* издао и потписао Карађорђе и то испред потписа Правитељствујушчег совјета. Имало је три члана више у тексту, наглашавало је одговорност суда и судија и искључивало сваку надлежност војвода и њихових органа.⁵³

Уредбом о Совјету, 23. јануара 1811, Савет је потпуно реформисан. Реорганизацијом власти је у виду Министарства правде основан Велики вилајетски суд, а судска организација нешто упрошћена изостављањем кнежинских судова.⁵⁴ Члан Савета, министар правде био је истовремено и велики вилајетски судија. Велики суд састојао се од председника и министра правде Илије Марковића⁵⁵, чланова суда Јанка Ђурђевића, Павла Поповића и Велисава Станојловића. За секретара Великог суда постављен је Гаврило Николајевић 20. фебруара 1811. године. Овај суд, као другостепени, апелациони, решавао је о жалбама на пресуде магистрата, али је судио и у првом степену за кривична дела убиства, силовања, за пљачке, злоупотребе војводске власти, насиља војвода итд. Уз дипломе војвода Луке Лазаревића, Милисава Ђорђевића и Вељка Петровића, налазе се и упутства, којима се одређују дужности војводе. У овим упутствима налазе се наредбе да се, у договору са кметовима, изабере два или три кмета и писар, који ће чинити

⁵² В. Стојанчевић, *Урежденије суда за Шабац и Шабачку нахију, од 12. јануара 1811. године*, Зборник Историјског музеја Србије 11-12 (1975), 61-64.

⁵³ В. Стојанчевић, *Протокол Шабачког магистрата из времена Првог српског устанка*, Глас СДХХ Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 16 (2012), 253-254.

⁵⁴ Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 66.

⁵⁵ Први министар правде био је Петар Добрњац, али је он напустио земљу и није се прихватио звања.

магистрат, што говори да је 1811. извршен нов избор свих магистратских судија. Ту је и наредба да се изабрани кметови са писаром пошаљу у Београд Савету, где ће примити поуке и упутства како да суде и поступају. Магистрата је после 1811. до слома устанка било укупно 20. Пресуђивали су о отмицама девојака, о деоби задруга, крађама, о породичним стварима, наслеђивању. Као полицијске власти, магистрати су људима, нарочито трговцима, издавали тзв. сточне пасоше, забрањивали сечу шума, издавали разна уверења, водили надзор над трговинама и механама, одређивали цене пићу и јелу, постављали старешине еснафа, гонили хајдуке итд.⁵⁶

Судску власт у широким границама вршио је и вожд Карађорђе, у истражном поступку и самом пресуђивању, у надзору над судовима и њиховом раду. После уставног акта од 1811. Карађорђе је и даље обављао судску власт као врховни судски орган. Суђењем и изрицањем казни бавили су се у устанку и многе војводе. Карађорђе и друге старешине често су се мешали у рад судова, вршили притисак на судије, спречавали људе да се обраћају магистратима, штитили своје рођаке и пријатеље, поништавали магистратске пресуде.⁵⁷

Карађорђев законик и Протокол Шабачког магистрата

Требало би се осврнути и на други правни акт Првог српског устанка, поред *Закона проте Матеје*. То је *Карађорђев законик*, који је знатно обимнији и садржи одредбе кривичног, војно кривичног, државног и породичног права. Састојао се од 41 члана, од којих су првих осам, као и чланови 11, 12 и 13 изгубљени. Тома Живановић је датирао *Карађорђев законик* 1807. годином.⁵⁸ С. Новаковић сматра да би текст *Законика* требало ставити у рад Савета после 1810, кад се у Србији већ развило неко уредније стање.⁵⁹ В. Берко Савић га смешта у децембар 1808. године.⁶⁰ Највероватнији *terminus post quem* за настанак *Карађорђевог законика* је

⁵⁶ М. Вукићевић, *Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године*, 188; Т.

Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865.*, 17-26; D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 213-214.

⁵⁷ Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804-1813)*, 13-22; D. Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 15;

⁵⁸ Т. Живановић, *Основи кривичног права – опити део*, Београд, 1922, 39.

⁵⁹ С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1988, 132.

⁶⁰ В. Берко Савић, *Карађорђе: документи I, 1804-1809*, 444-448 објављен је текст *Карађорђевог законика*, као и у Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов*

11. јануар 1811. године, време кад је после сломљене старешинске опозиције устанички врх са Карађорђем на челу могао дати да се испишу оштре норме, попут чланова 9, 22, 37, који показују одлучност у борби против мита и протекције код судова и у војсци и заштите лопова; члана 16, који тражи беспоговорну послушност и прети сваком, а посебно старешини, који би макар само против правитељства и државе српске говорио; члана 33, који прописује забрану кулука оснионим старешинама; чланова 34-36 о разбојницима и хајдучима, који су, такође, имали у виду старешински слој. Аутора текста би требало тражити у кругу образованих аустријских Срба који су имали истакнуту улогу у устанку, између Ивана Југовића, Михајла Грујовића, Миљка Радоњића, Лазара Војиновића, а неколико важних чињеница би упућивало на Ивана Југовића. Доступна грађа из Првог устанка, *Карађорђев Деловодни протокол*⁶¹, *Протокол Шабачког магистрата*⁶², аустријски конфиденциски извештаји и други извори дају потврдан одговор на питање да ли је оно што је прописано у *Законику* примењивано у животу устаничке Србије, тј. да ли је оно што је прописано изражавало правна схватања оног доба.⁶³

У *Протоколу Шабачког магистрата* највише је било грађанских парница (седамдесетак), затим «рачунских» парница, у преко шездесетак случајева. По броју се истичу и парнице око потраживања и поравнања и наследства. Из материје кривичног права, по питању престапа, иступа и сличног, изрицана је казна у педесет и пет случајева, а због непокорности и пијанства у девет случајева. Забележене су судске одлуке о ортаклуку, продаји кућа и земље, продаји турских добара, јемству, плаћању кирије, извршењу магистратских пресуда за наплату, о заклетви, за облигације, разне врсте уговора, давање пасоша итд. Веома важне за познавање прилика у Шапцу су подаци о етничкој и социјалној структури становништва, види се професионална структура шабачких варошана.⁶⁴

и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865, 10-13 и С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, 132-136.

⁶¹ *Деловодни протокол од 1812. Маја 21. до 1813. Августа 5. Кара-Ђорђа Петровића*, прир. Исидор Стојановић, Београд, 1848.

⁶² *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, прир. Радомир Ј. Поповић, Београд, 2010.

⁶³ З. С. Мирковић, *Карађорђев законик (кривично, породично и државно право устаничке Србије)*, Београд, 2008, 15-20, 196.

⁶⁴ В. Стојанчевић, *Протокол Шабачког магистрата из времена Првог српског устанка*, 254-256.

Пример Београдског магистрата 1807-1813.

Београдски магистрат основан је крајем октобра 1807. године, према Уредби Савета од 26. октобра исте године. Тачан дан установљења могао би да буде 31. октобар или 1. новембар. На челу се налазио председник суда, који је у исто време био и управник вароши. Унутрашњу структуру Магистрата чинили су суд и полиција. Суд се састојао од председника, два члана, односно двојице судија, које су називали саветницима, већницима – и секретара (или писара). Председник је био постављан, а судије је требало да буду биране на нахијским скупштинама, што се није доследно спроводило у пракси. Полиција је представљала извршни орган суда, састојала се од полицај-директора, комесара или полицаја, писара и једног броја пандура. Београд је тада био подељен на три кварта, па је сваки имао по једног полицијског службеника, комесара.

Београдски магистрат имао је у својој надлежности судску, управну и полицијску власт, коју је задржао и после реорганизације власти извршене 1811, и није се разликовала од оне коју су имали магистрати у унутрашњости. Судска надлежност Магистрата се простирала на Београд и Београдску нахију, расправљао је и доносио пресуде у грађанским споровима и кривичним делима, а понекад и у брачним, иако су они спадали у делокруг духовних судова. Убиства, силовања, пљачке, злоупотребе војводске власти, насиље војвода испитивао је и пресуђивао Велики суд. Виши надлежни орган за Београдски магистрат, нека врста апелационог суда, био је Совјет односно Велики вилајетски суд, који је, и после 1811. године, вршио судску власт у првом и у другом степену. Функције првостепене и другостепене власти вршио је и Карађорђе. Команданти нису представљали никакву надлежну власт за магистрате.

Београдски магистрат је прегледао и примао тужбе, осим оних који се односе на убиства, утврђивао међе између села, потврђивао исправе нижих власти, издавао сведочанства, уверења, тапије. Суд је узимао таксу за предмете које је пресуђивао. Послови из делокруга управе су се првенствено односили на

прикупљање прихода. У дужности полиције спадали су политички надзор и чување јавне безбедности.⁶⁵

На организацији судства се од прве године Револуције, па надаље, константно радило, што говори да је организовано правосуђе била нужна потреба обновљене државе и друштва. Оно је било један од стубова власти у земљи. Свест српских устаничких власти о важности правне државе и законитости представља одраз друштвеног стања у ондашњој Србији. Са развојем државе и усложњавањем законодавства и судство је постепено попримало своју јаснију и сложенију форму. Правосудни систем српске нововековне државе развијаће се непрекидно током прве половине 19. века, а коначну форму добити шездесетих година 19. века.

⁶⁵ Д. Гавриловић, *Београдски магистрат у време Првог устанка*, Годишњак града Београда 19 (1972), 7- 14.

ВЛАДАВИНА КНЕЗА МИЛОША ДО УСТАВА 1838.

Судске инстанце 1815-1838.

Српска држава Првог устанка покорена је 1813. године и том приликом срушен је читав њен до тада изграђен апарат власти. Под притиском новог Устанка српског народа у Београдском пашалуку, Порта је 1815. учинила Србима извесне олакшице и уступке.⁶⁶ Непосредно после Таковског збора, за време Устанка, кнез Милош је почео да ради на организацији власти, извршних и судских органа. У септембру 1815. формиран је у Белици Велики суд народни, а и неки магистрати су поново успостављени.⁶⁷ У усменом споразуму од 18. новембра 1815. између Марашли-Али-паше и Милоша Обреновића, према Вуку Караџићу, одређено је да у Београду борави дванаест кнезова, из сваке нахије по један, који су имали да суде Србима за веће кривице, осуђене на смрт предају паши на погубљење и да сакупљају и предају паши данак од кнезова.⁶⁸ Овако оформљена Народна канцеларија требало је да буде највише српско административно и судско тело, преко ње је требало да буду решавана сва питања и односи српског народа и везира и да функционише као врховни српски суд. Срби су пре погодбе са везиром почели да установљавају судове и Ваљевски магистрат био је успостављен на Убу. На Скупштини 22. децембра 1815. године постављени су нахијски кнезови, који су од тада до оснивања нахијских судова имали полицијску, судску, извршну, војну, финансијску и духовну власт. После смрти Петра Молера 1816, Народна канцеларија је постала Милошев орган преко кога је завршавао низ послова са везиром и расправљао локалне спорове. Везирски судски прерогатив било је изрицање смртне казне, а од 1818. он је то право, кад су Срби у питању, пренео на кнеза Милоша, који је једини могао да осуди кривца на смрт. Уколико би Народни суд осудио некога на смртну казну, морао је поднети пресуду кнезу на потврду, који је могао да је потврди или преиначи. Народна канцеларија је позната и као Београдски суд. Године 1826. Суд се потпуно издваја у засебно тело, а Канцеларија се ускоро сасвим угасила. Поред Народне канцеларије у Београду постојала је још

⁶⁶ Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, 46.

⁶⁷ V. Petrić, *Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1(1966), 84.

⁶⁸ В. Стефановић Караџић, *Милош Обреновић, кнез Србије; или Грађа за српску историју новог времена*, *Историјски списи I*, Београд, 1969, 76-77.

једна у Крагујевцу (основана 1820), лична кнежева канцеларија, која је, између осталог, судила у кривичном и грађанском поступку до 1821, у првом и последњем степену. Од 1820. Канцеларија у Крагујевцу постојала је као Србска канцеларија, а 1821. и 1822. се назива Канцеларија народна сербска и Магистрат крагојевачки. Наставленијем кнеза Милоша од 11.10.1821, Канцеларији су поверене мање важне унутрашње ствари, које се тичу суђења, а кнезу је подносила само оно за шта не зна како да одлучи. Октобра 1823. Милош је ову Канцеларију уздигао изнад свих осталих судова у земљи и поверио јој врховну судску праксу у читавој Србији и за председника је постављен Јован Бобовац. Тада је Канцеларија названа Суд обштенародни сербски, а почетком 1825. Милош је Суд преустројио и назвао Суд народни сербски. Сем судске, овај суд је имао незнатну улогу у администрирању народних прихода и обављању народних послова уопште.⁶⁹

Врховна судска установа до Сретењског устава био је Суд народни сербски са седиштем у Крагујевцу, који су кнез и друге власти често називале Народни суд. За чланове Суда народног сербског кнез је постављао најистакнутије старешине. Он је укинут 1835. и његове дужности прешле су на Савет, који се делио на Уредбено и Судско одељење.⁷⁰ Од 10. октобра 1837. године, постоји Велики суд, који је у судској лествици заузимао место између магистрата и Савета. Стварно је у Кнежевини постојало петостепено судство – мировни суд, магистрат, Велики суд, Савет, кнез.⁷¹

⁶⁹ V. Petrić, *Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine*, 85-86; М. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, Београд, 1978, 293, 312-313; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије I*, Београд, 1901, 589.

⁷⁰ Према Сретењском уставу од 15. 02. 1835. године, судска власт је одвојена од управне и независна; уведено је тростепено судство: окружни суд, Велики (Апелациони) и одељење Савета. Требало је да се суди према «Законику србском», грађанском и кривичном закону, који ће се одмах издати. Устав је остао на снази две седмице, до почетка марта, када је привремено, а 11. априла 1835. коначно суспендован, *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, Београд, 1988, Сретењски устав, чл. 77-81, 53-54; Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 154.

⁷¹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд, 1986, 239. О кривично-судској пракси за време прве владавине кнеза Милоша погледати V. Petrić, *Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine*, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1 (1966), 81-94; Иста, *Кривична дела против власти и кривична дела злоупотребе дужности у Србији 1815-1839. године*, *Историјски гласник* 4 (1966), 77-91; Иста, *Кривична дела против живота и тела у судској пракси Србије кнеза Милоша*, *Анали Правног факултета I* (1959), 76-94; Иста, *Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша*, *Анали Правног факултета* 3-4 (1959), 316-334; Иста, *Кривична дела против похаре и утаје за време прве владе кнеза Милоша*, *Анали Правног факултета* 3-4 (1965), 298-312.

Србија се у прво време делила на дванаест нахија. Нахије су се делиле на кнежине, које се од 1830. називају капетанијама, а од 1834. срезовима, када и нахије добијају нов назив – окружије (округ). Кнежине (капетаније, срезови) делили су се на села, односно општине од 1839. године. Кнез Милош увео је веће управне јединице од нахија (области), попут устанничких војних одбрамбених целина после 1811. године. Од 1834. то су пет сердарстава, а следеће године кнез Милош основао је још веће области, и назвао их војним командама, којих је било четири. Године 1839. Србија се делила на 17 округа, 52 среза и 1251 општину. Округе су чинили од два до пет срезова.⁷²

О мировном суду пре Устава из 1838. године зна се веома мало. Средином тридесетих година 19. века јавила се идеја да је један мировни (примирителни) суд довољан за један срез, али је она брзо напуштена. Парничари нису могли ићи у магистрат (исправничество) док претходно не изађу пред мировни суд, који су чинили срески старешина, кмет и један од истакнутих људи у селу. У Кнежевини је било онолико мировних судова, колико и општина, дакле 1251. Настојало се да се за сваки суд обезбеде суднице, затвор, крст, Јеванђеље, прописи о овом суду. Све послове суд је обављао усмено, јер су његови чланови били неписмени.⁷³

Нахијски (окружни) судови називани су магистратима до маја 1835, до септембра 1837. године исправничествима, када им је враћен претходни назив. Чланове магистрата (исправничества) кнез је постављао указима, а сасвим ретко дозвољавао је срезовима да путем избора одреде свог представника у овом суду. Суд су чинили председник, три члана, секретар, 2-3 писара, два практиканта и неколико пандура. Ових судова било је колико и округа, мада је понекад један суд покривао два округа. Од краја 1836. усталио се број ових судова (17).⁷⁴

Принуђен Абдулином и Добрњчевом буном у Пожаревачкој нахији, Милош је 1821. основао у Пожаревцу први нахијски суд.⁷⁵ Године 1823. кнез Милош је установио нахијске судове у Чачку, Јагодини, Смедереву, Ваљеви и

⁷² Р. Љушић, *Историја српске државности II*, , 32-33.

⁷³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 241.

⁷⁴ Исто, 240.

⁷⁵ Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, 63-64.

Шапцу. Ваљевски суд је установљен маја, шабачки августа, а остали новембра исте године. Године 1824. установљени су судови за нахију рудничку, у Брусници, Ћупријску, у Свилајнцу и ужичко-соколску, у Ужицу. У лето 1826. установљен је Суд за нахију крагујевачку у Крагујевцу, а октобра 1827. и Суд за нахију београдску са седиштем у селу Рогачи. Сваки нахијски суд имао је два члана, једног писара и два пандура.⁷⁶ Године 1833, после територијалног увећања за 6 нахија, установљени су нахијски судови у Крушевцу, Алексинцу, Бањи, Књажевцу, Зајечару и Неготину. Суд из Свилајнца је пребачен у Параћин. Од нахијског ужичког суда одвојен је соколски суд и у Рогачици смештен за нахију соколску, подринску.⁷⁷

Прописи и поступак 1815-1838.

Кривични поступак је скуп правно нормираних радњи одређених државних органа и других субјеката, које се врше у случају сумње да је учињено кривично дело, да би се утврдило да ли је кривично дело учињено, ко га је учинио и да ли, у смислу прописа кривичног права, има основа да се на учиниоца примене кривичне санкције, па ако има и да се примене.⁷⁸ Судство и судски поступак у вези је и са полицијским властима, јер је у току Првог српског устанка велики део полицијске власти прешао у надлежност судова (магистрата). Успостављање установе Министарства за внутрена дела 1811. године представља први покушај да се дужности полицијске власти одвоје од општих дужности унутрашње државне управе. У периоду 1815-1820. године, од устанка до појаве установе судова у држави кнеза Милоша, истиче се апсолутна надлежност полицијске власти за све државне послове, полиција је судила све грађанске и кривичне ствари осим случаја смртне казне. Успостављањем судова у време кнеза Милоша, полиција губи судску власт. Нахијски (окружни) судови називани су до маја 1835. године магистратима, а од тада до септембра 1837. године исправничествима, када им је враћен претходни назив. Исправничества су била мешавина судских и полицијских власти, у градовима су вршила локалну полицијску власт, а у окрузима судили грађанске и кривичне ствари. Уставом од 1838. полицији је одузета судска и велики део

⁷⁶ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I*, 605.

⁷⁷ *Исто*, 614.

⁷⁸ *Pravna enciklopedija*, Београд, 1979, 595.

административне власти. Јула 1839. издата су наставленија окружним, среским и општинским властима за вршење државне управе. По *Устројенију окружних начелстава* од 24. 07. 1839. године, у надлежност полицијских власти спадала је и брига за јавни ред и мир, одбрана и заштита народа од злочинаца, скитница и развратника, истрага кривичних дела, те су тиме полицијске власти учествовале у појединим фазама кривичног судског поступка.⁷⁹

Грађански судски поступак је заједнички назив за парнични, извршни и ванпарнични судски поступак. Парница је судски поступак у којем редовни суд расправља и одлучује у споровима из личних и породичних односа, радних, имовинских и других грађанскоправних односа физичких и грађанских правних лица, друштвено-политичких заједница. Парница се састоји од радњи трију субјеката – тужиоца, туженог и суда. Тужилац је парнични субјекат који поставља захтев да му суд пружи заштиту за његово право, а тужени онај према коме тужилац ту заштиту захтева. Тужилац и тужени су странке у парници. Суд је трећи парнични субјект, незаинтересован у предмету спора, који испитује да ли је тражење заштите оправдано, и, према резултату испитивања, тужиоцу заштиту пружа или је одбија. Све радње странака и суда теже једном крајњем циљу – пресуди. Извршни поступак је судски поступак принудног извршења правоснажне одлуке или другог правног акта којим се у корист једног правног субјекта утврђује право на неко чињење или нечињење (потраживање) и налаже другом правном субјекту да испуни обавезу која том праву одговара. Ванпарнични поступак је поступак у коме суд обавља низ послова, као што су лишење правне способности, проглашење несталог лица за умрло, расправљање заоставштине, оверавање потписа, рукописа и преписа, земљокњижне ствари итд.⁸⁰

Кнез Милош је 18. јуна 1825. године магистратима издао *Наставленија*, по којима је кнез задржавао за себе право пресуђивања за важније случајеве.⁸¹ Прописом је утаначена наплата судских такса, а следеће године *Наставленије* је допуњено⁸² одредбама о затвореницима, о утврђивању и провери продајних цена

⁷⁹ D. Alimpić, *Policija*, u: Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka III, Zagreb, 1928, 535-536.

⁸⁰ *Pravna enciklopedija*, 369, 476, 937, 1576.

⁸¹ *Наставленија издата магистратима 1825*, Т. Живановић, *Законски извори*, 61-63.

⁸² *Допуна Наставленију од 1825. у осам тачака*, 8/20. мај 1826, Т. Живановић, *Законски извори*, 63.

животним намирницама, о мотрењу на сумњива лица. Оба ова прописа обједињена су 1828. у *Пословник* у којем су нешто подробније описане надлежности суда. Године 1829. кнез и Суд народа српског издали су допуну и придодали му 13 чланова, па их је *Пословник* имао 40.⁸³ Ближе је објашњен поступак при компликованим судским процесима и одређене дужности писара суда. У придодатим члановима, регулисан је међусобни однос чланова суда и суда према парничарима и сведоцима. Суду је одређено радно време, забрањена му је глоба⁸⁴, а жене је могао стављати у притвор само ако су осумњичене за тежа кривична дела.⁸⁵ Године 1829. донето је *Упутство свима кнезовима нахијским*, које садржи десетак кривичноправних одредби.⁸⁶ По завршеном присаједињавању отргнутих предела, кнез је 23. марта и 18. јуна 1833. године издао *Дужности* судским установама тих крајева. Оне су сврстане у 19 тачака и представљале су избор најважнијих одредаба из дотадашњих судских прописа.⁸⁷

Дужности војени команданата, исправничестава, срезки старешина донете су 1836.⁸⁸ Исправничество није било искључиво судска установа у округу, јер је оно осим војних и полицијских отпраљало «сва дела внутрењег правленија», али «само и непосредствено оном варошју у којој оно обитава». Било је потчињено Савету, коме је упућивало све теже преступнике за које је предвиђена казна преко 25 удараца штапом. Дозвољено му је да пресуђује извесне духовне спорове. Кнез је, објављујући ове *Дужности*, обновио важност важећим судским прописима.⁸⁹

Ове уредбе највише садрже упутства судовима како да се понашају према окривљеном и према парничарима, као и једни према другима. Све се оне односе на кривични и грађански поступак. Уредба од 20. јуна 1827. односи се на сузбијање честих побачаја и децоубистава.⁹⁰ У кривичном поступку се види да је он по

⁸³ *Едикат кнеза Милоша за чланове магистрата*, 1/13. јануар 1828, *Пословник Народног суда*, 9/21. децембар 1828, Т. Живановић, *Законски извори*, 67-70.

⁸⁴ Вероватно се мисли на принудну судску наплату, види глоба, под 2, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига III, вразнути-гушчурина*, Београд 1965, 352.

⁸⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 233.

⁸⁶ *Упутство свима кнезовима нахијским*, 3/15. марта 1829, Т. Живановић, *Законски извори*, 71-73.

⁸⁷ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 234.

⁸⁸ Т. Живановић, *Законски извори*, 106-109.

⁸⁹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 235.

⁹⁰ *Објављеније полициским властима против блуда, убијства деце и против самовласног развода брака*, Т. Живановић, *Законски извори*, 65-66.

правилу покретан на иницијативу оштећене стране. Тужилац је био лице коме је нанета штета, и морао је да се држи следећег реда: најпре да се суди у селу код свога кмета, потом код кнеза од кнежине или нахије, а кнез је са описом дела предмет слао у магистрат.⁹¹ Кнез кнежине или нахије могао је преступника казнити са највише 25 удараца штапом, а ако је заслуживао већу казну, морао га је послати магистрату. Кнезу је било забрањено да признање изнуђује мучењем, већ је био дужан да осумњиченог, који није желео да призна, шаље магистрату. Само у случају мање важних крађа, кнез је могао наредити да се осумњичени туче да би признао, али са не више од 25 удараца штапом. Кнез је морао да претходно саслуша странке, да са кметовима испита дело, па, уколико није тешко, да пресуди осумњиченом и казни га, а ако је тешко, попут убиства и велике пљачке, да га пошаље магистрату. Када је магистрат судио овакво дело, позивао је и кнеза нахије или кнежине и два кмета из села из кога је окривљени, да дају мишљење о владању окривљеног и самом делу.⁹²

После спроведеног истражног и доказног поступка, који се нису строго одвајали, судије су биле дужне да донесу пресуду. У току већања суд је морао остати сам у свом саставу и све странке су морале да се удаље из суднице. Пресуду су једногласно доносили сви чланови суда. У случају да су се мишљења појединих чланова разликовала, суд је спор упућивао вишем Народном суду да га пресуди. Пресуде су се разликовале по облику, а заједничка карактеристика била им је недостатак строго утврђене форме. Писане су обичним, свакодневним говорним језиком, са ретким позивањем на неко од наставленија. Форма пресуде је зависила од врсте дела, ако се радило о тешком кривичном делу, пресуда је била веома исцрпна, а за лакше кривично дело пресуда је била кратка, без анализе учињеног кривичног дела.⁹³

Године 1823. Милош је одредио да судије, обично по двојица, стално бораве у месту где су именовани, да буду часни и поштени, колико-толико вешти у судским пословима, да имају пристојну собу за канцеларију, писара, печат и да

⁹¹ Упутство свима кнезовима нахијским, 3/15. марта 1829, чл. 9, Т. Живановић, *Законски извори*, 71.

⁹² Исто, чл. 15 и 23, Т. Живановић, *Законски извори*, 72-73; Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка с обзиром на пројекат кривичног поступка за Краљевину СХС*, Београд, 1926, 47.

⁹³ V. Petrić, *Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine*, 93-94.

воде записник дела.⁹⁴ Судије су обично живеле у суду и храниле се заједнички. Морале су ићи недељом и празником у цркву, постити средом и петком. У судовима где је било три члана, један члан се обично бавио полицијским стварима и кад је могао помагао у суђењу. У почетку у српским судовима није било неких такси, а друге су биле знатно мање него код Турака, да би се народ одвратио од турских судова.⁹⁵

Рад на кодификацији 1828-1845. године

Пошто је крајем 1828. започео рад на стварању законика Србији, прва вест о законуку о грађанском поступку датира из средине 1829. године. У питању је писмо кнеза Милоша од 13. јуна Георхију Захаријадесу, шабачком учитељу, којим му је послало књигу *Civilgerichtsordnung* да је преведе. Преводом је владар био задовољан, а Вук Караџић га је оценио сасвим у негативном смислу. Вероватно се под кованицом *Civilgerichtsordnung* подразумевао превод француског *Законика о грађанском поступку* из 1806. године на немачки, јер постоје индиције да је тај превод и касније коришћен у раду на законуку. *Законодатељна комисија* формирана је 1829. године са задатком да изради четири основна законика за Србију. Располагала је француским *Закоником о грађанском поступку*, у оригиналу и у немачком преводу. Највећи дело чланова Комисије, школованих у Аустрији, залагао се за рецепцију аустријског законодавства о организацији судова и грађанском поступку. Превагу је однела концепција кнежевог секретара Димитрија Давидовића о угледању на француске законе. Пошто нису добро знали француски, чланови Комисије су изгледа дали предност немачком преводу. У наредних седам година има мало вести о раду на кодификацији, само Јован Хаџић у успоменама спомиње да је кнез Милош на Сретењској скупштини 1835. године показивао неки превод, пројекат о грађанском поступку, што други аутори не потврђују.⁹⁶

Кнез Милош је 1834. године основао *Законоправитељну комисију* којој је наредио да убрза рад и поред француских узме у обзир и аустријске законе. Стефан Радичевић је до Митровдана 1834. године саставио нацрте полицијског и

⁹⁴ В. и Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије II*, Београд, 1884, 383.

⁹⁵ М. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, 313-314.

⁹⁶ У. Станковић, *Први покушаји кодификације грађанског поступка у Србији (1829-1844)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 491-494; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 233-238.

кривичног законика и пропратио их објашњењима. Василије Лазаревић и Јован Хацић допутовали су у Србију 1837. на кнежев позив. Тиме се владар одрекао француског, а определио за аустријско законодавство.⁹⁷ Марта 1838. кнез Милош је издао указ којим се Хацићу и Лазаревићу налаже да уђу у комисију која има да сачини нацрте грађанског, кривичног и законика о грађанском поступку. Лазаревић је прво радио на изради кривичног законика и предао нацрт највероватније у јулу или августу 1839. године. Затим је почео да ради на законик у о грађанском поступку и за завршетак рада му је остављен рок до марта 1840. године. После смрти супруге Јулијане, априла 1840. године Лазаревић је напустио Србију и предао део нацрта, који је имао 151 члан. Тек 30. септембра 1843. године Лазаревић је предао земунском војном команданту Максимилијану Унгерхоферу део нацрта законика о грађанском поступку, који је садржао 20 глава (7-27) са 280 чланова (152-432). Децембра 1843. године Савет и кнез Александар Карађорђевић дали су првенство нацрту грађанског законика, а кодекс о грађанском поступку остављен је за касније. Подстакнут Министарством правде, Савет је јула 1844. именовано комисију за преглед Лазаревићевог нацрта, Комисија је предложила да се нацрт преради, а прерада је поверена Јовану Хацићу, што је Савет и прихватио.⁹⁸

Крајем 1828. Вуку Караџићу је поверено да преведе француски Кривични законик из 1810. Пошто га је превео делом Караџић, делом његов писар, априла 1830. прераду превода окончала је *Законодатељна комисија*, која је имала задатак да изабере одредбе које ће се наћи у српским законима. Секретар Кнежевске канцеларије Стефан Радичевић је почео рад на кривичном законик у априла 1834. и септембра исте године довршио пројект кривичног законика из два дела – *Злочинственог* и *Полицијског закона*. Радичевић је преузео одредбе аустријског, грчког и француског законодавства. Јован Хацић и Василије Лазаревић, дошавши у Србију 1837. године, прегледали су нацрте законика и поднели препоруке за наставак кодификаторског рада 25. јула 1837. године. После заједничког рада на кодификацији са Хацићем и поделе послова маја 1838, Лазаревић је преузео на себе израду кривичног законика и, као што смо видели, законика о грађанском судском

⁹⁷ Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 172.

⁹⁸ У. Станковић, *Први покушаји кодификације грађанског поступка у Србији (1829-1844)*, 493-505.

поступку. Између краја јула и почетка октобра 1839. године предао је нацрт кривичног законика Министарству правде, који се састојао из два дела. О садржини нацрта немамо скоро никаквих информација, могуће је да је садржао и процесноправне одредбе и да су се у нацрту налазила и тумачења његових чланова. Према У. Станковићу, може се претпоставити да је као полазна основа за нацрт служио текст који је Лазаревић примио по доласку у Србију. На седници Државног савета од 25. новембра 1839, Радичевићу је препуштено да сам изабере с ким ће прегледати нацрт, а тек после окончања посла Државни савет је требало да именује комисију. Не зна се да ли је министар правде направио одабир и да ли је нацрт прегледан. Министарство правде је 26. марта 1840. замолио новог кнеза Михаила да одреди комисију за преглед кривичног законика. Кнез се 1. априла обратио Државном савету да му предложи чланове комисије, који их је именовао 6. априла 1840. године. Нацрт није званично прегледан током 1840. године. После покретања иницијативе од стране Министарства правде 27. априла 1841, 8. јула исте године на седници Државног савета изабрани су чланови комисије за преглед пројекта. Тешко је дати коначан суд о томе да ли је пројекат прегледан, неки извори тврде да је комисија прегледала нацрт и изнела многобројне и важне примедбе на њега, док други то демантују. Последњи преглед Лазаревићевог нацрта подстакао је кнез Александар Карађорђевић септембра 1843. године и формирана је нова комисија, о чијем раду имамо скромна сазнања. Током 1844. и 1845. скоро да нема трагова о нацрту. Маја 1845, у поднеску Државног савета Министарству правде, постоји податак да ће ускоро бити издата наредба да се непрегледани део нацрта прегледа, дотера и спреми за озакоњење, што се није догодило. Кодификација кривичног права је 1851. покренута са мртве тачке, а из одговора Државног савета Министарству правде 31. октобра 1852. да сачини нове нацрте, следи да је Лазаревићев текст престао да фигурира као будући кривичноправни кодекс.⁹⁹

Хаџић је почео рад на законнику о грађанском поступку пре 7. августа 1844, а при раду је користио Устав из 1838, главна устројства, можда предлог Министарства правде да се донесе уредба о стечају, од 8. августа 1844, као и

⁹⁹ У. Станковић, *Неколико напомена о нацрту кривичног законика Василија Лазаревића (1839)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 2 (2011), 460-470.

аустријски *Општи законик о грађанском поступку* из 1781. Савет је 2. јануара 1845. формирао комисију са циљем да се прегледају сви расписи Министарства правде од проглашења Устава из 1838, открију узроци спорости суђења и предложе мере да се оно побољша. Разматран је извештај Министарства правде о стању судства од 11. децембра 1844, који је истицао недостатак законика о грађанском поступку, са чиме се Комисија сложила и нагласила да је рад на доношењу у току.¹⁰⁰

Хаџић је нацрт предао 4. августа 1845. године. На основу записника Комисије за преглед нацрта види се да се састојао из увода и три дела. Увод је имао 13 чланова, из њега сазнајемо да је поступак требало да буде писмен и да је предвиђено постојање пет врста судова. Прве две главе првог дела нацрта садржавале су одредбе о примирителним, односно редовним судовима, у трећој су били прописи о подношењу тужбе, заказивању рочишта, позивању на суд, подношењу доказа, расправи пред судом, роковима, стечајном поступку, подношењу и извођењу доказа и доношењу пресуде. Одредбе о доказним средствима садржавала је шеста глава. Након ње следи дисконтинуитет у нумерацији све до последње, шеснаесте главе, у којој је регулисано понављање поступка. Примирителним судовима је посвећено 10 чланова (14-24), а новину је представљало увођење средских примирителних судова, којима је прописан састав и надлежност. Требало је да се састоје од средског начелника и писара-деловође, надлежност би им се у почетку поклапала са надлежношћу општинских примирителних судова, а затим би била проширена. Редовним судовима је посвећено мање чланова него примирителним (чл. 25-29). У члану 27 одређен је суд надлежан за расправљање о тужбама против чиновника из Београда. Из треће главе се види да се тужба суду могла поднети и усмено, предвиђено је постојање судског одбора, који је у поступку вероватно вршио истрагу, утврђено да су парничари имали право да на рочишту говоре најмање два пута и да се у току

¹⁰⁰ У. Станковић, *Нацрт законика о грађанском судском поступку Јована Хаџића (1845)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2013), 496-497.

поступка могло тражити изузеће судије због сродства или пријатељства са неком од странака.¹⁰¹

Други део нацрта посвећен је посебним врстама поступка, имао је најмање 11 глава, а за пет су нам познати називи и садржина. У првој је вероватно био представљен поступак за утврђивање основаности разлога за изузеће судије, трећа се односила на ликвидацију, у осмој се налазили прописи о поравнању у стечајном поступку, у десетој је регулисан покушај поравнања у редовном поступку, док је једанаеста садржала правила о изборним судовима (арбитражама). Трећи део, као најкраћи, састојао се од две главе, о судијама и адвокатима.¹⁰² Комисија за преглед нацрта, формирана 20. августа 1845, током више седница на којима се расправљало о и радило на нацрту, унела је много измена у текст нацрта, а најкрупније су биле у систематици. Мењани су и садржина и стилска формулација чланова. Због великог броја преправки, Комисија је решила да потпуно преради нацрт и посао поверила Максиму Симоновићу. Потом је Комисија препоручила Симоновићу да изради потпуно нов нацрт, те је тиме Хацићев текст одбачен и одложено издавање законика о грађанском судском поступку.¹⁰³

Године 1844. донет је *Грађански законик*, који је саставио Јован Хацић, према аустријском *Општем грађанском законнику* (1811). У питању је скраћена варијанта аустријског, са преузетом садржином и распоредом материјала, а унети су многи елементи народног обичајног права, извршена многа избацивања и скраћивања изворника, неки параграфи су раздељени и допуњени. Најважније новине представљају прописи о породичној задрузи и искључењу женске деце из наслеђа.¹⁰⁴

¹⁰¹ Исто, 498-500.

¹⁰² Исто, 503.

¹⁰³ Исто, 503-510.

¹⁰⁴ Р. Љушић, *Историја српске државности II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, 172. О Српском грађанском законнику видети у Т. Никчевић, *Постанак и покушај прераде Грађанског законика Кнежевине Србије*, Београд, 1971; *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844-1994)*, Ниш, 1995; Е. Станковић, *О Српском грађанском законнику*, Крагујевац, 2009; радови у Зборнику радова Правног факултета у Новом Саду, год. 38, бр. 2, том 1 (2004) посвећени су Српском грађанском законнику.

* * *

О функционисању судова сведочи почетак измена и допуна у *Пословнику* из 1828, које је Народни суд издао 15. марта 1829, где се говори да су кнез и Народни суд приметили злоупотребе у судовима, да су неки од судија били пристрасни и неодговорно вршили своју дужност, а неки чак и умножавали своје приходе под закриљем Народне касе. Стога су чланови магистрата опоменути на своје дужности, с препоруком да их што потпуније извршавају.¹⁰⁵ Ни у другостепеној судској инстанци – Народном суду није, изгледа, било много боље, па је кнез Милош у *Пословнику* Народног суда од 21. децембра 1828. наредио кнезовима (судијама) и писарима да се „чести ради, чина и достојанства свог и Суда, којег су членови, чувају од странствовања по малама као скитнице и ноћници“, да женска лица не доводе у суд и да их не позивају на блуд, као њихови претходници.¹⁰⁶ Чини се да поред свих прописа кнез Милош није успео да заведе ред у судовима. Велике промене донео је Устав од 1838, који је послужио као основа за уређење правосуђа у српској држави 19. века.

¹⁰⁵ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I*, 608.

¹⁰⁶ *Пословник Народног суда*, 9/21. децембар 1828, чл. 13, Т. Живановић, *Законски извори*, 70.

II ОД УСТАВА ДО ОСНИВАЊА ВРХОВНОГ СУДА (1838-1846)

У Србији четрдесетих година полако почиње да се осећа нови дух времена, чији је носилац била генерација младих образованих људи, рођених после 1820. године, државних стипендиста, школованих у иностранству, углавном у Хајделбергу, Берлину и Паризу, тзв. „паризлија“. Неки од њих су у дужем или краћем периоду времена предавали право на Лицеју и направили каријере у државној управи и политици. Нарочит допринос правној и судској струци дали су Димитрије Матић, Ђорђе Ценић, Рајко Лешјанин, Никола Крстић, Стојан Вељковић и Димитрије Црнобарац, од којих су сви сем последњег предавали право на Лицеју и, раније или касније, били истакнути чиновници, судије и министри.¹⁰⁷

У Крагујевцу је школске године 1839/40. установљен Лицеј у виду једине двогодишње више школе у Србији.¹⁰⁸ Од 1840. уводи се трећа година и формира Правно одељење Лицеја. Први предавачи правних предмета били су Јован Стерија Поповић и Игњат Станиславовић. Ђорђе Ценић, најважнија личност у кривичноправној науци Србије у 19. веку, вративши се са студија у Немачкој, предавао је Кривични поступак 1849-1851, када је са колегама Димитријем Матићем и Костом Цукићем премештен у администрацију због либералних ставова, а затим постављен за судију. Био је судија и председник Суда у Смедереву и Београду, затим служио у вишим судовима и Министарству правде, да би касније у два наврата био министар правде и, на крају каријере, председник Државног савета. Највећи допринос дао је коментаром *Кривичног законика* из 1860. и радећи на квалитету кривичног суђења у Србији током своје делатности на функцији министра правде. Стојан Вељковић је предавао римско и кривично право у периоду 1856-1864, а његови научни радови били су посвећени пороти и јавности и усмености кривичног поступка. Први је увео проучавање судске праксе у наставу, те је на реверс узимао пресуде свих судова у Србији и користио их у раду са студентима. Професор Димитрије Матић, аутор *Објасњења Грађанског законика*,

¹⁰⁷ И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, Београд, 2012, 109.

¹⁰⁸ О Лицеју в. Р. Љушић, *Лицеј 1838-1863: Зборник докумената*, Београд, 1988; В. Грујић, *Лицеј и Велика школа*, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука 25, Београд, 1987.

школован у Немачкој, са министром правде Димитријем Црнобарцем је 1858. путовао по Европи с циљем проучавања организације судства. Никола Крстић је рођен у Вацу у Угарској 1829, завршио школе у Сентандреји и Пешти, где је и докторирао право. Прешавши у Србију 1853, провео је живот у државној служби, најдуже је био судија и председник Касационог суда, а пре тога професор права на Лицеју. Поред више студија из кривичног права и правне историје, његов *Дневник* обилује подацима о свакодневном животу и јавним догађајима у којима је учествовао. Од Димитрија Црнобарца, који није предавао на Лицеју, често се тражило правно мишљење о појединим кривичним процесима и теоријским питањима, и у два важна периода био је министар правде, 1856. и 1858/59. године.¹⁰⁹ Ове личности директно су утицале на формирање правне мисли и судске праксе, и обележиле епоху у којој се изграђивало судство Кнежевине Србије у периоду 1838-1869, које је носило печат њиховог рада и дух нове епохе српске државности.

Судске инстанце по Уставу из 1838. и положај судија

Устав из 1838. године предвидео је Апелациони суд, као суд трећег степена и одредио му место пребивања – престоницу, тада Крагујевац. Апелациони суд се искључиво занимао прегледањем и суђењем предмета и парница који су прошли кроз ниже судове. Указом од 1. марта 1839. године кнез је поставио чланове Апелационог суда.¹¹⁰ У локалној управи у Кнежевини, до Устава из 1838. године, судска власт није била независна и преплитала се са полицијском. То се посебно испољавало у општини и капетанији (срезу), а нешто мање у нахији (округу) и областима. Уставом су основане три врсте судова: у свакој општини «примирителни», у сваком округу по један првостепени и у престоници један апелациони суд. Двадесет један члан Устава (чл. 27-48) посвећен је судству, скоро једна трећина. Разлог су велики недостатак основног закона и значај који је у

¹⁰⁹ И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, 109-111; О наведеним правницима в. Д. Николић, *Никола Крстић – први професор правне историје на београдском Лицеју*, Архив за правне и друштвене науке 43 (1987), 81-88; Б. Марковић, *Димитрије Матић: лик једног правника*, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права 5, Београд, 1977; Т. Васиљевић, *Борђе Т. Ценић – развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, Извори српског права, СКА, Одељење друштвених наука 7, Београд, 1987.

¹¹⁰ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 239, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела, Внутренје одељење (=МИД-В), 1839, VI, 15.

Кнежевини придаван установи судства тридесетих година 19. века.¹¹¹ Постојала је још једна судска власт непредвиђена Уставом – касациона власт, коју је мимо Устава вршио кнез.¹¹²

Судска независност према Уставу од 1838. није непосредно прописана, мада је Устав садржавао неке одредбе чији је циљ био да обезбеде судску независност одвајањем судске функције од управне и јачањем стручне способности судије.¹¹³ Постојање судске независности није порицано, али је независност била релативна и сасвим неодређена. Положај судија се дуго није разликовао од положаја осталих чиновника, они су од Устава из 1838. до измена *Закона о чиновницима грађанског реда од 1865.* уживали сталност, нису могли бити отпуштени ни пензионисани без свог пристанка, осим по пресуди суда. Нису били непокретни, те је судија могао, кнежевим указом на предлог министра, бити премештен из једног у други суд. Постојала је могућност отпуштања, односно пензионисања у интересу службе, по дискреционој оцени министра, а за кривична дела у службеној дужности судије су одговарале кривично.¹¹⁴ Председник и чланови окружних судова, постављени законитим путем, као и остали званичници, нису се могли лишити звања без редовног ислеђења и судске пресуде. Истрага се могла предузимати само по налогу и упутству Министарства правде, које је примало и слало на решавање жалбе против судија.¹¹⁵

Устав је прописао и неке услове за звање судије, али није поставио никакав услов опште школске или стручне правне спреме. Судија је морао бити рођен или прирођен Србин. Судија окружног суда морао је имати најмање 30 година, а Апелационог суда најмање 35 година. Према чл. 41, кад судија умре на његово место бирао се «најстарији возрастом и службом између људи закона, који буду

¹¹¹ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, Историјски гласник 1-2 (1981), 118-119.

¹¹² С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1933, 18. Касација је највиши суд који доноси коначне одлуке о пресудама првостепених и апелационих судова.

¹¹³ По чл. 55 Устава «Људи од закона имајући звање судско неће моћи примати службу, ни почети место друкчије, кремје у судовима, биће дужни занимати се искључително у свом усавршавању у части судској», а по чл. 56 «Никакав чиновник, ни грађански, ни војни, не може, ни само привремено, намештен бити у судовима», *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, 77.

¹¹⁴ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 28.

¹¹⁵ Устројеније судова окружни, чл. 6, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, Београд 1840, 183.

испуњавали већ дужност у судовима».¹¹⁶ *Устројеније судово окружни и Устројеније Великог или Апелационог суда*, оба од 6. фебруара 1840, имали су додатак да «при представљању, избирању и именовану судија, првенство ће ономе дати који буде већ у суду служио и годинама и службом старешинство имао, и поред способности како тачностију одправљања дужности, тако и заслугама одликовао се».¹¹⁷

Према другим прописима приликом првог примања давало се првенство школованом кадру.¹¹⁸ Док су суђења текла по правичности и здравом разуму, могле су да се толеришу нешколоване судије и судије које нису били правници.¹¹⁹

Постојала је посебна заклетва за судије, чланове примирителних судово, окружних судово, Апелационог и, од 1846. године, Врховног суда, носиоце судске власти. Судијска заклетва предвиђена је Сретењским уставом, али је регулисана каснијим законима. *Привременим устројством примирителних судово* од 29. јуна 1839. године, чланови примирителних судово имали су да се заклињу пред општином у присуству надлежног свештеника, да неће чинити ништа против њиховог звања и занимања и дужности савести. Према *Устројенију окружних судово* од 6. фебруара 1840. године, шести члан предвиђао је заклетву која је гласила: «Ја (име рекавши) заклињем се Богом свемогућим, да ћу дужности званија мога свето и нерушимо испуњавати, Устава, Закона и уредби земаљски придржавати се, при суђењу без разлике лице и чина, ни на чији атар не гледајући, непристрасно по законима, правди и чистој совјести поступати, и да ништа, што би ползи и користи Отечества, и слободи и правама народнима противно било, чинити нећу». Исту такву заклетву полагале су судије Апелационог суда, пред вишим црквеним достојанствеником и министром правде.¹²⁰ Године 1853. почетак

¹¹⁶ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, 75.

¹¹⁷ Чл. 4 *Устројенија судово окружни*, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 182; чл. 2 *Устројенија Великог или Апелационог суда*, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 196.

¹¹⁸ По Уредби о чиновницима од 16. марта 1842, «на првом степену службе за практиканте се постављају, особито при вишим надлештвима и окружним судовима правилом лица која су правословне или јуридичне науке изучили и само у недостатку такви узеше се за практиканте поменути' и нима равни' надлежатељстава и оне особе које су са добрим успехом филозофическе науке, а за она нижа и из гимназија тако изишла», *Зборник закона и уредаба II*, Београд 1845, 165.

¹¹⁹ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 30.

¹²⁰ Р. Ј. Поповић, *Владарска и чиновничка заклетва у Србији у 19. веку*, *Историјски часопис* 60 (2011), 305-306.

заклетве промењен је додатком: «Ја Н.Н. заклињем се Богом свемогућим, да ћу владајућем Књазу веран и привржен бити...», а даље је текст заклетве остао неизмењен.¹²¹

Кнез Милош је абдицирао 13. јуна 1839, под притиском уставобранитељске опозиције. Тешко болесном престолонаследнику Милану Обреновићу изабрано је намесништво, које су сачињавали Јеврем Обреновић, Аврам Петронијевић и Тома Вучић-Перишић. Намесништво је наставило са радом до доласка другог Милошевог сина Михаила у Кнежевину почетком 1840. године. Наставило се организовање државне власти, радило се на законитости и сталности, пре свега чиновничкој. За годину дана донето је око 30 закона и уредаба. Разграно се чиновнички апарат у вези са стварањем, односно учвршћивањем нових установа. Само у кратком периоду од Устава 1838. до 1842. године, број чиновника се удвостручио, тј. од 563 порастао на 1151 (од чега полицијских 286).¹²² Уставобранитељи су сматрали да су чиновници позвани да буду татори народу, који је неспособан да сам собом управља. О томе говори Упутство које су Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић, као намесници после абдикације кнеза Милоша, дали *уставо-толкователној* комисији: «При извиденију поступака Власти како Судејски, тако и Полицајни, ваља Комисија на то да мотри, како се при истому неће уваженије Судија и други Чиновника умалити, нити народу у главу улити, да он о Судијама и Чиновницима своима може и мњеније давати, а камоли да помисли, да од његове речи и пресуде зависи судба ако ће бити и најмањег Чиновника».¹²³

Школовани правници долазили су из редова Срба из Аустрије. Мали број постојећих школованих судија смањио се превратом 1842, када је је изабран кнез Александар Карађорђевић, а уставобранитељи владали Србијом до 1858. Због верности династији Обреновића смењени су председник Апелационог суда и три његова члана, четири председника и седамнаест чланова првостепених судова. Само неколицина њих је касније враћен у службу.¹²⁴

¹²¹ АС, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење (=МУД-П), ф11 р 10/1853

¹²² М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I*, 543.

¹²³ *Новине Србске*, бр. 33, 10. 08. 1840, 268.

¹²⁴ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 21.

Устав 1838. и уставобранитељи помагали су бржи и слободнији развој трговине. Крајем 1838. у Београду је основан Трговачки суд, који је радио непуна два месеца. У народним захтевањима на Мартовској скупштини 1840,¹²⁵ Београдска општина је тражила да јој се да «компанија и суд трговачки». Кнез је одговорио да удружење и трговачки суд могу имати «ако су у снази». Иако је било више покушаја, обновљен је тек 1859. године.¹²⁶

У Београду је постојао, поред окружног суда, Првостепени суд за варош Београд од 1841. године, истог степена као и судови у окрузима, надлежан за парнице између становника из унутрашњости, с једне стране, и Београђана и странаца који живе у Београду, с друге. Разлог је био што је Суд округа београдског био претрпан трговачким парницама између београдских житеља и страних поданика.¹²⁷

Организација и рад Министарства правде, примирителних и окружних судова

Да се судови не би упуштали у расправљање и суђење дела која нису припадала њиховом кругу надлежности, било је нужно да им се поставе границе надлежности и пропишу одговарајуће дужности за примирителне, окружне и Апелациони суд. Судови су имали опште дужности, које су припадале свим судовима и оне које су биле посебне за сваки суд, те је министар правде и просвете Стефан Стефановић Тенка¹²⁸ поставио и једне и друге у *Дужностима и одношенијима судова у Србији наодећи се*, од 6. 03. 1839. године.¹²⁹

¹²⁵ Захтеви су директно упућени кнезу Михаилу, а састављали су их појединачно окружни депутати. Сакупљени су у један акт од 53 захтева. Поред 17 округа, посебно је захтеве поднела и Београдска општина, Р. Љушић, *Народне скупштине у Србији за време Првог намесништва 1839-1840. године*, Зборник за историју 22 (1980), 42.

¹²⁶ Р. Љушић, *Народне скупштине у Србији за време Првог намесништва 1839-1840. године*, 44-45; Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 173.

¹²⁷ Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, 82; Указ од 10/22. 10. 1841. године, *Зборник закона и уредаба II*, 139.

¹²⁸ Стефан Стефановић Тенка (1797-1865), министар правде и просвете 1839-1840, члан Државног савета чији председник постаје 1848. Оптужен 1857. за учешће у завери против кнеза Александра Карађорђевића, која по њему носи име Тенкина завера, осуђен на смрт и касније помилован 1858.

¹²⁹ АС, Начелство округа шабачког (=НОШ), 1839, 27.

Према општим дужностима, сваки суд је морао при суђењу парнице, престапа, кривице или злочина¹³⁰ добро пазити да се све околности иследе. Био је дужан да буде ослобођен од пристрасности и користољубља и да суди по чистој савести и унутрашњом уверењу, док се не издају одговарајући закони. Ниједан судија није смео кривца при испитивању претњом нити мучењем принудити на признање. Да би судија савесно вршио своју дужност морао се држати заклетве коју је положио при ступању у звање.

Сваки суд решавао је спорове између приватних лица и између чиновника, а и саме државе са приватним лицима, о правима на имање, наслеђе, о деобама, исплаћивању дугова итд. Није се смео мешати у полицијске послове, које су биле у надлежности окружног начелника. Судије су биле подложне одговорности уколико би пренебрегле дужности или судиле противно закону. Судови нису вршили ислеђење и судили празничним данима и нису смели да примају парнице нити држе рочишта изван зграде суда. Заседања су се одржавала преподне са следећом сатницом: у марту, априлу и мају од 12 до 5 часова, јуну, јулу и августу од 11 до 4, у септембру, октобру и новембру од 12 до 5, у децембру, јануару и фебруару од 3 до 7. Канцеларијски радници били су дужни долазити и послеподне, да би се спровеле у дело одлуке преподневног заседања.¹³¹

Примири телни суд, до даље наредбе, требало је да у сваком селу чине кмет са два одабрана и часна сељака. Судили су предмете до 100 гроша, спорове за које

¹³⁰ Термини злочин, преступ, иступ потичу из француског Кривичног законика из 1810. (crime, délit, contravention), а до Србије су стигли преко Аустрије. Код нас почињу да се употребљавају већ крајем тридесетих година, а, колико је познато, први пут су дефинисани у Казненом законик у 1860. године: злочин је дело за које закон предвиђа смрт, робију или заточење; преступ је дело за које следи затвор дужи од месец дана, лишење звања или новчана казна од тридесет талира; иступ је дело за које је прописана казна затвора до месец дана или новчана казна до три стотине динара, *Казнени законик и Кривични судски поступак Краљевине Србије протумачени одлукама Опште седнице и одељења Касационога суда*, приредио Г. Никетић, Београд 1911, чл. 1, 9.

Према Ђ. Ценићу, ова деоба је прешла из француског у друга права и са гледишта кривичног права нема битан значај, већ више служи бољем одређивању првостепене судске надлежности (у самој Француској свакој од ових категорија одговарала је посебна врста судова). Закључио је да је могућа била и подела само на иступе и преступе, где би се под преступом подразумевао и злочин, пошто су у Србији полицијске власти решавале само иступе, а сва остала кривична дела долазила пред првостепене грађанске судове, Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 124; Ђ. Д. Ценић, *Објаснење Казнителног законика*, Београд 1866, 25.

¹³¹ О прописаном радном времену за судове председник Суда округа шабачког Стефан Магазиновић обавештава 02/14. 03. 1839. начелника округа шабачког Милоша Богићевића, да би се оно ставило до знања среским старешинама, који треба да информишу народ, АС, НОШ, 1839, 6.

су предвиђене казне до три дана затвора и десет удараца штапом, а сви већи предмети били су у надлежности окружног суда.

Окружни суд састојао се од председника («президента») и три члана. Судио је све парнице, кривице, преступе и злочине који се код примирителног суда због величине суме и иступа нису могли судити, или који би се њему подносили на захтевање парничара или кривца. Био је дужан да парничаре или окривљене тачно саслуша, а сваки судија требало је да слободно искаже своје мишљење, на којем ће се заснивати пресуда. Свака ствар која се разматра на суду решавала се већином гласова. Пошто су у окружном суду постојале само четири судије, у случају једнако подељених мишљења, предност је имало оно на чијој страни је председник. Пресуде су извршавала начелства, односно окружни начелник. Ако нека од страна не би била задовољна пресудом окружног суда и хтела да је поднесе на разматрање Апелационом суду, окружни суд је био дужан да јој изда кратки извод. Уколико у року од осам дана незадовољна страна није пренела парницу Апелационом суду, пресуда је постајала извршна. Пресуде изречене у кривичним предметима подносиле су се на разматрање Апелационом суду ако је неке одређена казна већа од 50 удараца штапом или робије од три месеца, иначе су се могле и без разматрања апелације извршити. Окружни суд био је дужан да своје пресуде, као и оне враћене од апелације, преда на извршење окружном начелнику. Сваки окружни суд морао је имати и уредне тамнице. Није морао да шаље ухапшене апелацији, већ је било довољно да пошаље своју пресуду изречену над њима, засновану на доказима. У осталим случајевима, који нису наведени, окружни суд држао се досад издатих Наставленија, и то оних која су се слагала са Уставом. Ниједан окружни суд није се мешао у полицијске послове, који су у надлежности окружног начелника, као што се овај није мешао у судске послове, већ само извршавао казне које су изrekli окружни судови.

Апелациони суд састојао се од четири члана и једног председника. Будући да је апелација била најважнији и последњи суд, од кога се даље није могло апелирати, била је дужна да сваку пресуду која се подноси тачно прегледа и размотри и коначну пресуду не донесе док све околности парнице или кривице не

иследи. Уколико је Апелациони суд приметио да је нека околност неислеђена, пресуда се враћала окружном суду, с налогом да се ствар испита.

Пошто судови још нису имали одговарајућа упутства, у случају недоумице или потребне помоћи, обраћали су се за упутство Министарству правде.

Министарство правде, просвете и црквених дела је 1839. године, по сили Устава, сачинило делокруг својих надлежности и дужности, посебно за правосуђе, а посебно за просвету и црквена дела. Разграничењу и прецизном одређивању надлежности се приступило због нејасних одредби у Уставу (чл. 19, 22 и 57). Наиме, према члану 19 Устава, управљање установама од опште користи било је у надлежности министра унутрашњих дела, а према члану 22 надзирање болница и других установа опште користи спадало је у дужности министра просвете и црквених дела. Истим чланом наложено је министру просвете и црквених дела да у сарадњи са црквеним властима одлучује о свему што се тиче закона, богослужења и Цркве. Насупрот томе, према члану 57 Устава било је предвиђено да духовна власт неограничено управља Црквом и њеним законима, уколико то не би задирало у послове Министарства, у циљу очувања достојанства митрополита и епископа.¹³²

Дужности Министарства правде проистицале су из Устава. Према члану 21 Устава из 1838, Министарство је надгледало суђења кривичних дела за које је била предвиђена смртна казна и редовно извршавање пресуда. Бранило је независност судства, судска звања и правила, примало и решавало тужбе против судија, који нису исправно вршили дужност и одбијали да примају парнице које су им подношене. Установљавало је судове и предлагало способна лица за вршење судијске дужности, проверивши њихове способности. Сви судови су били дужни да Министарству правде подносе списак свих пресуда које су изречене при истима у току последња три месеца, а Министарство правде је подносило спискове Савету на разматрање. Такође, према чл. 3 Устава, Министарство правде је требало да предлаже помиловање криваца од казни које су им судови досудили. Према члану

¹³² Министар правосуђа и просвете, генерал мајор Стефан Стефановић и начелник одељења Министарства просвете Димитрије Исаиловић кнезу Милошу, 24. 03/05. 04. 1839, Архив Србије (=АС), Државни савет (=ДС), 1839, 130.

27, негов задатак био је да штити личност и имовину грађана Србије, да ниједно лице не буде без суђења лишено грађанских права или изложено казни.¹³³

Према *Кругу дејателности Попечитељства правосудија*, Министарство се морало постарати да се у најскорије време сачине и издају грађански и кривични закони и законици о грађанском и кривичном судском поступку. Било је дужно да тумачи законе, да судије и парничари не би имали повода да их користе на начин који је њима одговарао. Тумачење закона које је формулисало Министарство правде, морао је да потврди Савет. Судским властима Министарство је прописивало њихове надлежности, пошто је ове прописе претходно одобрио Савет, и контролисало да се надлежност не прекорачи. Оно је решавало, по постојећим законима, парнице између судских и других власти. Његова је дужност била да предлаже Савету, по потреби, побољшања грађанских и кривичних законика и законика о грађанском и судском поступку. Министарству правде били су потчињени сви земаљски судови, па тиме и запослени у судству. Није се смело мешати у законом предвиђена права и слободе чиновника који су припадали правосудној струци. Такође, подносило је Савету на одобрење особље које је улазило у састав канцеларије Министарства правде, које се састојало од начелника бироа, секретара, столоначелника, протоколисте, регистратора и архивара, једног преписчика и канцеларијског служитеља. У извршењу наредби које је одобрио Савет, Министарство правде било је сасвим независно од других министарстава.¹³⁴

* * *

Организовањем локалне управе, одвојена је у округу и срезу полицијска од судске власти, а окружни и срески начелници третирали су се као полицијски органи, са главним задатком да извршују налоге и заповести централне власти и судске пресуде. Према *Отношењима и дужностима окружни начелника*, које је саставио Ђорђе Протић, министар унутрашњих дела, а Савет и кнез потврдили 10. 03.1839¹³⁵, окружни начелник био је директно потчињен министру унутрашњих дела, а у неким случајевима и Министарству финансија или иностраних дела. У

¹³³ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, 70, 72-73.

¹³⁴ *Круг дејателности Попечитељства правосудија са изложенијем дужности истога*, ДС, 1839, 130.

¹³⁵ *Новине србске*, бр. 9, 16.03. 1839.

свом округу био је највиша полицијска власт. Ново *Устројеније окружни начелничества и главне дужности срезски начелника* ступило је на снагу 24. 07.1839.¹³⁶ Према члану 7, у односу на Министарство правде и просвете окружно начелство било је дужно да Апелационом, окружном и примирителном суду притиче у помоћ. Чланови 13. и 14. наводе дужности срезских начелника, које су чисто полицијске природе – одржавање мира и поретка, старање о безбедности живота и имања, надзирање рада мировних судова. Окривљене су смели да држе у затвору највише 24 часа и слали их окружном начелнику. *Следујућа наставленија, као додаток к досад изданим полицијским уредбама*, потврђена од Савета и Намесништва 26.07. 1839.¹³⁷, још више су истицала полицијску дужност срезских начелника, који су били дужни да све који се кмету или мировном суду противе, као и скитнице и подозриве људе, везане шаљу окружном начелнику. Прописане су посебне мере које треба да предузимају у случају појаве хајдучије.

Овим изменама начелницима је одузета судска, финансијска и донекле војна управа, те су постали синоним за полицију. На Мартовској скупштини 1840. народни депутати су тражили да се срезским начелницима врати судска власт, коју би обављали са кметовима мировних судова. Кнез Михаило, сматрајући захтев оправданим, обећао је нову уредбу.¹³⁸

По налогу Министарства унутрашњих дела, окружни начелници били су дужни да позову у свакоме срезу на скупштину из сваког села највиђеније људе, да им протумаче Устав, а затим да свако веће село изабере из своје средине сеоског кмета (председатеља) и двојицу помоћника (членова). Више мањих села сједињавало се у једну општину; изабрани чланови мировног суда били су орган не само оног села из којег потичу, већ и свих села која чине општину. Избор кметова и помоћника, тј. чланова мировних судова и сједињавање више мањих села у једну општину остављао се народу на вољу. Кмет се бирао на три године, а помоћници на једну, али их је општина могла поново изабрати. Кад је избор извршен и општине уређене, биле су дужне да окружном начелнику поднесу на преглед

¹³⁶ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 109; АС, Државни савет, 1839, 403, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 83.

¹³⁷ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 110; *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 84-87; АС, МИД-В, 1839, V, 40.

¹³⁸ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 111; АС, МИД-В, 1840, I, 1.

списак изабраних лица за чланове мировног суда и списак сједињених села у општину са назнаком које је од њих одређено за седиште, а начелник Министарству унутрашњих дела.¹³⁹

Устројеније обштина, први општински закон, објављен је 25. јула 1839. Овим Законом општине у Србији подељене су у три класе. У прву је спадао само Београд, у другу окружне и остале вароши, а у треће све сеоске општине.¹⁴⁰ *Устројеније* је прецизирало и начин избора чланова мировних судова. Донета су посебна правила о избору општинара и чланова мировних судова.¹⁴¹

Општинаре и чланове примирителних судова бирале су старешине свих домаћинстава једне општине на општинској скупштини коју је сазивао окружни, односно срески начелник.

На овој општинској скупштини формирала се комисија која ће одредити број општинара. Када би се одредио њихов број, окупљени житељи општине бирали су између себе кандидате за општинаре, којих је требало да буде три пута више од већ одређеног броја. Пошто би кандидати били изабрани, комисија би им наложила да између себе изаберу одређен број општинара. Затим су, по налогу комисије, општинари бирали једног президента и два члана примирителног суда, било између себе или између кандидата из којих су општинари изабрани. Уколико би се за чланове и председника примирителног суда били изабрали општинари, избором од осталих кандидата допуњавао се преостали број општинара. Кандидати, општинари, председник и чланови примирителног суда бирани су већином гласова. Писара је бирао примирителни суд у споразуму са општинарима, а пандуре је сам примирителни суд бирао и отпуштао. Комисија је свој рад завршавала тиме што је увела у дужност чланове примирителног суда и њима, као и општинарима, прочитала и протумачила њихове дужности. О свему је слала детаљан извештај окружном начелству.

¹³⁹ АС, НОШ, 1839, 35, Ђ. Протић – начелнику округа шабачког 24. 03/6. 04. 1839.

¹⁴⁰ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 94-100.

¹⁴¹ *Начин бирања обштинара и членова примирителних судова у општинама друге класе у коју све вароши и паланке изузимајући Београд спадају*, АС, НОШ, 1839, 35.

Начелство је извештавало Министарство правде ко је у општини изабран за президента, ко су чланови примирителног суда и писари. О томе је морало обавестити и окружни суд и Министарство унутрашњих дела.

Општине друге класе имале су, према *Устројенију обштина* од 25. 07. 1839, примирителни суд састављен од председника и два помоћника, једног писара и два пандура. Главни кмет с персоналом, као судски орган, био је потчињен окружном суду, а као полицијски орган окружном, односно среском начелнику. У зависности од величине вароши број изабраних општинара износио је 8-16.

Општине треће класе имале су мировни суд, који чине главни кмет, два помоћника и један послужитељ. Примирителни суд је у судским питањима био потчињен окружном суду, а у полицијским среском начелнику. Иако је личност кмета сједињавала и судске и полицијске функције примирителних судова, подела судске и полицијске надлежности у општинама била је јасно изражена, јер је кмет у полицијским пословима био подређен окружном начелнику, а у судским окружном суду. Када се одлучивало о предметима који се тичу целе општине, главни кмет је сазивао најистакнутије људе из општине и с њима доносио одлуку.¹⁴²

Министар правде и просвете Стефан Стефановић је, на основу 30, 31 и 33. чл. Устава, написао *Наставленија*¹⁴³ о дужностима примирителних судова, али оно није добило законску снагу, већ је 29. јуна 1839. године законску снагу добило *Привремено устројеније и круг дејателности примирителни судова*.¹⁴⁴ Израдио га је такође Стефан Стефановић Тенка. Он је Савету упутио 12. 11.1839 на разматрање још два акта, *Дужности примирителни судова друге и треће класе у смотренију цркве, народног просвештенија и школски дела* и *Устројенија примирителни судова I и II степена*. Савет их је 13. 11. упутио комисији да се израде и претресу, али њихова даља судбина није позната.¹⁴⁵

Према *Устројенију примирителних судова*, чланови суда требало је да буду «частни, савестни, непристрасни и неподмитљиви, и од саме природе бистри».

¹⁴² Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 114-115; *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 97-100.

¹⁴³ С. С. Тенка Савету 10. 04. 1839, АС, МИД-В, 1839, V, 1.

¹⁴⁴ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 236-240.

¹⁴⁵ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 119; АС, ДС, 1839, 624; МПс, 1839, 594.

При одлучивању требало је да се руководе здравим разумом и народним обичајима. Положена заклетва после избора обавезивала их је да праведно суде. Овај акт предвиђао је исти начин избора и збацивања кметова као и Закон о општинама. У грађанским парницама судили су само спорове чија вредност није прелазила 100 гроша, а у кривичном делу она чија казна није захтевала затвор дужи од три дана и више од 10 удараца штапом. Ако су предмети прелазили наведену границу и парничари и кривци упућивали су се окружном суду. Примирителни суд решавао је расправе између суседа због њива, ливада, крчевина и забрана. У случају расправа суседних села око међе, чинио је поравнања и помирења у сагласности са суседним примирителним судовима. Стране незадовољне поравнањима упућиване су окружном суду. За сукобе око нових синора¹⁴⁶ парничари су упућивани среском, а преко овога окружном начелнику. Суд је решавао и расправе због неправедног присвајања или отимања туђег имања, старао се да се неправде и злоупотребе искорене. Среском начелнику слао је преступнике оптужене за паљење, убијање, хуљење на Бога и друге преступе који спадају у круг полицијске власти. Од свега што се пресудом наплаћивало, примирителни суд узимао је од гроша 2 паре ресума, а остатак слао Државној благајни. У случају да су се парничари у спору који вреди преко 100 гроша добровољно помирили и поравнали, поравнање се сматрало извршним. Суд није смео принудити стране да се задовоље пресудом, и морао им указати да могу поново поднети тужбу окружном суду. О томе да ли су задовољни пресудом морали су се изјаснити за три дана. Судски поступак био је усмен, због недостатка писмених људи који би водили протокол. У примирителним судовима није било судија у техничком смислу. Судили су грађани-сељаци. Могло се догодити да у читавом суду нема ниједног писменог лица. Свештеник или писмено лице сваке недеље требало је да им чита њихове дужности, како би суђење било на вишем нивоу. Општина је била дужна да за примирителни суд обезбеди 2 кућице, једну за одржавање заседања суда и једну као затвор, те прибор за батињање. Над

¹⁴⁶ Расправе између суседних села о међама.

примирителним судовима, као што је речено, надзор су имали срески начелници. Ретко која општина је могла да изгради или унајми за суд две зграде.¹⁴⁷

Београдска општина је, по *Устројенију обштина* из 1839, имала примирителни суд, са правом да увећа свој персонал и изврши разграничење судско-административних од полицијских надлежности. Одређен је персонал београдског мировног суда, који су сачињавали председник, три члана, остали нужни персонал и неколико пандура, те његове надлежности. Председник суда обављао је судску и полицијску дужност, био је и управник вароши, коме је био на располагању персонал од 2 полицајца, једног пандура и неколико кварталника. Обједињено судско и полицијско тело носило је званичан назив Управа вароши Београда. Њен управник је као полицијски орган био у рангу среског начелника и радио у сарадњи са окружним начелником. Управник вароши је истовремено био и председник мировног суда, а у одсуству заступао га је најстарији члан суда.¹⁴⁸

Сачуван је списак општинара и чланова примирителних судова шабачког округа. Шабац, окружна варош, поред чланова суда имао је 16 општинара, док су Лешница и Митровица изабрале 10, односно 8 општинара.¹⁴⁹

По окрузима се често догађало да су се поводом извиђања спорова око синора и воденица морале слати комисије, те се Суду округа шабачког препоручује да у случајевима где примирителни суд не би могао учинити поравнање, увек ступи у споразум са окружним начелником, који ће или сам излазити на место расправе или ће то учинити по његовом налогу неки од среских старешина. Он ће извидети у чему се расправа састоји и о томе обавестити окружни суд, који је дужан да по овом питању доноси пресуде.¹⁵⁰

Према налогу Министарства правде Суду округа шабачког, примирителни и окружни судови требало је да суде Циганима у свим парницама и споровима као и другим грађанима Србије, било да су се парничили међусобно или са

¹⁴⁷ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 236-240; Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 119.

¹⁴⁸ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 114; *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 95-97.

¹⁴⁹ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 116; АС, НОШ, 1839, 35.

¹⁵⁰ Министар правде и просвете С. С. Тенка Суду округа шабачког 8/20. 03. 1839, АС, НОШ, 1839, 34.

припадницима осталих народа Сматрало се да та права окружног суда над Циганима проистичу из 44. члана Устава.¹⁵¹

У рапорту начелника среза мачванског округа шабачког Живана Гератовића од 11. маја 1839, види се да је та *Уредба о Циганима*, по наредби начелника округа шабачког Милоша Богићевића, прочитана пред скупом свих подручних сеоских кметова и да им је препоручено да ову заповест поштују у пресудама и примирителни судови. Исту препоруку Шабачког окружног суда извршили су и начелници среза поцерског и посавско тамнавског, округа шабачког.¹⁵²

Примирителним судовима је ради обављања свакодневних послова био потребан печат. Печат примирителног суда био је сведочанство пред окружним судом да се тужилац прво обратио примирителном; средским и окружним начелствима било је потребно сведочанство да знају да ли је особа са знањем своје месне власти дошла да тражи пасош или другу исправу. Начелства су 2. новембра 1839. године израдила и послала печате за све примирителне судове у својим окрузима, са натписом «Печат Примирителног Суда Обштине Н.». Примирителни судови су печате имали да чувају и употребљавају за своје послове. За печат је сваки примирителни суд платио печаторезцу из општинске касе по 2 цванцика.¹⁵³

Поводом питања, како треба да поступају примирителни судови кад пресуде да се једна или друга страна у спору мора заклети или кад сами парничари захтевају заклетву, Министарство просвете, у споразуму са митрополитом, поднело је своје мишљење Министарству правде 10. априла 1840. године. Према том мишљењу, полагање заклетве при примирителним судовима, где се суди за мање важне предмете, не би требало вршити пред свештеним лицем, већ су се такве заклетве полагале у важним случајевима само код окружног суда. Но, пошто је народ имао обичај да своју невиност доказује призивањем Божјег имена, заклетве се у нужди дозвољавају и при примирителним судовима у форми: «Тако ми Бога; заклинам се живим Богом да то и то нисам учинио, или да сам то и то видео» и слично. Форма у којој ће се полагати заклетва при окружним судовима требало је

¹⁵¹ Према чл. 44 Устава од 1838, никакав грађански или војни чиновник Кнежевине не сме се мешати у дела примирителних, окружних и Апелационог суда, већ само могу бити позвани за извршење њихових пресуда, *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, 76.

¹⁵² АС, НОШ, 1839, 99.

¹⁵³ АС, МУД-П, ф4 р3/1840

да се одреди у споразуму са митрополитом, кад се издају одговарајући закони. Суду округа шабачког препоручено је да допис о полагању заклетве достави окружном начелнику, а он их саопшти примирителним судовима посредством среских начелника.¹⁵⁴

Због појаве погрешки и неисправности у раду среских старешина, општина и кметова примирителних судова у више села шабачког округа, Начелство округа шабачког је 17. марта 1841, сходно *Устројенију примирителних судова* из 1839, послало помоћника Миљка Марковића и казначеја Јована Мостића у неколико окружних села да, без учешћа среских начелника, врше надзор над примирителним судовима, прегледају њихово деловодство и касе, утврде да ли се, што се тиче прихода и расхода, придржавају надлежности и издатих уредаба, са каквом предострожношћу чувају новац и за шта га употребљавају. Такође се захтевало да се признанице о прикупљеном порезу издате од старешина кметовима коригују са пописом пореских глава.¹⁵⁵

Свим окружним начелствима је 16. августа 1841. године послат распис са препоруком да се обавесте примирителни судови у паланкама и у оним селима чији судови имају писаре, да при суђењу парница које не прелазе вредност преко 100 гроша поступају сходно 36. члану *Устројенија окружних судова*.¹⁵⁶

Министарство правде повремено је контролисало састав персонала окружних судова, а преко њих и састав примирителних судова, као што потврђују наредбе Министарства правде Суду округа шабачког 1. јула 1842. и наредба тог суда окружном начелству од 16. јула исте године да нареди надлежним среским старешинама да саставе списак примирителних судова њихових срезова.¹⁵⁷

Према пропису од 15. маја 1845, све тужбе против примирителних судија спадале су у надлежност редовних судова и није било потребно унапред подносити извештај Министарству правде. У случајима „какве полицајне кривиче“

¹⁵⁴ С. С. Тенка Суду округа шабачког 22. 04/04. 05. 1840, АС, НОШ, 1840, 513.

¹⁵⁵ АС, НОШ, 1841, 313.

¹⁵⁶ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србије од 1827. до 1854*, Београд, 1856, 451. Према члану 36 *Устројенија судова окружни из 1840. године*, окружни суд је дужан да преузме сваку тужбу, која превазилази надлежности примирителних судова, и парнице у којима се странке нису могле поравнати на примирителном суду, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 189.

¹⁵⁷ АС, НОШ, 1842, 839.

примирителне судије нису ишле на суд, већ је Министарство унутрашњих послова могло само збацити кмета. Овим је прекинута ранија пракса да се жалбе против примирителних судија не узимају у поступак пре него се случај достави Министарству правде и од њега добије решење да се случај може судити.¹⁵⁸

Према решењу од 31. марта 1842. године, примирителни судови су могли одређеним људима уместо телесне изрицати новчану казну. Ово правило се проширило и на кривице које су потпадале под надлежност окружних судова Уредбом од 31. маја 1845. године, према којој су за преступе који су се кажњавали са до 25 удараца штапом примирителни и окружни судови могли, на молбу оптуженог, број удараца штапом да замене за исто толико талира. Новац је при примирителном суду ишао у општинску, а при окружном у судску касу. Ово је требало да се чини само у случају кад је суд признао да је требало бити увиђајан према личности осуђеног и узети у обзир његово претходно владање.¹⁵⁹

На Мартовској скупштини 1840. било је захтева који су се односили на правосуђе. Тражено је да се среским начелницима дозволи да суде у сагласности са «примирителним» судовима (одговорено је да се по том питању ради на доношењу уредбе); да држава плаћа чланове примирителних судова (њихово издржавање препуштено је општинама, у противном, морао би се повећати данак); да судије морају бити само урођеници (није уважено). Узрок захтевања било је незадовољство и хтење сеоских општина да и чланови примирителних судова стекну статус сличан државним чиновницима. Народ је желео дозволу да се кнезу може да обрати у свако доба ако је незадовољан одлуком суда и да суд ради и после подне. Кнез је одговорио да је његов дом за све отворен, али је суђење по подне забрањено уредбом.¹⁶⁰

* * *

На организацију рада окружних судова се мало дуже чекало. Кратки нацрти дужности окружних судова и дужности Апелационог суда, које је почетком марта 1839. одредио Стефан Стефановић Тенка, дуго су лежали код Савета, којем их је кнез одмах послао на разматрање. Прихватило их је Намесништво у септембру

¹⁵⁸ Т. Живановић, *Законски извори*, 184-185.

¹⁵⁹ Исто, 186-187.

¹⁶⁰ Р. Љушић, *Народне скупштине у Србији за време Првог намесништва 1839-1840. године*, 45.

1839, али су били подвргнути изменама и прихваћени и обнародовани 06. 02. 1840.¹⁶¹

Према *Устројенију судова окружни*, у сваком округу предвиђен је по један првостепени суд, који се састојао од председника, три члана и нужног персонала (чине га секретар, писар, практикант, протоколиста, архивар, а може се по потреби увећати или смањити). Чланови окружног суда нису могли бити млађи од 30 година, нити чиновници. Морали су бити рођени или прирођени Срби и при ступању на дужност полагали су заклетву. У надлежност окружног суда спадало је испитивање у првом степену свих кривичних и пупиларних дела¹⁶², грађанских и трговачких парница за које није био надлежан мировни суд.

У *Устројенију* постоји доста прописа из кривичног и грађанског поступка. Особа која је кривца предала суду сматрала се као његов тужилац и била је дужна да пред судом изложи учињен злочин и предочи све доказе. Стога су кметови, среске старешине и окружни начелник морали прикупити све знаке и доказе злочина или престапа, испитати и предати их и заједно са окривљеним открити, ради олакшања истраге. Суд се морао уверити да од затварања до предаје кривца није прошло више од 24 часа и да окривљени пре испита и пресуде није претрпео више зла но што је било нужно. Суд је позивао окривљеног на одговор, уважавао све што је наводио у своју одбрану и одлучивао да ли ће се на даље испитивање позивати из затвора или се бранити са слободе. Тек након испита суд је могао приступити изрицању пресуде, у пуном заседању, по већини гласова, а ако су мишљења била подједнако подељена, предност је имала страна на којој је председник.

Окривљени се при испитивању није смео насиљем принудити на признање. За доказану и очигледну лаж изречену пред судом подвргавао се сразмерној казни. Кривац је припадао надлежности суда оног округа у којем живи, изузев ако је злочин починио у другом округу. Није му се могло поново судити за кривицу од које је судом ослобођен, осим ако је до тога дошло због недостатка доказа, па су се исти касније открили. Пресудом је могао бити кажњен само преступник; деца и

¹⁶¹ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 120; *Устројеније судова окружни, Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 182-196.

¹⁶² Који се тичу имовине стараника.

сродници криваца нису одговарали за кривицу својих родитеља и сродника, а казна је морала бити сразмерна кривици.

Предвиђало се неколико казни: смртна, лишење слободе (вечита робија, разне врсте заточења, затвор јавни или домаћи), телесна (која се састојала у ударању до сто штапова или камције по дебелом месу), новчана (када су у питању били лакши преступи до 25 талира), и лишавање чина и звања.

Новчана казна припадала је каси судских прихода, правила се разлика између накнаде за штету и новчане казне, при чему се накнада додавала уз казну и могла пресудити без ограничења, по мери учињене штете. Изричито се забрањивала казна која би предвиђала конфискацију добара окривљеног. Свештеници, чиновници и званичници и друга лица са почастима, нису потпадала под телесну казну. *Устројеније*, по питању спорова, предвиђало је у судском поступку усмену и писану тужбу, расправу, на којој је окривљени давао одговор на оптужбу тужитеља, а све то се уз доказни материјал стављало у протокол. Пресуда је морала да буде јасна, састављена у писаној форми и оверена од суда, а постајала је извршна ако се ниједна страна не би жалила у року од осам дана. Ако би нека од страна апелирала, суд је парницу и пресуду слао на разматрање Великом или Апелационом суду и, пошто је примио пресуду од истог, потврђену или измењену, саопштавао је странама у изводу.

Окружни суд је био дужан да води рачуна да сироти и пупиле не остану без татора, да њихово имање не остане без пописа, шта од добара да се сачува, шта да се прода, и да се са приходом располаже у корист пупиле. Он је надзирао таторе и прегледао њихове рачуне, које је сваке године посредством Великог суда подносио Министарству правде. Контролисао је располагање пупиларним капиталом и ту дужност поверавао једном свом члану, који је уз помоћ писара водио тачан рачун о имовини стараника.

Окружни суд био је под непосредном управом Министарства правде. Предвиђено је да суд свака три месеца подноси Министарству правде списак свих вођених кривичних дела и грађанских парница.¹⁶³ То је касније преиначено на

¹⁶³ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 182-196.

једном годишње, а уз њега су се подносили годишњи рачуни.¹⁶⁴ Разлог за покретање ове делатности је вероватно потреба Министарства правде за статистичким подацима, који су улазили у састав њихових годишњих извештаја, а подносили се Државном савету. Ови извештаји представљају основни и кључни извор за историју правосуђа на нивоу читаве Кнежевине.¹⁶⁵

Министарство правде послало је Распис свим окружним судовима 30. новембра 1841. године, у којем тумачи како треба да поступају у случајевима парница око вакуфских земаља, објашњавајући судовима да, ако су вакуфске земље тамо где Турци имају право да живе према Хатишерифу из 1833, тј. где имају своју џамију, која ради, приход од истих земаља припада тим џамијама. Ако се вакуфска земља налази тамо где Турци немају право обитавати, приход од ње припада нашим црквама.¹⁶⁶

Расписом министра правде и просвете Стефана Радичевића Апелационом суду, Суду вароши Београда и свим окружним судовима, од 27.03.1842, препоручено је да судови код којих се налазе чиновници било које струке и чекају на ислеђење и изрицање пресуде, а и кад им се и у будућности буду предавали чиновници на суд, њихове случајеве без одлагања решавају.¹⁶⁷

Министарство правде је расписом од 1. јуна 1842. препоручило Суду вароши Београда и свим окружним судовима, да према послатим обрасцима бележе ислеђења, воде протоколе парница, њихове изводе и пресуде, да би се на тај начин обезбедио једнообразан начин вођења судске документације и протокола.¹⁶⁸

Образац А представљао је образац протокола ислеђења грађанских парница. Суд је за сваку парницу формирао посебни протокол који је зависио од величине ислеђења. У њега се уносио датум судског протокола, дан предате тужбе, име, место становања парничних страна и садржај усмено поднесене тужбе, кратко, јасно и тачно, са свим доказима на које се тужилац позивао. У случају да је тужба

¹⁶⁴ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 121; АС, МИД-В, 1840, V, 36.

¹⁶⁵ Први сачувани такав извештај је *Извод рада Попечитељства правосуђа за 1844. и 1845. годину*, АС, ДС, 1846, 458.

¹⁶⁶ АС, Министарство правде (=МП), 6-1841.

¹⁶⁷ АС, МП, 2-1842.

¹⁶⁸ АС, МП, 3-1842. Наведени обрасци у предмету нису сачувани. Налазе се у Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србије од 1827. до 1854*, 270-280.

поднета у писаној форми, извод тужбе се уписивао преко читавог листа, а оригинална тужба прилагала протоколу. Затим се решењем, уписаним на половини листа испод тужбе, одређивало и објављивало рочиште. На рочишту је суд поступао по обрасцу А, стављајући на положене стране превијеног протокола имена присутних парничара, њихове одговоре на тужбу, давајући оптуженом последњу реч. Кад је суд саслушао стране и сведоке, затварао је парнични протокол, ког су све стране и председник суда са секретаром потписивале и потврђивале печатом и јемствеником. На основу протокола изрицала се пресуда.

Ако нека од страна не би дошла на заказано рочиште, суд је са страном која се појавила узимао у разматрање спорну ствар, протоколисао њено захтевање и доказе, са њом самом закључивао протокол и по њеном излагању изрицао пресуду засновану на изостанку противне стране, према обрасцу Б.

Ако су обе стране дошле на рочиште, а тужилац посведочио своје потраживање писаном исправом, за коју је противна страна признала да је издала и коју није могла да оспори, или ако је оптужени признао потраживање као стварно пред судом, онда је суд по пуном доказу тужиоца или признању оптуженог доносио пресуду по обрасцу В.

У случају да је при рочишту оптужени против тужиочевог потраживања износио доказе, тако да је ствар довела до заклетве сведока или страна, или стране и сведока, суд је доносио пресуду по начину обрасца Г.

Ако је против пресуде по начину обрасца Г нека од парничних страна изнела своје незадовољство у року од осам дана, онда је суд своју пресуду заједно са парничним протоколом и свим актима слао на разматрање Великом суду. Министарство је такође препоручило судовима да расписе без и најмањег кашњења «првом поштом» шаљу најближем суду, јер ће у противном случају председник суда добити строги укор, па и једномесечну суспензију плате.¹⁶⁹

Расписима Министарства правде од 19. септембра и 21. октобра 1840. године препоручено је судским чиновницима да не подносе своје молбе директно Министарству правде, већ да их у писаној форми или усмено предају надлежном

¹⁶⁹ Из текста документа није јасно да ли су судови с расписима Министарства упознавани на тај начин што би Београду територијално најближи суд «првом поштом» слао распис најближем суду, или су окружни судови «првом поштом» морали да шаљу расписе примирителним судовима.

суду, који је требало да их спроведе Министарству правде. Пошто је на тај начин суд био изложен непотребном послу, Савет и кнез су 28. маја 1845. године одлучили да се два претходна расписа пониште, те да приватне молбе не морају ићи званичним путем, већ да се чиновници, као и остали грађани, могу непосредно обраћати Министарству правде.¹⁷⁰

Расписом од 25. априла 1844. Министарство правде је наложило судовима да ни у ком случају не употребљавају за било какав рад окривљене, пре него што им буде изречена коначна пресуда, која је постала извршна. Пошто је пракса супротна овом Распису постојала, кнез и Савет су 28. маја 1845. године прописали правило да се ниједан окривљени не користи за било какав рад, док му се коначна пресуда не изрекне и не преда на извршење полицијској власти.¹⁷¹

Судовима је прописано 24. 02. 1840. године да за сваки ванредни трошак подносе предрачун Министарству правде, које га је подносило Савету на одобрење. Расписом од 3. 03. 1841. године прописано је да писари, практиканти и пандури у здању суда не могу набављати и трошити свеће о државном трошку. Расписом од 31. 12. 1845. године препоручено је да судови штеде у канцеларијском материјалу и набављању осталих својих потребштина, а 5.12. 1845. наложено је да се судови не усуде да направе веће расходе, него што је дозвољено буџетом.¹⁷²

* * *

Расписом од 13. априла 1839. године судовима је прописано да Циганима суде према законима као и осталим становницима Србије. Циганске арачлије су и после овога расписа присвајале судску власт над Циганима. Било је очигледно постојање ове праксе, а власт је њен узрок видела у недостацима наредбе из 1839, у томе што није издата од стране законодавног тела и прописана свим надлежним властима, као и у непослушности самих арачлија.¹⁷³

¹⁷⁰ Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III, Београд 1847, 58.

¹⁷¹ Исто, 57.

¹⁷² Ђ. Петровић, Речник закона, уредаба и уредбени прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србије од 1827. до 1854, 476-477.

¹⁷³ АС, МИД-В, ф2 р203/1845

Према *Уредби о суђењу Цигана* од 31. маја 1845. године, за суђење Циганима били су надлежни исти судови као и за све становнике Србије, и нису се могли осудити на казну на други начин, осим на законом прописани за све становнике Србије. Цигански арачлија имао је полицијску и финансијску власт. Попут среских начелника, хватао је окривљене и предавао судовима ради поступка, извршавао судске пресуде, наплаћивао прописани данак од Цигана, а није се упуштао у суђење и кажњавање. У случају да арачлија није постојао, надлежне полицијске власти су хватале окривљене Цигане и предавале на суђење окружном суду. Кажњавање Цигана од стране арачлије сматрало се злоупотребом и присвајањем туђе власти, те је било подложно казни.¹⁷⁴

* * *

Током октобра 1844. године против већег броја чиновника из финансијске и правосудне струке и унутрашњих послова дуже времена се водио судски поступак, а доношење пресуде се без основаног узрока стално одлагало. Савет је сматрао да испитивање и суђење једном чиновнику није захтевало такве ствари, да се тај посао није могао завршити за неколико недеља, а било је случајева чиновника против којих се водио поступак више од годину дана. Преко Министарства правде судовима је требало да се препоручи да испитивање и суђење чиновницима има предност над другим пословима, те да при испитивању остављају само термине који су нужни за прибављање неопходних доказа и старају да се на овим случајевима не задржавају дуже него што је било потребно. У противном су судови имали да одговарају за немар у извршавању дужности.¹⁷⁵ Значај што бржег суђења чиновницима истакнут је расписима сличне садржине из 1852. и октобра 1856. године.¹⁷⁶

Организација Апелационог и Врховног суда

Установљење Апелационог суда збило се неколико дана након именовања чланова Савета и министара. Пресељен је из Крагујевца у Београд у време Јованове буне 1839. године и суд је остао у престоници, према одредбама Устава. Занимљив

¹⁷⁴ Уредба о суђењу Цигана, 19/31.05.1845, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 45.

¹⁷⁵ АС, МИД-В, ф3 р259/1844

¹⁷⁶ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1505/1856

је предлог Голуба Петровића, који је поднео министру правде 16. 10. 1839, пре усвајања Закона о Апелационом суду, о оснивању два апелациона суда, који би били независни и равноправни и којима би био потчињен одређени број окружних судова. Разлог је био нагомилавање парница при Апелационом суду, јер су судије окружних судова слале низ предмета које је требало да реши првостепени суд, а и кнежево препуштање Апелацији на решавање многих парница које је до тада решавао. Тиме се Апелациони суд удаљавао од дужности да разматра и пресуђује парнице, а неопходан је био и виши суд који би доносио коначну одлуку. Министар правде Стефан Стефановић Тенка није сматрао потребним постојање два Апелациона суда, али је оправдавао потребу за врховним судом. Србија никад није имала два Апелациона суда.

Министарство правде је 29. новембра 1845. године поднело мишљење Савету да би Апелационом суду, у циљу бржег решавања предмета који су пред њега стизали од првостепених судова, требало поред председника и четири редовна члана додати још два члана, те да се затим Суд подели на два одељења. У једном би био председник са три члана и једним столоначелником, а у другом најстарији члан са два друга члана и секретаром, који би имао право гласа једнако члану суда. Све пресуде и једног и другог одељења требало је да се издају са потписом председника и печатом Апелационог суда. Предложено је да плата додатна два члана буде нешто мања од плате редовног.¹⁷⁷ Према решењу од 15. јануара 1846. године, при Апелационом суду је установљено још једно одељење, које је требало да постоји само док дела која су се нагомилала при Апелационом суду не буду решена и свела се на број са којим би Апелациони суд могао са дотадашњим члановима и једним одељењем изаћи на крај.¹⁷⁸ Друго одељење Апелационог суда установљено је 5. октобра 1847, а 21. октобра исте године прописано је да два Одељења Апелационог суда раде независно једно од другог и са једнаким персоналом. Првом су припали окрузи Крајински, Пожаревачки, Смедеревски, Београдски са Судом вароши Београда, Ваљевски, Шабачки и Подрински, а Другом Ужички, Чачански, Руднички, Крагујевачки, Јагодински, Ћупријски, Крушевачки,

¹⁷⁷ АС, МИД-В, ф4 р 221/1845

¹⁷⁸ АС, МИД-В, ф3 р193/1847

Алексиначки, Гургусовачки и Црноречки. Верховни суд је основан 21. 9. 1846, али је касациона власт и даље остала у рукама кнеза.¹⁷⁹

Велики или Апелациони суд састојао се од председника, четири члана старија од 35 година, рођених или прирођених Срба и нужног персонала (секретара, столоничелника, протоколисте, архивара и регистратора, експедитора и канцелисте). Суд је прегледао да ли је предмет у окружном суду исцрпљен до краја, да ли су докази тачно испитани и уважени, да ли је поштован прописани ред. У случају недостатака предмет се враћао на поновно разматрање. Пресуда Апелационог суда била је коначна, у кривичним делима слала се окружном суду на извршење, осим ако се није подносила кнезу ради помиловања. Странкама се давала могућност да се жале Министарству правде. Оно није могло одлуку поништити, већ наредити понављање парнице. Одлука суда доносила се већином гласова и он је подносио извештаје Министарству правде, под чијим је надзором био и од којег је примао налоге и упутства. Велики суд је тромесечне извештаје примљене од окружних судова, уз додатак својих, подносио на преглед Министарству правде. Такође је бринуо о тачном вођењу пупиларних дела и сваке године примао од окружних судова извештаје о туторским и пупиларним рачунима, које је прегледао и са примедбама подносио Министарству правде.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Р. Љушић, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, 121; МИД-В, 1839, III, 42; Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа и пр. и пр. издани у Књажевству Србије од 1827. до 1854.*, Београд, 1856, 467. Верховни суд основан је 1846. године и првобитно није био касациони суд (тј. суд који би укидао пресуде нижих судова, већ суд трећег степена, који је разматрао пресуде нижих судова, па их или враћао нижим судовима или сам преиначавао или одобравао). Касациону власт вршио је кнез. Године 1855. кнез и Савет пренели су касациону власт на Верховни суд, те је он променио назив у Верховни и Касациони суд. Тек при крају уставобранитељске владе, 1858. године, донето је ново устројство судова, по коме је Верховни и касациони суд претворен у чисто Касациони суд, са надлежношћу да, у законом прописаним случајевима, поништава (касира) коначне пресуде и решења, како у спорним и неспорним делима, тако и по кривичним предметима, Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, 82-83. Законом од 25. фебруара 1860. укида се касација и апелација остаје једини виши суд. Апелација, која је дотле била само «судећи суд», постаје сада и «разматрајући суд». У парницама до 1000 гроша она је «разматрајући суд», а у парницама преко 1000 гроша, она у сваком посебном случају решава да ли ће бити разматрајући или судећи суд. Када огласи себе за судећи суд, она изриче нову пресуду, која је одмах извршна. Под кнезом Михаилом 1865. г. повраћено је тростепено судство, првостепени суд, апелација као виши судећи суд, касација као разматрајући суд., С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, 108-110.

¹⁸⁰ *Устројеније Великог или Апелационог суда*, 7. 2. 1840, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 196-200.

Године 1840. Апелациони суд је пресудио 244 спора и 169 кривичних дела, укупно 413 дела, а 81 спор остао је нерешен крајем године. Следеће године пресудио је 212 спорова и 162 кривична дела, укупно 374, 52 парнице затекле затекле су се нерешене крајем године. Године 1842. Апелациони суд је пресудио у случају 141 спора и 69 кривичних дела, укупно 210 дела, а 96 кривичних дела и 43 парнице прешле су у следећу годину. На размотрење и пресуду Апелационом суду дошло је 1843. године 260 грађанских парница и 97 кривичних дела, свега 357 дела. Од тога је решено 204 грађанских спорова и 88 кривичних дела, укупно 292 дела.¹⁸¹

Апелациони суд је до пред крај 1843. године држао пештанске, загребачке и београдске политичке новине и *Улак*, али је сматрао за неопходно да држи и једне правно-политичке новине и тражио поводом држања правно-политичких новина, поред политичких, упутство од Министарства правде. Савет је нашао да правно-политичке новине много боље одговарају позиву Апелационог суда и решио да држање таквих одобри 31. јануара 1844. Такође је прописано да Суд од политичких новина држи само београдске *Српске новине*, пошто су садржале разне уредбе и државна мишљења.¹⁸²

Министарство правде је захтевало од Апелационог суда 30. децембра 1845. године да и практиканти који нису постављени кнежевим указом, већ од стране Министарства правде, при увођењу у дужност полагају заклетву да ће канцеларијске послове тачно и прилежно завршавати и чувати званичне тајне.¹⁸³

* * *

По претходном одобрењу Порте, 21. 09. 1846. установљен је Врховни суд «као суд конечни, трећега и последњег степена». Врховни суд састојао се од председника, четири члана и потребног персонала канцеларије. За судије Врховног суда требало је да се бирају способни људи који су се доказали службом у другим судовима. Увођење тростепеног судског система представљало је прво приближавање Србије тадашњем европском судском систему.

¹⁸¹ АС, МИД-В, ф4 р221/1845. За статистику од 1844. године видети поглавље Извештаји Министарства правде и статистика судства за период 1844-1847.

¹⁸² АС, МИД-В, ф1 р51/1844.

¹⁸³ АС, МП-2-1846. О чиновничкој заклетви у време уставобранитеља в. Р. Ј. Поповић, *Владарска и чиновничка заклетва у Србији у 19. веку*, 299-305.

Врховни суд био је надлежан да решава о предметима у којима су првостепени и другостепени суд већ изrekli пресуду. У случају недостатака у поступку пред нижим судовима, Врховни суд је изречену пресуду поништавао и наређивао нови поступак уз упутство које је било у складу са законом. Пресуде Апелационог суда које су подношене Врховном суду, а предвиђале смртну казну или казну робије од три године, заточење или лишавање чина и звања, Врховни суд је имао да потврди, преиначи или врати на ново ислеђивање и суђење. Сам Врховни суд морао је сваку своју пресуду, која је предвиђала смртну казну, робију и заточење дуже од шест година, лишавање чина или звања подносити кнезу на решавање о евентуалном помиловању.

Кнезу је у грађанским стварима изричито додељена власт касирања. Странка, незадовољна пресудом Врховног суда у грађанској парници, имала је 15 дана од примања пресуде право да се жали кнезу. Тако се тростепено судство претварало у четворостепено.

Врховни суд био је дужан да подноси Министарству правде годишње спискове решених предмета, као и оних које су још у току.¹⁸⁴

Кнез Александар Карађорђевић је у сагласности са Саветом 4. фебруара 1846. године одредио да годишње плате које су до тада имали председник и чланови Апелационог суда, имају председник и чланови Врховног суда. Такође су прописане нове годишње плате за чланове и особље Апелационог суда.¹⁸⁵

ТАБЕЛА 1: Плате чланова и особља Врховног суда

Председник	1500 талира
Чланови суда	1200 талира
Секретар	700 талира
Столоначелник	500 талира
Протоколиста	350 талира
Архивар и регистратор	350 талира
Канцелиста	180 талира

¹⁸⁴ М. Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац, 2005, 414-415; *Устројеније Врховног суда, Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 132-135.

¹⁸⁵ АС, МИД-В, ф1 p28/1846.

ТАБЕЛА 2: Плате чланова и особља Апелационог суда

Председник	1000 талира
Чланови суда	800 талира
Секретар	600 талира
Старији столоначелник	450 талира
Млађи столоначелник	400 талира
Протоколиста	300 талира
Двоје канцелиста, сваки по	150 талира

Нормирање кривичног и грађанског судског поступка 1838-1846. године

Устав од 1838. године садржавао је одредбе о основним правима грађана и организацији судова, које су биле од великог значаја за развој кривичног права и судске организације Србије. По чл. 28 Устава ни један Србин није могао бити подвргнут казни док по закону није био осуђен од надлежног суда, а деца и сродници кривца нису могли одговарати за кривице својих родитеља и сродника ни бити кажњени (чл. 29). Казна конфискације добара није се могла изрицати ни за какво кривично дело (чл. 28), чиновницима који су имали чин војни или грађански и свештеницима нису се могле изрицати телесне казне, већ укор, затвор, лишење звања и заточење (чл. 43).¹⁸⁶

Уставом су прописане три врсте судова: примирителни (општински), за лакша кривична дела и грађанске парнице мање вредности, окружни, као првостепени за остала дела, и Велики или Апелациони суд, као виши суд. Апелациони суд је пресуду окружног суда потврђивао, преиначавао или враћао да се донесе нова пресуда, кад је нашао да извиђање није било потпуно. Врховни суд, основан 1846, судио је у трећем и последњем степену дела за која је апелација осудила на смрт, робију или заточење дуже од три године, лишење чина или звања, шибу већу од три пут на место. Врховни суд је био дужан да поднесе кнезу на

¹⁸⁶ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић*, 100; *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, 74, 76.

помиловање пресуде на смрт, робију или заточење дуже од шест година, шибу већу од шест пута на место, лишење чина и звања и спуштање чина на нижи степен.¹⁸⁷

Грађански законик донет је 1844, а остали прописи донети су знатно касније: први *Законик о парничном поступку* 1853, други 1860, а трећи, *Законик о грађанском поступку* 1865. *Кривични законик* је донет 1860, *Трговачки законик* 1860, *Законик о стечајном поступку* 1861. и *Законик о кривичном судском поступку* 1865.¹⁸⁸ Слика о томе како се судило може се створити на основу малог броја прописа, у којима се у почетку оквирно говори на чему ће суд заснивати своју одлуку, а касније на основу прописа који су управо због тога издавани. Прописи који су претходили *Кривичном законнику* из 1860. нису у потпуности сређени, ни познати. Писано је о општим изворима кривичног права за тај период, покушајима његове кодификације, општим појмовима кривичног права, важнијим групама кривичних дела.¹⁸⁹

Према *Устројству окружних судова* од 06. 02. 1840, окружни суд је надлежан за сва дела која прелазе власт примирителних судова, као: убиство, абортус, нарушавање општег мира и поретка, злоупотреба власти, паљевина, крађа, отимање, пљачка, силовање, отмица, блуд, двоженство и друга слична дела (чл. 9). Предвиђене су следеће казне: смрт, доживотна робија или заточење¹⁹⁰, затвор лакши јавни или домаћи¹⁹¹, телесна до 100 удараца, новчана, лишење чина и звања, привилегија, одликовања и грађанских права (чл. 22). Суд се састојао од председника и три члана. Истрагу су могли водити, кад се тужилац није обраћао непосредно суду, срески старешина или начелник окружни. Они су се сматрали јавним тужиоцем и спроводили су окривљеног суду (чл. 11). Притвор код среског старешине или код окружног начелника није смео бити дужи од 24 сата. После тог

¹⁸⁷ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић*, 100; Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 49; *Устројеније Врховног суда, Зборник закона и уредаба III*, 132-135; *Устројеније Великог или Апелационог суда*, б. 2. 1840, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 196-200.

¹⁸⁸ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић*, 97.

¹⁸⁹ Т. Живановић, *Историјски развој кривичног права Србије 1804-1865, Законски извори*, 425-493; С. Пихлер, *Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године*, *Анали Правног факултета у Београду* 1-2 (1974), 147-168.

¹⁹⁰ Казна робије односила се на најтежа, а заточења на лакша кривична дела, мада у почетку разлика није потпуно јасна.

¹⁹¹ Затвор јавни био је у начелству, а домаћи се примењивао на жене, које су биле затворене у кући.

рока притвореник се морао предати суду (чл. 12). Суд је одлучивао да ли ће окривљени бити у притвору или не, пуштен уз гаранцију или не (чл. 13). Тортура, у смислу принуде на признање, била је забрањена при саслушању (чл. 15). За доказану лаж при саслушању окривљени се могао осудити на казну која је одговарала кривици (чл. 16). Само онда када је починилац ухваћен у округу у ком је дело учинио, важио је – *forum domicilii, a forum delicti comissi* (чл. 17). Председник суда је водио поступак, а одлука се доносила већином гласова. У завршном гласању одлучивала је страна на којој је председник (чл. 14 и 66). Казна је требало да одговара кривици. Та се оцена остављала «здравом разуму, природном познатију о правди, и савјести суда» (чл. 21).¹⁹²

Нема ближих одредби како је требало да се одвија поступак пред судом. Суд је био дужан да оптуженог позове на одговор, узме у обзир све што је оптужени наводио у своју одбрану и да прикупи све доказе за и против оптуженог. После тога суд би заказивао главни претрес.¹⁹³ Према *Правилима ради поступања судија и судова за правац службе* од 6. марта 1844, судови и судије били су дужни да се придржавају упутстава, уредби, закона и прописа, а у недостатку законских прописа руководили су се упутствима Министарства правде. Кад не би било ни једног ни другог, судови су поступали по обичајима, здравом разуму и савести.¹⁹⁴

Питање доказних средстава није било законски уређено до 1842. Судијин избор доказних средстава зависио је такође од постојећих обичаја. Расписом Министарства правде од 23. фебруара 1842. *О законој сили сведочанства (доказателства) у догађајима кривичним* ово питање је решено и судија је отад могао да употребљава само Расписом предвиђена доказна средства. Утврђени су услови које је признање оптуженог требало да испуни да би имало доказну снагу, број и својства доказа сведока, својства доказа исказом саучесника, формулисани саставни докази по околностима.¹⁹⁵

¹⁹² *Устројеније судова окружни, Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 184-186; Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 49.

¹⁹³ *Устројеније судова окружни*, чл. 13, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 184.

¹⁹⁴ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије II*, Београд, 1845, 247; Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић*, 98.

¹⁹⁵ *О законој сили сведочанства (доказателства) у догађајима кривичним*, 11/23. 02. 1842, АС, МП, 1-1842; П. Ј. Савић, *Теорија судских доказа у кривичним делима*, Београд, 1886, 67.

Доказна средства од 1804. до 1842. била су: заклетва, свод, јемство, признање, сведоци, исправе.

Нерационалност заклетве као доказа у кривичном поступку све се више увиђала и у свим случајевима могла се употребити на последњем месту, у недостатку поузданијег доказа. Питање доказне важности заклетве решено је у *Устројству окружних судова* 1840, чл. 48¹⁹⁶, по коме се она употребљава само у недостатку осталих доказа. У доказним правилима из 1842. се о заклетви као доказу не говори, а забрањена је Расписом Апелационог суда од 28. септембра 1844. године.¹⁹⁷

Свод¹⁹⁸ је био у много мањој употреби од заклетве, само у случају крађе стоке. Све више је ишчезавао, ниједна уредба о њему не говори, те је вероватно нестало пре него што је прећутно забрањен доказним правилима од 1842. Јемство се примењивало до доношења доказних правила, а и касније су се оптужени ослобађали на основу јемства кметова. После доказних правила 1842. и Расписа Апелационог суда од 1844, његова примена била је знатно умањена и сведена на случај крађе, као што прописује *Уредба о казнењу крадљивца и лопова* од 3. јуна 1845, чл. 2.¹⁹⁹

Признање је могло да послужи као доказ само ако је било истинито. Истинитост је до 1842. суд оцењивао по слободном и личном нахођењу, а не по унапред утврђеним правилима. Признање је морало да се учини слободно, без мучења или претње. Према *Устројству окружних судова* од 1840, «окривљеника, који се под испитом налази, на признаније злочинства или преступленија боем

¹⁹⁶ *Устројеније судова окружни*, чл. 48, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 191.

¹⁹⁷ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србије од 1827. до 1854*, 210; Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 52.

¹⁹⁸ Ако би власнику ствар нестала, а затим би ту исту ствар препознао код неког другог лица, онда би власник ствари тражио од тог другог да му каже од куд му ствар. Тај би други био дужан да то учини и власник би са њим и са ствари одлазио код указане треће особе, која би опет морала одговорити, одакле је ствар прибавила. И тако даље, власник би ишао са сводом све док не би наишао на особу која не би знала одакле је ствар прибавила. Тада би власник – тужилац своју ствар узео, а онај последњи, који не би био у стању да сумњу са себе сведе, сматрао би се лоповом, те би као крадљивац одговарао. Наведени поступак се првобитно водио без помоћи судских органа, само уз присуство суседа, који су му давали јавну гаранцију законитости, С. Шаркић, *Свод, Лексикон српског средњег века*, Београд, 1999, 658.

¹⁹⁹ Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 53-54; *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 48.

нагонити или на муке метати судовима забрањује се».²⁰⁰ О саслушању окривљеног увек је сачињаван записник, који је окривљени потписивао ако је био писмен, у противном био је без потписа. Записници се јављају још 1823, састављали су их писари магистрата, Срби из Аустрије, који су саслушања вршили по формама тадашњег Аустријског кривичног поступка.²⁰¹

Расписом Министарства правде од 16. децембра 1840. прописано је да су сви чланови суда који су раније били у служби деловодства дужни да сами воде целокупно деловодство у кривичним стварима и да испитују ухапшенике чим се ови предају суду, без помоћи секретара, писара и практиканата суда, који су водили само нагомилану свакодневну кореспонденцију.²⁰²

Често се догађало да окружни и срески начелници окривљене држе у притвору дуже од 24 часа. То се правдало тиме да није било могуће да се за то време сакупе сви докази и преступ испита, те окривљени са саслушањем пошаљу судовима на даљи поступак, али је могуће да су били присутни и други фактори. Судови нису хтели да примају недовољно ислеђене случајеве и враћали су их ради тачнијег извођења доказа, а, с друге стране, протестовали против дужег држања окривљеног у притвору. Распис Министарства правде од 17. јуна 1841. је закључио да се за 24 часа случај морао иследити у оноликој мери, колико је то време дозвољавало, те да је судовима предстојало даље додатно ислеђење.²⁰³

Сведоци се спомињу тек у *Устројству окружних судова* из 1840, чл. 47. Ако је једна од страна позвала сведоке, морало се саслушати мишљење друге стране о личним карактеристикама сведока, као и њена питања сведоцима.²⁰⁴ Саслушања сведока су записивана. Суд је или записивао главне ствари садржаја сведочанства или је састављан формални записник саслушања. Министарство правде је Расписом од 1. јуна 1842. препоручило Суду вароши Београда и свим окружним судовима, да према послатим обрасцима бележе ислеђења, воде протоколе парница, њихове

²⁰⁰ *Устројеније судова окружни*, чл. 15, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 185.

²⁰¹ Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 56.

²⁰² АС, Апелациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 23/1840.

²⁰³ АС, Апелациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 27/1841.

²⁰⁴ *Устројеније судова окружни*, чл. 47, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 191.

изводе и пресуде, да би се на тај начин обезбедио једнообразан начин вођења судске документације и протокола.²⁰⁵

Документа приватно-правне садржине су се ређе појављивала као доказ због слабо развијене писмености и ниједна уредба до 1842. их не помиње. *Устројство окружних судова* од 1840, у члану 46 предвиђа писане доказе за грађанске спорове, али је извесно да су се могле користити и у кривичноправним споровима.²⁰⁶

Распис од 23. 02. 1842. *О законој сили сведочанства (доказателства) у догађајима кривичним* представља почетак другог периода у доказном праву новостворене српске државе. Ова доказна правила чине теорију законске оцене принудних доказа.

Првих шест чланова Расписа посвећени су прописаним условима под којим је признање могло послужити као потпун доказ. Неопходно је било да окривљени пред надлежним судом у редовном саслушању призна кривично дело или га потврди, ако га је признао изван суда. Затим, захтевало се да је у време када је изрекао признање био сасвим при себи. Признање је морало да буде јасно и извесно. Окривљени није смео само кратко да одговара на предложена питања, већ је дело сам морао опширно да искаже. Исказ се морао слагати са извођењем доказа и ислеђеним околностима. Признање које је поседовало сва наведена својства није губило ништа од своје законске снаге и кад није било могуће потпуно иследити све околности. Довољно је било и да су само неке околности које потврђују кривично дело биле ислеђене и да поред тога није постојало ништа што би ослабило признање. Ако поред признања окривљеног није било могуће дознати и извидети никакве друге трагове и знаке кривичног дела, признање није имало снагу законског доказа.²⁰⁷

Седми члан Расписа одузима доказну снагу признању, које је добијено мучењем. Неки прописи су ипак законски допуштали мучење, нпр. *Уредба о казнењу крадљиваца и лопова* од 3. јуна 1845, која је одређивала да се окривљеници који нису хтели да признају на благ начин муче батинама, строгим затвором и

²⁰⁵ АС, МП, 3-1842.

²⁰⁶ *Устројеније судова окружни*, чл. 46, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 191; Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 57.

²⁰⁷ *О законој сили сведочанства (доказателства) у догађајима кривичним*, 11/23. 02. 1842, *О признању*, чл. 1-6, АС, МП, 1-1842.

држањем на хлебу и води.²⁰⁸ За исказивање утврђене неистине на саслушању и његово отежавање окривљени се кажњавао постом, стегом или квргама.²⁰⁹ *Казнителни закон за поаре и крађе* од 7. јуна 1847. у чл. 6 допуштао је бој за онога ко је прећуткивао истину и лагао.²¹⁰ Тиме је признање издвојено од осталих доказа и употребљавале су се све мере да би се до њега дошло. Тек Уредбом од 22. маја 1858. забрањено је мучење као и остале казне за лаж, те изнуђено признање није могло бити довољан доказ за осуду.²¹¹

У другом делу Расписа од 23. фебруара 1842. говори се о исказу сведока и својствима које је сведочење требало да поседује да би имало снагу доказа. Сведок је заклетву морао положити пре саслушања, све што је знао морао је својеволно, слободно и без устручавања да изнесе, и на исказ нису смели да утичу упућивање, обмана, мито, награда, претња или насиље. Дело је сведок морао да изнесе јасно и извесно и његов исказ се није смео заснивати на ономе што је чуо од другог или на личним закључцима на основу познатог, већ на његовом сопственом знању и личном уверењу. Из односа сведока и догађаја или предмета о којем даје исказ није смела да се појави сумња која би умањивала вероватност непристрасног расуђивања. Није се уважавало сведочење особе која је била окривљена за кривично дело, ослобођена привремено због недостатка доказа или осуђена, макар јој казна била и опроштена. Само када другог сведока није било, уз пажљиво расуђивање свих других доказа и околности, суд је могао изрећи пресуду и на основу исказа наведених лица. Исказ сведока се морао слагати са осталим добијеним информацијама и не противуречити околностима.²¹²

Обично се захтевао исказ два сведока за законски доказ, али је у одређеним ситуацијама био довољан само један сведок. Први случај односи се на ситуације кад се на други начин нису могле утврдити карактеристике кривичног дела, па је тога ради био довољан исказ лица које је кривичним делом оштећено или

²⁰⁸ *Уредба о казнењу крадљиваца и лопова* од 3. јуна 1845, чл. 1, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 48.

²⁰⁹ Распис од 12/24. јула 1845, чл. 12, Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа*, 212.

²¹⁰ *Казнителни закон за поаре и крађе* од 26. маја/7. јуна 1847, чл. 6, АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 193/1847.

²¹¹ Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 59.

²¹² *О законуј сили сведочанства (доказателства) у догађајима кривичним*, 11/23. 02. 1842, *О казивању сведока*, чл. 1-7, АС, МП, 1-1842.

повређено. Овај исказ је могао да служи само за потврђивање карактеристика кривичног дела и није имало даљу снагу. Ако би оштећено или повређено лице некога окривило за кривично дело, окривљење се није могло узети за истинито без других доказа. Висина штете проузроковане кривичним делом утврђивала се исказом лица коме је штета учињена или лица које је ствар на којој је штета начињена чувао или надгледао. Никада се није смело изоставити сведочење оштећеног или повређеног лица. Ако је окривљени признао неке околности, које је потврдио само један сведок, такво признање имало је снагу законског доказа.²¹³

Било је потребно да два сведока под заклетвом, који су у тренутку почињеног кривичног дела била старија од осамнаест година, непосредно и једногласно, по свом сопственом знању, изнесу све што им је било познато о кривичном делу који је окривљени починио, да свој исказ потврде у суочењу са окривљеним и да се не појави сумња у њихово сведочење.²¹⁴

Каснији прописи регулисали су ко је био задужен за саслушања над окривљенима и сведоцима (чланови суда са писарима, а не сами писари), да се саслушање увек морало забележити у писаној форми са положеном заклетвом на исказ и да се писани исказ морао да прошије јемствеником и потврди печатом.²¹⁵ Решењем од 5. новембра 1850. прописано је да сведочење представља грађанску дужност, а сведок који је одбијао да сведочи, био је принуђен затвором од једног до три дана или новчаном казном од два до шест талира.²¹⁶

Према члану 9 одељка *О сведоцима* Расписа од 23. фебруара 1842, наводи се да се све што је суд при истрази приметно у записнику морало сматрати као законски доказ. Члан 10 тиче се исправе. Јавна писана сведочанства, која су званично издата, сматрала су се законским доказом. Уколико би се увидело да је чиновник који је издао сведочанство учествовао у кривичном делу које се истраживало или да је од издате исправе имао некакву корист, било је потребно да се исправа упореди са протоколима и актима на којима се доказ заснивао. Ако би се

²¹³ Исто, чл. 8.

²¹⁴ Исто, чл. 13.

²¹⁵ Расписи од 24. јануара/5. фебруара 1846, 6/18. јула 1844, 4/26. новембра 1843, Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа*, 218, 281, 288.

²¹⁶ Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 59.

потврдила истинитост исправе, она је задржавала законску снагу, ако не или кад протокола и аката није ни било, исправа се није узимала у обзир.

Мишљењу вештака посвећена је члан једанаест одељка *О сведоцима*, и по њој се оно што је он посведочио сматрало законским доказом.

Следећи одељак Расписа од 23. фебруара 1842. посвећен је сведочењу саучесника у кривичном делу. Оно је могло имати законску снагу само када су два саучесника једногласно сведочила против окривљеног да је он са њима у сарадњи починио кривично дело или у њему учествовао. Било је потребно да су ово сведочење саучесници потврдили не само у суочењу са окривљеним, већ и пошто им се пресуда саопштила. Уколико су саучесници били осуђени на смрт и по саопштењу пресуде потврдили своје сведочење, пресуду над преосталим окривљеним требало је одложити док се не види да ли ће се саучесници држати свог сведочења и при извршењу смртне казне. Сведочење саучесника морало је имати својства која су се тражила у одељку *О казивању сведока*, чланови 2, 3, 4, 5 и 7. Саучесницима који су сведочили постављала су се питања којима се нису надали о околностима које су се догодиле при заједничком кривичном делу, и њихови одговори морали су се у потпуности слагати. Морала је да постоји сигурност суда да су саучесници који су сведочили против окривљеног све главне околности, по којима се и они терете, истинито и поуздано исказали, тј. да није постојао тајни споразум против окривљеног лица. Није смело постојати ништа што би сведочење саучесника чинило подозривим и непоузданим. Ако је против окривљеног сведочио један сведок и један саучесник окривљеног, сведочење саучесника, ако се слагало са исказом сведока, у јединству са сведочењем сведока, могло је служити као довољан доказ.²¹⁷

Остатак Расписа посвећен је саставном доказу.²¹⁸ Саставни доказ добија се из основа подозрења или индиција, истинитих чињеница из којих се може извести закључак да је једна друга чињеница, која треба да се докаже, истинита, јер су у тесној логичкој вези. Зове се још и посредни доказ. Овај одељак је један лоше направљен извод из свих одредаба аустријског закона из 1803, које говоре о

²¹⁷ *О сведочанству друштва, или соучесника у злочинству*, АС, МП, 1-1842.

²¹⁸ *О саставку окресности за убеђење окривљеника*, АС, МП, 1-1842.

основама подозрења и о саставном доказу. Кривична одговорност окривљеног могла се доказати саставом више основа подозрења, уколико су испуњени услови у два члана. Кривично дело је требало да се заиста догодило под оним околностима које је суд намеравао да употреби против окривљеног. Ако није било могуће догађај и околности потпуно истражити и осведочити, убеђење саставом доказа није било могуће. Морала се појавити јасна и оправдана сумња из скупа свих дознатих и истражених околности против окривљеног, да није могуће мислити да је неко други имао прилику, узрок и повод за почињено кривично дело. Затим се говори о добијању саставног доказа код убиства и телесних повреда, и код свих других кривичних дела, са набрајањем основа подозрења, које могу послужити за образовање саставног доказа у једном и другом случају. Све је било изложено без реда и нејасно чак и за доброг правника, а нарочито за ондашње судије, које нису имале потребне правничке квалификације.²¹⁹

Министарство правде је у Распису од 18. јула 1844. реаговало на примећене неуредне поступке судова, који су се могли скратити и убрзати.²²⁰ У сваком кривичном делу тражио се доказ за основ сваког суђења и уредна пресуда. Кривац се морао тачно испитати о делу за које се окривљује и саслушати сведоци, са окривљеним суочити и њихова се саслушања потврдити. Сведоци који су сведочили против окривљеног морали су сваки пут положити заклетву пред судом. Без заклетве нису се могла уважити никаква сведочења у кривичном поступку. Окривљеног је требало одмах посетити, новце и друге ствари које је имао код себе, а нису се могле оставити у затвору, пребројати, пописати, одузети и ставити у депозит суда поред списка, који су морали да потпишу окривљени, председник и секретар суда. Списак се придруживао осталим актима који су се тицали кривичног поступка.

У изрицању казни судови су били дужни да пазе да дело које није кривично никада не третирају као такво, да никада теже кривично дело не казне мањом, а лакше већом казном, што би било противно принципу правде. Окружним судовима је прописано да у кривичним стварима за које је предвиђена казна до 50 удараца

²¹⁹ Исто; Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 60.

²²⁰ АС, МП, 1-1844.

штапом и до три месеца робије, само једну од две врсте казни извршавају, пошто су већу или казну састављену од две врсте морали да подносе на разматрање Апелационом суду.

У решавању грађанских парница и кривичних дела сви који су судили су редом износили своја мишљења од намлађег до најстаријег, а на крају председник суда; одлучивала је већина гласова. По прописима, на председника нико у суду и изван њега није смео да врши утицај да промени мишљење. Сваки судија, који је остајао при свом мишљењу, имао је право да га пером деловође запише у записник суђења, и само с тим пресуду потписати, у супротном сматрало се да је и он био сагласан са решењем већине.

Секретар суда није имао решавајући глас. Премда су сви у суду били дужни да познају законе и уредбе, секретар је морао при сваком делу дати своје мишљење и скренути пажњу суду на чланове закона и уредби који се односе на спорни предмет.

Према објашњењу, које је донео кнез са Саветом 28. маја 1845. године, ако би се дознало да је окривљени и раније починио злочин или преступ, у Србији или ван ње, то почињено кривично дело суд је имао да узме у обзир при изрицању пресуде за кривично дело, због којег се окривљеном у том тренутку судило.²²¹

У *Допунителним правилима у смотренију суђења по части грађанској и криминалној* од 31. маја 1845.²²² прописано је да сви судови парнице и кривичне поступке воде усмено, уз најаву да ће потребна правила опширно прописати закон о судском поступку. Сви окривљени морали су да се лично појаве пред судом и само у случају болести или великих препрека могли су да именују пуномоћника, који није смео да буде страни држављанин. Окружни суд није примао кривичну пријаву без писаног уверења или печата, да је дело разматрано пред примирителним судом. Остатак *Допунителних правила* посвећен је грађанском судском поступку.

²²¹ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 59-60.

²²² *Исто*, 38-42.

* * *

Према Распису од 22. 05. 1839. године, судовима је прописано да се сви предмети, који су по реду узимани у разматрање, решавају само до подне и да њихова решења секретар одмах изложи у концепт. После подне у суду је требало да буду присутни сви чланови суда који су преподне учествовали у заседању и да не узимају нове предмете, већ је секретар подносио на разматрање члановима решења која је преподне унео у концепт. Уколико би концепти били одобрени, секретар је исте заводио у протокол, да би се оно што је решено до подне могло после подне извршити. Циљ Расписа је био да странке које су поднеле тужбу не губе време и излажу се трошковима.²²³

Члан 11 *Закона о повраћају земаља*, донетог 1839. године с циљем да отклони последице самовоље власти у располагању земљом за време прве владавине Милоша Обреновића (1815-1839), одредио је основе када је могуће тражити понављање парнице око земље и повраћај одузетог земљишта. То су неправедна пресуда, самовласно присвајање земље и појава нових основних доказа. Понављање парнице треба посматрати као изузетак у грађанском судском поступку.²²⁴

Сваки зајмодавац који је имао писани доказ или документ који је сведочио о дуговању, могао је захтевати код надлежног суда да се дуг унесе у судску књигу или интабулира. Захтев се могао поднети у писаној форми заједно са документом, или усмено, када га је секретар записивао у протокол, па износио у заседању. Суд је позивао дужника на заседање, показивао писани документ о дугу и питао да ли га потврђује. Ако је дужник имао примедбе против документа, оне су се бележиле и спор се морао иследити као и друге судске парнице. Уколико је документ којим се доказивао дуг потврђен од стране неког од судова, дужник се није морао звати, већ се дуг одмах интабулирао. Таква интабулација морала се дужнику судски саопштити и могао је изнети примедбе на њу у року од 8 дана. Интабулација се читала у заседању суда, уводила у протокол заседања за знаком да је прихваћена

²²³ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба, уредбени прописа*, 292.

²²⁴ У. Станковић, *Аутентична тумачења Закона о повраћају земаља (1839)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 1 (2011), 525; Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 145.

од суда. Из протокола заседања преписивана је у посебни интабулациони протокол. Када би дуг био исплаћен, исписиван је. Зајмодавац је добијао сведочанство о интабулацији, а исто тако дужник, после измирења дуга, добијао је признање о испису.²²⁵

Према *Устројенију судова окружни* од 1840. године, у подручје парничног поступка у оквиру надлежности окружних судова припадали су сви предмети који су се односили на права појединих грађана, а проистицали из међусобних односа: брачних односа, власти родитеља, туторства, власништва над добрима, залога, застарелости, наслеђа, разних уговора, куповине и продаје, зајма, најма, ортаклука, накнаде и слично. Главна дужност суда била је да сваку тужбу, ако је у могућности, одмах и без одлагања узме у разматрање и не одлаже је, те ништа не пропусти при ислеђивању спорног предмета.

Тужилац је лично излазио пред суд и тужбу усмено подносио, а суд ју је уписивао јасно, кратко и тачно, са свим доказима. Тужбу је тужилац могао поднети и у писаној форми, назначивши своје име и презиме и име и презиме оптуженог, место боравка и изложивши јасно шта је тражио и на чему је заснивао своје потраживање. Ако стране или предмети спора нису били у истом округу, тужилац је са тужбом упућиван на суд округа у коме се налазио оптужени или добро око кога је парница вођена.

Окружни суд био је дужан да преузме сваку тужбу, која је превазилазила надлежности примирителних судова, и парнице у којима се стране нису могле поравнати на примирителном суду. Окружни суд био је дужан да упућује странке на поравнање. Суд је одређивао рок за рочиште, који је заједно са судским позивом, непосредно или преко примирителних судова или окружних начелника, саопштавао парничним странама. Ако оптужени не би дошао на заказано рочиште, пресуда је бити у корист тужиоца, а ако се не би појавио тужилац и оптужени захтевање тужиоца не би признао, тужба је одбацивана. Овакве одлуке суд је доносио само у случају да страна није могла донети доказе о оправданом разлогу

²²⁵ *Уредба за интабулацију од 14/26. септембра 1839*, чл. 5-10, 16, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 123-125.

непојављивања, попут болести и слично. Рок за правдање, у случају да су странке у Србији, није требало да буде дужи од 30 дана.

Суд је био дужан да парничним странама развојно прочита тужбу. Тужилац је исказом потврђивао да је у питању његова тужба и притом јој додавао још нешто, ако је желео. Затим се саслушао отпор (одговор) оптуженог и питао тужилац да ли има шта да каже на одговор оптуженог. Оптужени се опет позивао на нови одговор, и ово се понављало све док се обе стране не би изјасниле да више ништа немају да наведу, с тим што је оптужени увек требало да има последњу реч. Тужба и отпор оптуженог, са свим доказима, записивани су у протокол – записник. Пошто је записник прочитан странама и оне нису имале примедби на њега, потписивале су га обе стране потписом или крстом, председник или члан суда и секретар или писар. Ако једна од страна не би могла одмах одговорити, услед непоседовања при себи потребних доказа или због какве препреке, и тражила други рок за рочиште, суд је тој молби имао да изађе у сусрет, ако је била оправдана. Суд је такође имао да уважи основани захтев стране да на рочиште донесе писани одговор.

Ако се парнична страна позивала на друго лице, које је било дужно да страну заступа и заштити, то лице се такође позивало на суд. Суд је био дужан да се обрати Министарству правде ради превода писаног доказа који је био написан на страном језику, а суд га није разумео. Кад су позивани сведоци једне стране, супротна се увек морала питати да ли има приговора против карактера и својства сведока и има ли питања, која би се сведоцима поставила. Ако је судија позван да сведочи, то је морао учинити, али и одступити од учествовања у доношењу пресуде. Судија није могао судити у случајевима када је он био тужилац или оптужени, или кад је неко имао приговор и доказ да судија у случају одређене парнице не може бити непристрасан.

Пошто би се све околности и докази у парници испитали и објаснили странама, које више ништа нису имале да додају, испит је закључиван, спорно питање решавано у заседању и изрицана пресуда. Пресуду је секретар или писар бележио и уводио у протокол пресуда, који су све присутне судије потписивале, заједно са секретаром или писаром. Пресуда је требало да буде адекватна, јасна,

разумљива и безусловна. Њу је суд морао обзнанити странама и предати им извод суђења. Постајала је правоснажна и извршна, ако ниједна страна не би исказала незадовољство у року од 8 дана и захтевала код окружног суда да се пресуда поднесе на разматрање Апелационом суду.²²⁶

Пошто су судови каснили са изрицањем пресуда због претераног поштовања неких формалности и онда када би се могло другачије поступити, препоручено им је 2. 05. 1843. године да у случају позивања на суд и саслушавању парничних страна за неко време поступају према своме нахођењу. Суд је требало да води рачуна о важности предмета и интересима страна у тужби.²²⁷

Према Распису од 6. 10. 1843. године, парнична страна која је знала да супротна има право и да је то право основано, те поред тога без довољних разлога продужавала парницу, имала је да страни која је однела победу надокнади парничне трошкове. У случају накнаде парничних трошкова, суд је морао да размотри да ли је страна којој су се надокнађивали заиста потрошила суму коју је навела и да ли је тај трошак био оправдан.²²⁸

Судовима је препоручено 16. 11. 1843. да унапред сваки парнични протокол о одређеном предмету и њему приложени испит сведока прошију јемствеником, а његове крајеве потврде печатом. Кад би суд уручивао пресуду, тражио је од стране реверс о примању исте, у којем је било назначено време када је пресуда примљена. У случају да страна није била задовољна пресудом, суд је незадовољство бележио у протокол у коме је такође било назначено време изјављивања незадовољства. Овај протокол о незадовољству је стављен у прилог пресуди окружног суда приликом слања парничних аката Апелационом суду на разматрање.²²⁹

Распис свим окружним судовима и Суду вароши Београда од 18. јула 1844, донекле је допунио већ наведене одредбе. Саслушавање странака у спору и уношење у записник није се морало спроводити у пуном заседању суда. Председник суда је за тај посао одређивао секретара или писара, или једног члана суда, који је за то био способан, са једним преписчиком. На овај начин суд је могао

²²⁶ *Устројеније судова окружни*, чл. 31-55, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 188-192.

²²⁷ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 291.

²²⁸ *Исто*, 290.

²²⁹ *Исто*, 288.

да истовремено ислеђује више спорова и обавља друге послове, нарочито ислеђења кривичних и пупиларних дела. Сваки саслушани спор унет у записник званичник суда је подносио суду, који је записник саслушанима читао и питао имају ли шта да додају, а затим је закључен са потписима испитаних страна, председника суда и деловође.

Кад се састављао записник, у њега су уношени само подаци који су се односили на спорну ствар, а у случају да је страна износила и друге, имала се опоменути да то не чини. Ако би једна од страна нарочито захтевала да у записник уђу и подаци која она износи, иако се не односе на спорну ствар, таквом захтеву је требало изаћи у сусрет.

Окружни суд ниједан спор није могао усмено расправити, а да се подаци нису налазили у актима и записницима. Суд није смео ниједно лице принудити да ствар изнесе у писаној форми, ако је оно желело да то учини усмено, већ га је морао саслушати и саслушање унети у протокол. Ако се тужба, одбрана или друга ствар пред судом подносила у писаној форми, суд је у тој форми морао прихватити.²³⁰

Расписом Апелационог суда од 28. 09. 1844. године препоручено је судовима да, кад год би ислеђивали парницу о наслеђу или пупиларни предмет, поред осталих парничних околности испитају и родослов наследника и ставе га на папир у виду парничног протокола, који је слат Апелационом суду у случају жалбе.²³¹

Апелациони суд је 12. 03. 1845. године прописао да окружни судови унапред обавесте Апелациони кад год би каква парница била враћена на тачније и уредније ислеђење и после тога окончана поравнањем или пресудом којом су стране биле задовољне.²³²

Према *Допунителним правилима у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној* од 31. 05. 1845. године, парнице су вођене у целости усмено, парничари су морали лично да се појаве пред судом и само у случају болести или великих препрека именовати адвоката. Суду је наложено да сам не набавља

²³⁰ АС, МП, 1-1844.

²³¹ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 289.

²³² *Исто*, 290.

сведочанства на које се парничар позивао, као што је до тада чињено, ако је парничар могао иста да приватно лако набави и поднесе суду. Окружни суд није смео да прими тужбу за коју није постојало писано уверење или печат да је парничар ради исте био на примирителном суду, чак и ако је предмет тужбе превазилазио вредност за коју је примирителни суд имао право изрицати пресуде.

Судске позиве је окружни суд у месту суда требало сам да доставља посредством пандура, а кад су парничари били ван места суда, предавао се тужиоци «позивателни лист» заједно са писаним признањем примања. Тужилац је «позивателни лист» предавао примирителном суду оптуженога, где се позив саопштавао оптуженом, који је морао потписати признање да га је примио, што се оверавало печатом примирителног суда. То признање је тужилац задржавао и доносио на рочиште. Стране које су саме изашле на суд није било потребно позивати, већ одмах узети у процесуирање.

Пресуде примирителних судова за предмете који не превазилазе њихову надлежност, постајале су правоснажне и извршне ако нико од парничара није исказао незадовољство пресудом у року од три дана. Ако неко лице није хтело да се одазове позиву примирителног суда, суд је признавао као основану тужбу против тог лица и доносио пресуду као да је оптуженог и саслушао. Примирителни судови је требало да сами саопштавају пресуде парничарима и спроводе извршење. Кад осуђени није хтео да добровољно прихвати извршење пресуде, позивао се срески начелник да пресуду изврши и поврх тога казни осуђеног због непослушности са десет удараца штапом. Ако је осуђеног за непослушност требало осудити на већу казну, послали би га у окружни суд да му се одреди казна, која је затим у месту исказане непослушности извршавана пред надлежним примирителним судом.

Окружни судови су своје пресуде преко пандура сами предавали парничарима, који су се налазили у месту суда. Кад су парничари живели ван места суда, окружни суд је пресуде преко окружних начелника слао среским начелницима, да их ови доставе парничарима у присуству месног примирителног суда. Морало се назначити и признањем примаоца утврдити, да је пресуда предата парничару. Ако у року од 8 дана ниједан од парничара није апелирао, страна која

је добила парницу тражила је од супротне да пресуду испуни. Ако је супротна страна то одбила, а није показала доказ да је у одређеном року апелирала, страна која је добила парницу имала је да се обрати среском начелнику и покаже му пресуду. Начелник, пошто се уверио да је протекло 8 дана од саопштења пресуде, имао је право да принуди осуђену страну на извршење пресуде.

У случајевима када је без одлагања требало извршити судско решење, а срески начелник био спречен или заузет другим пословима, начелство је било дужно да одреди лице које ће спровести извршење судске одлуке. Суд је у важнијим питањима у споразуму са начелством требало да придружи полицијској власти једног свог члана, ради извршења судског решења.²³³

Судовима је наложено 30. јуна 1846. године да не кажњавају лица која се нису хтела потписати на парничном протоколу, већ да увек назначе име парничара који се није хтео потписати или својеручним крстом потврдити протокол саслушања.²³⁴ Кнез и Савет су Уредбом од 1. августа 1846. тумачили одређене одредбе *Допунителних правила* из 1845. године. Рачунска парница морала се водити писаним путем. Ако је неко лице, у случајевима где је свако одлагање било повезано са ризиком, писаним путем захтевало да му се уважи потраживање, без могућности да то учини лично, суд је такав захтев имао да уважи. Ако су обе парничне стране у предметима, који су били изван надлежности примирителног суда, одмах изашле пред окружни суд, овај није требало да их одбије и враћа на примирителни, већ да их сам упути на поравнање. Ако не би дошло до поравнања, требало је да даље поступа према својој дужности. Суд је упућивао страну, која се позивала на нечије сведочење, а није га поднела, већ се изјаснила да га може набавити или сама потврдити, да тако и учини. Ако наведена страна то није могла да учини, суд је требало да сам позове и саслуша сведока или да то учини посредством надлежног суда. У случају да парничар није могао сам да достави судски позив за рочиште супротној страни, већ је желео да се достави преко надлежних власти, суд је таквом захтеву требало да изађе у сусрет. Полицијска власт је морала да изврши пресуду без писаног захтева суда, чиме се убрзавало

²³³ *Допунителна правила у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној*, 19/31. 05. 1845, чл. 1-8, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 38-42

²³⁴ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 289.

извршење пресуде и избегавала излишна преписка између органа власти. Но, ако би парничар захтевао да суд утиче код извршне власти на извршење пресуде, суд је био дужан да то учини, а извршна власт да пресуду спроведе.²³⁵

Министарство правде је наложило Апелационом суду 22. јануара 1846. године да ради лакшег проналажења лица којима су слата судска решења и пресуде, у њима увек поред имена, презимена и места назначи где је лице, које се именовало, становало. Суд је такође требало да дозна и назначи ког занимања је лице, да ли је с неким у ортаклуку, да ли је под нечијим старатељством, у ком крају вароши живи и где му се налази радња.²³⁶

Извештаји Министарства правде и комисија. Статистика судства за период 1844-1847. године

Текст Извештаја Министарства правде од 24. јуна 1848.²³⁷ доноси нам статистичке податке о парницама при окружним, Апелационом и Врховном суду у периоду 1844-1847, уз њихову анализу, закључке у којима се износи које су основне мане српског судства, узроци тих мана и како их треба отклонити. Следе табеле распоређене по годинама и окружним судовима.

Према закључку Министарства правде, из табела се види да је број парница пред првостепеним судовима сваке године растао, а и све више парничара, који су били незадовољни пресудама, подносило парнице на разматрање Апелационом суду. Такође, судови су сваке године пресуђивали све већи број случајева. Кад се упореди ситуација 1847. у односу на 1844. годину, укупан број парница пред првостепеним судовима повећао се 2,16 пута, пресуђених 2,55 пута, а оних које су биле у току 1,64 пута. Пред Апелационим судом укупан број парница се повећао 4,12 пута, пресуђених 3,44, а оних које су биле у току 4,73 пута.

²³⁵ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 123-125.

²³⁶ АС, МП, 12-1846.

²³⁷ АС, МИД-В, ф2 р71/1848.

ТАБЕЛА 3: СПИСАК ГРАЂАНСКИХ ПАРНИЦА

Име суда	За годину 1844.		За годину 1845.		За годину 1846.		За годину 1847.	
	Пресуђе- них	У току	Пресуђе- них	У току	Пресуђе- них	У току	Пресуђе- них	У току
Суд вар. Београда	626	629	1892	580	756	768	1022	960
Округа Београдског	25	165	259	75	162	228	356	317
Шабачког	283	439	558	528	693	735	1199	817
Подринског	189	31	253	57	350	121	460	85
Ваљевског	113	300	421	333	700	302	582	398
Рудничког	249	44	425	39	340	130	345	438
Ужичког	145	47	443	101	469	39	496	50
Чачанског	367	477	689	342	425	285	409	275
Крушевачког	166	40	147	49	144	276	278	370
Алескиначког	88	50	152	32	147	11	222	41
Гургусовачког	90	24	178	90	383	26	255	15
Црноречког	49	8	114	13	261	34	150	95
Крајинског	236	40	77	39	378	54	344	103
Њупријског	142	219	280	429	472	164	567	185
Јагодинског	112	331	385	399	542	233	718	153
Крагујевачког	139	103	332	71	625	409	1230	349
Пожаревачког	373	48	277	52	387	267	596	314
Смедеревског	171	94	417	21	441	113	612	99
Свега	3862	3089	6299	3243	7675	4195	9841	5068
Апелациони суд	334	367	681	816	910	1286	1150	1737
Врховни суд							185	6

ТАБЕЛА 4: СПИСАК КРИВИЧНИХ ДЕЛА

Име суда	За годину 1844.		За годину 1845.		За годину 1846.		За годину 1847.	
	Пресуђе- них	У току	Пресуђе- них	У току	Пресуђе- них	У току	Пресуђе- них	У току
Суд вар. Београда	42	6	62	17	55	21	42	25
Округа Београдског	112	14	111	18	85	28	107	30
Шабачког	107	70	156	87	127	98	108	167
Подринског	91	12	103	13	98	10	71	7
Ваљевског	102	10	97	18	104	26	100	18
Рудничког	118	3	125	9	154	10	124	28
Ужичког	148	11	186	14	130	36	120	24
Чачанског	109	34	106	24	85	50	84	13
Крушевачког	77	13	87	9	76	25	67	56
Алескиначког	45	5	42		36	5	38	4
Гургусовачког	93	7	87	26	93	3	311	
Црноречког	79	1	77	6	71	23	121	20
Крајинског	139	7	31	7	86	23	109	22
Њупријског	91	59	82	96	197	38	127	36
Јагодинског	93	26	96	71	81	64	106	15
Крагујевачког	114	7	180	14	158	44	123	60
Пожаревачког	129	8	94	5	105	44	135	30
Смедеревског	96	14	81	2	82	20	88	14
Чрезвичајним судом	99							
Преким судом	36							
Свега	2248	307	1743	436	1823	568	1981	569
Апелациони суд	197	15	160	58	344	53	363	28
Врховни суд							93	6

Наводи се неколико узрока заостајања парница при судовима. Већина лица запослених у судовима нису имали способности да поред секретара и писара суда могу бележити записник парница, ислеђивати спорне предмете и припремати за решавање. Многи од њих нису били ни писмени људи. Министарству је било јасно да су за рад у судовима најстручнији људи који су завршили правне науке, те да ће се парнице брже и на бољи начин ислеђивати и исто тако доносити пресуде, кад буде било могуће да се читаво судско особље именује из редова лица која поседују потребну школску спрему и припремљена су за судску струку.

Парничари су ретко приступали поравнању код примирителних, па и код окружних суда. То је доприносило повећању броја парница. Такође, искази парничара ради поткрепљивања њихових захтева, који су улазили у записник саслушања, били су површни. Тек након одбијања захтева парничара, они су износили нове исказе против пресуде, тражећи промену исте од Апелационог суда. Тако је Апелациони суд исте парнице, пошто су после дужег времена дошле на ред, више пута враћао првостепеном суду на ислеђење и нову пресуду.

Од окружних суда парничари су захтевали дужи рок за састављање и изношење незадовољства пресудом пред Апелационим судом, па и продужење тог рока, без жеље да усмено у записник изјаве незадовољство, што је било много брже и јефтиније.

У периоду 1844-1847. године, скоро свака пета парница, решена при окружном суду, долазила је на разматрање пред Апелациони суд, те се стога нагомилавао број парница при Апелацији. Разлог је био то што су парничари, не познајући *Грађански законик* и друге прописе, апелирали и у случају пресуда које су основане или то чинили из личне користи, да би продужењем избегли последице пресуде.

Кад се упореди ситуација 1847. у односу на 1844. годину, укупан број кривичних дела пред првостепеним судовима остао је приближно исти, број пресуђених се смањио за 12%, а оних која су била у процесуирању се повећао 85%. Пред Апелационим судом укупан број кривичних дела повећао се за 84%, пресуђених 46%, а оних која су била у току суђења за 87%. Кривична и пупиларна дела морала су се судити пре грађанских парница, као хитнија, што је додатно

доприносило томе да су грађанске парнице одлагане на дуже време. Парничари који су били задовољни пресудом су се жалили да дуго чекају на извршење исте и теже им је падало ишчекивање извршења пресуде, него вођење саме парнице. Одуговлачење извршења пресуда се није могло, по Министарству, приписати судовима, јер је спадало у надлежност полицијских власти. Такође, Министарство је истицало нужност за доношењем законика о грађанском судском поступку.

О томе шта би требало да буду приоритети у развоју судства сведочи чланак *О струци правосудија* Милоша Поповића (1820-1879), новинара и тада уредника *Српских новина*, у *Подунавки*, октобра 1846. године. Према његовим речима, од свих држава тражи се да судство буде самостално и независно, да се много не меша са другим гранама управе, те да се мора вршити прегледање, тј. ревизија судских решења и пресуда. Такође је истицао да се мора расправљати о положају судова и значај увођења пороте, усменог и јавног судског поступка. Ставио је акценат на важност реда у судовима, основа кривичног права државе и духа њеног грађанског и парничног законодавства.²³⁸

* * *

Савет је на седници од 14. јануара 1845. одредио Комисију која је требало да прегледа све расписе од обнародовања Устава из 1838, изнесе мишљење о томе који су били узроци спорости суђења и предложи мере за његово побољшање. Чланови Комисије били су председник Савета Стефан Стефановић Тенка, саветници Стојан Јовановић, Лазар Арсенијевић Баталака и Лазар Зубан и Јован Хацић. Окончавши посао, Комисија је своје закључке поднела Савету. Према њима, расписи Министарства правде нису били кривац за нагомилавање парница и нису садржавали непотребне формалности, већ су бројне формалности недостајале и тек их је требало прописати. Главни разлог преоптерећености судова били су нестручност судија и малобројно судско особље. Према препоруци Комисије, требало је увећати персонал судова, који нису били у стању да са тадашњим особљем изађу на крај са мноштвом предмета – ваљевског, шабачког, чачанског, јагодинског, ћупријског, смедеревског и београдског окружног, београдског варошког и Апелационог суда. Комисија је такође предложила да пресуда

²³⁸ *Подунавка: додаток к Српским новинама*, бр. 41, 11/23. 10.1846, 149-151.

примирителног суда, потврђена од окружног, постане коначна, а да исто својство има и пресуда окружног суда коју је потврдио Апелациони. Да би се уштедело време, суд је сам требало да доставља своје позиве ако су странке живеле у месту његовог седишта. Кад то није био случај, суд је требало дати позив тужиоцу, који би га предавао примирителном суду пребивалишта туженог. Срески начелник је требало да примора на извршење онога ко није желео да се добровољно повинује пресуди и изврши је, а могао је и да казни непокорну страну са до 15 удараца штапом. Среске начелнике било је, према Комисији, потребно упозорити да не коментаришу судске пресуде. Јован Хацић је у посебном поднеску критиковао неке од ових препорука Комисије. Критиковао је предлог да пресуда примирителног суда буде коначна, сматрао неправедним решење којим је наежадовољној страни ускраћено право жалбе на пресуду Министарству правде, односно кнезу, оспоравао одређивање вредности спора према апсолутно одређеном новчаном износу и предлоге везане за достављање судских позива.

Савет је преузео на себе бригу да поправи врло лошу слику судства. Кнезу је поднета представка у 13 тачака, кнез је одобрио првих 9, и оне су ступиле на снагу као већ поменута *Допунителна правила у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној*. Рад Комисије показао се неуспешним, решења су била нефункционална и већ после годину дана испливале су на површину све мањкавости. Интерпретативни закон, који представљао практично нову уредбу, ступио је на снагу 1. августа 1846.²³⁹

* * *

Уставобранитељска власт је настојала да раскине са аутократским начином владања, те једним од његових основних обележја – правном несигурношћу. Тежило се да се Србија изграђује на принципима уставности и законитости, на којима се инсистирало и раније, али су сада постојали бољи услови. У другим законодавним доменима, државноорганизационом и грађанскоправном, постигнути су значајни резултати, док је у домену материјалног кривичног права успех био

²³⁹ У. Станковић, *Рад Комисије за унапређење грађанског поступка од 1845. године*, у: Зборник радова „Хармонизација грађанског права у региону, Источно Сарајево, 2013, 147, 156-160.

половичан. Општи кривичноправни појмови су потпуније регулисани, посебни одређеније постављени, прописи су били технички дотеранији и број инкриминација увећан, али кривичноправни поредак није био потпуно уређен.²⁴⁰ Право у доба уставобранитеља је већим делом резултат стања и околности у држави. Околности су диктирале политику настанка кривичних прописа, она, као ни њени циљеви, нису имали трајни карактер, нити су планирани на дуже стазе, а одликовао их је недостатак теоријске утемељености.²⁴¹

Норме законодавне делатности за време владавине кнеза Александра Карађорђевића су често биле нејасне и делимично регулисале одређено правно питање. Државни органи су писали Државном савету и кнезу Александру Карађорђевићу молбе за тумачењем нејасних правних аката. Одговор су била „толковања“, израз који је имао врло широко значење. Обухватао је како аутентично тумачење права, тако и решења која су истовремено и тумачење и измена одређеног прописа, акте који су искључиво измене и допуне важећих прописа, па чак и подвођење неког случаја под конкретну правну норму.²⁴²

Основна идеја уставобранитељског режима била је обезбедити свачију личну сигурност и грађанска права. За то су били потребни писани закони и организовано судство. Утицај уставобранитеља на државне послове почео се осећати одмах после Устава 1838, а постао неоспоран тек након избора Александра Карађорђевића за кнеза 1842, кад су водили Србију до 1858. године. Организација судова није ишла лако и мењала се све време уставобранитељског режима. Почетне године организације српског правосуђа после Устава 1838. биле су основа, полазиште, са првим законима и расписима, којима су установљене судске инстанце и надлежност Министарства правде, те тумачена примена поменутих закона у судовима. Многе законске регулативе су недостајале – *Грађански законик* донет је 1844, а први *Законик о грађанском судском поступку* тек 1853. *Допунителна правила у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној* и њихово објашњење из 1845. били су недовољни да попуне празнине у судском

²⁴⁰ С. Пихлер, *Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године*, 150-151.

²⁴¹ Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Београд, 1991, 61.

²⁴² У. Станковић, *Државни савет и кнез Александар као тумачи парничних одредаба судских устројстава*, *Анали Правног факултета у Београду* 2 (2010), 302-303, 305.

поступку. Описана законодавна делатност била је једини ослонац правосудне струке и полазиште за даљи рад на судском законодавству и у томе је њен значај. Сваки почетак је тежак, па је на организацији судова морало још пуно да се ради.

III ОД ВРХОВНОГ ДО КАСАЦИОНОГ СУДА (1846-1858)

Организација и рад Министарства правде, примирителних и окружних судова 1846-1858. године

Ново *Устројство окружних судова* донето је 7. фебруара 1846. године. Њиме је прописано да, поред примирителних судова у свакој општини, у сваком округу постоји један окружни суд, који је представљао суд првог степена и састојао се од председника и три члана. Персонал суда састојао се од секретара, писара, практиканта, протоколисте, архивара и другог особља, и могао се по потреби увећати или смањити. Чланови судова нису могли да буду млађи од 30 година и морали су бити рођени или прирођени Срби. Приликом именовања судија, предност су имали они који су радили у судовима, у њима провели више година службе, стицали звања и истицали се способностима, добрим вршењем дужности и заслугама. Чиновници, било војни, било грађански, нису могли бити именовани у судовима, чак ни привремено. Чланови окружних судова морали су пре ступања на дужност положити заклетву у присуству протојереја. Председник и чланови суда нису могли бити лишени звања без редовног ислеђења и судске пресуде. Ислеђење се могло спровести само по налогу и упутствима Министарства правде, које је примало жалбе против судија и давало их на решење. У надлежности окружног суда спадало је испитивање и суђење у првом степену свих кривица, злочина и престапа, свих грађанских парница, заједно са трговачким и пупиларним делима у округу, у случају да је предмет превазилазио овлашћења примирителног суда и да није могло доћи до поравнања. Велики део *Устројства* тиче се кривичног и грађанског судског поступка и те одредбе биће анализирани у целинама које се на њих односе.

Поред пресуђивања кривичних дела и грађанских предмета, окружни суд је водио бригу о стараницима²⁴³ или пупилама и њиховом имању. Стараник није смео остати без татора, пупиларна имања морала су да буду пописана и њиме је требало да се руководи у корист пупиле. Суд је имао да надзире таторе и прегледа све таторске рачуне, које је сваке године посредством Великог суда подносио

²⁴³ Особе који су под нечијим старањем.

Министарству правде. Бригу о пупиларном капиталу окружни суд је поверавао једном члану, који је уз помоћ писара водио тачан рачун о пупиларном новцу.

Окружни суд одговарао је за извршавање својих послова Министарству правде. Био је дужан да подноси Министарству правде списак кривичних дела и грађанских парница, са тачним назнакама шта је решено и пресуђено, а шта није. У случају нејасноће и сумњи како треба поступити, окружни суд се обраћао Министарству правде, од којег је добијао упутства.

Све своје послове суд је имао да обавља и закључује у заседањима, којима су присуствовали чланови суда, председник и секретар или писар. Прво место у заседањима имао је председник, који је водио све послове и одржавао прописани ред. Имао је право на запт, тј. привремено одузимање права управљања имовином лицу против кога се водио судски поступак, секвестрацију или на заплелу имовине, отуђење без одштете у корист државе, конфискацију.²⁴⁴ Такође је имао право на преглед целокупног деловодства. Кад је председник био спречен, замењивао га је најстарији члан. Председник суда је сваке године подносио списак свих судских званичника под његовим руководством, уз назнаке какве су им способности, начин на који врше своје дужности, каквог су моралног карактера и владања.

Секретар или писар суда водио је све писане послове, одговарао за сваку грешку у протоколу, архиви, регистратури и експедицији, имао је право да надлежне на овим пословима опомиње на правилно вршење дужности и откривао злоупотребе.²⁴⁵

Суд се при сакупљању вересије по пупиларном или имању банкротираног дужника претходно увек непосредно обраћао надлежној полицијској власти, с молбом да она наплати од сваког дужника, колико он признаје да је дужан. Ако део дуга или цело дуговање дужник није признавао, полицијска власт је то требало да јави суду, који је против дужника поступао као и у случају сваког спорног потраживања. Суд је обавештавао оштећену страну о непризнавању дуга од стране

²⁴⁴ Дефиниција запта према *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига VI, закључница-земљен*, Београд, 1969, 315.

²⁴⁵ Устројеније судова окружних од 26.01/7.02. 1846, чл. 1-8, 56-69, Ћ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 468, 473-474.

дужника, а ако је у питању био тутор пупиларне масе, којој вересија припада или старатељ имања о коме је реч, налагао му је да против дужника поведе парницу.²⁴⁶

Пошто је окружним судовима послала одштампане табакe деловодног протокола и свезани регистар деловодства за ту годину, уз одштампан и везан протокол архиве, Министарство правде је 27. фебруара 1846. прописало нова правила за вођење деловодног протокола, регистра и архиве.²⁴⁷

Деловодни протокол морао је садржати у себи цело деловодство суда и требало је завести сваки предмет који је дошао пред суд и решење истог. Свако писмо упућено суду морало се отворити и прочитати у самом заседању суда. Изван заседања ово је могао учинити председник суда или вршилац његове дужности, ако је писмо дошло у време кад нема заседања, те је било опасно оставити га неотвореним и непрочитаним. Званичник суда, који је отворио писмо, морао је својеручно назначити датум кад је примљено. За сваки предмет који је дошао пред суд без писма суд је био дужан да направи нарочити протокол, тј. по обичају увести у протокол и овај оверити. Протоколиста је био дужан да све предмете редом, по текућим бројевима, један за другим заводи. У прву рубрику протокола уписивао се деловодни број, у другу датум завођења, у трећу надлештво или лице које је предмет послало суду, у четврту датум и деловодни број писма, ако је у таквом предмет дошао пред суд, а у пету кратак садржај самог предмета. Пошто је предмет био заведен у протокол, он је одмах завођен у регистар, што је била дужност архивара. Након завођења предмета у деловодни протокол и регистар, слат је на заседање суда на решавање. Деловођа који је био на заседању је то решење или сам сачинио у писаној форми или, ако је мање, давао на израду млађем. Решење су потписивали лица која су предмет решавала и сам деловођа. Сваки судија који је био супротног мишљења и није се сагласио са решењем, могао је своје мишљење забележити, па се потписати.

Решење је преписивано у канцеларији, препис су потписивали председник и секретар и затим је експедован. Акта решења су потом предата протоколисти, и он је заводио решење под нумером предмета, уз датум доношења решења и кратак

²⁴⁶ АС, Апелациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 104/1846.

²⁴⁷ АС, МП, 5-1846.

садржај. У архиву су доспевала и у протокол архиве завођена акта предмета тек кад је овај био окончан. У прву рубрику протокола архиве уписивао се број фасцикле означен римским бројем, у другу текући број архиве арапским бројем. У трећу рубрику бележени су сви деловодни бројеви аката у истом предмету. У деловодни протокол морао се после решења у следећој рубрици завести број фасцикле и текући број архиве. Затим је прописан начин слагања и чувања фасцикли у архиви и начин на који су се тражила акта у вези са неким предметом, те спајање предмета.

Министарство правде је увидело да су неки судови са мањим канцеларијским особљем и мање писмених судија, решили много више парница него судови са довољним бројем чланова канцеларијског особља и писменим судијама, који су били лица од веће части. Министарство је сазнало и да у многим судовима судије нису долазиле на радно место у прописано време, а и када су били у суду, проводили пуно времена у пушењу и бескорисном разговору, што је био узрок слабих резултата рада неких судова. Стога је Министарство расписом од 31. октобра 1846. године опоменуло судије да се придржавају прописа о времену доласка на посао и да настоје да се и сво канцеларијско особље тога придржава. Требало је да се судије окану дувана и чувају бескорисних разговора и да време проводе у извршавању својих дужности.²⁴⁸

Према Распису од 18. 05. 1848, окружни суд је имао да се претходно обрати Министарству правде у случају кад би сматрао да полицијске власти не извршавају уредбена правила и осетио потребу да иста треба да се растумаче. Министарство правде је у договору са Министарством унутрашњих послова требало да пропише упутства за среске начелнике, ако је то сматрало за потребно.²⁴⁹

Судови су до 1848. године имали праксу да у своје канцеларије на праксу примају младиће који нису завршили ни гимназију, и тек након неког времена тражили одобрење и препоручивали их за примање плате. Према чл. 5 *Уредбе о чиновницима* из 1842, ни на најмања звања при судовима нису се могла постављати лица која нису завршила најмање гимназију са добрим успехом, а и свршени гимназијалци су долазили у обзир само у недостатку младића који су завршили

²⁴⁸ АС, МП, 14-1846.

²⁴⁹ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 477.

више школе. Стога је Министарство правде 4. маја 1848. препоручило судовима да без претходног одобрења лица са недовољном стручном спремом не примају у канцеларије и не траже од Министарства њихов пријем у службу.²⁵⁰

Судије и остали званичници суда имали су одмор за Божић и Ускрс. Децембра 1848. године било је речи о томе да судови прекину рад поводом наступајућих празника од 19. децембра до 11. јануара, да би судска лица која су била удаљена од својих породица имала времена да их посете и проведу празнике са њима. Међутим, многи запослени у судовима нису нигде путовали и породице су им се налазиле у месту суда, а велики број судова био је оптерећен пословима, те је Министарство правде сматрало да би одмор могао да се искористи за преписивање решених предмета и уређење унутрашњих послова судова, пошто запослени не би били узнемиравани од стране парничара. Тако је решено да судски чиновници који неће одлазити из места дужности за празнике, само уколико је било посла, као и обично раде, осим што није требало да примају тужбе, одржавају ислеђења и суђења. Ови запослени, који су остајали у месту, нису били обавезни да долазе празничним и недељним данима и, такође 23, 24, 28, 29, 30 и 31. децембра (по старом календару).²⁵¹

Било је предлога 1850. године да се дотадашњи одмор за Божић и Ускрс укине и уместо њега уведе одмор од 1. јула до 15. августа. Овај предлог је одбијен од стране кнеза и Савета августа 1850. године, уз образложење да су судови јако оптерећени и да до тада није постојао обичај код државних установа да се током радних дана за толико дуг период прекида рад.²⁵² Министарство правде је предложило Савету да се плате судским званичницима пред годишње одморе за Божић и Ускрс издају унапред, и то дана кад су судови држали последње заседање уочи наступајућих празника. Кнез и Савет су фебруара 1852. године одлучили да се свим државним чиновницима и служитељима, било да су путовали кућама или остајали у месту, изда уочи празника пуна плата и то дана када је одмор почињао.²⁵³

²⁵⁰ АС, Касациони суд, ф3/1848

²⁵¹ АС, Касациони суд, ф3/1848

²⁵² АС, МИД-В, ф3 р73/1850

²⁵³ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 98/1852

Није постојало никакво законско правило да се парничарима или њиховим заступницима дају на употребу оригинална акта. Таква пракса је постојала код судова, што је имало за последицу злоупотребе. Неки од корисника, ради сопствене користи су сва или поједина акта предмета уништавали, а други мењали и допуњавали, или нека акта избацивали. Поводом тога Министарство правде је 16. фебруара 1850. прописало да се парнична акта издају само у препису.²⁵⁴ Било је забрањено носити акта ван суда, а они којима су била потребна могли су их разматрати у канцеларији суда, под надзором једног званичника. Постојала је и могућност да се документа копирају, уз плаћање од 1 цванцика по табаку. Чак ни на жалбу државног правобраниоца²⁵⁵, да због овог правила није могао адекватно бранити права државе пред судовима, решење није промењено. Министарство финансија је требало да изда наредбу окружним начелствима да она за потребе државног правобраниоца прекопирају акта у надлежним судовима и пошаљу му их.²⁵⁶

Постављено је питање од стране судских лица да ли ће се одвојена мишљења судија, тј. мишљења судија која су се разликовала од става осталих у судском већу, које је донело пресуду, назначити на концепту пресуде. Концепт је обично остајао код суда и није слат вишим судовима у случају незадовољства парничне стране пресудом. Друга могућност била је да се таква мишљења назначе у последњем акту предмета, који је слат вишим судовима, а на тај начин би и виши судови имали у виду дотична мишљења. Министарство правде је сматрало да су одвојена мишљења често била умеснија од оних која су решавала предмет, а да су као бескорисна остајала при првостепеним судовима, уместо да су била од користи и вишим судовима. Стога је 2. августа 1850. прописало да се свако одвојено

²⁵⁴ АС, Касациони суд, ф9 р1771/1850

²⁵⁵ Правобранилаштво је орган којем је поверена заштита права одређених јавноправних субјеката, а пре свега државе. Правобранилаштво заступа државу или друге субјекте јавне власти као странку у поступку пред судовима и органима управе, а такође делује и као правни саветник државе или других субјеката јавне власти, односно њихових органа. Функцију правобраниоца је у Кнежевини Србији од 1839. била поверена наченику Одељења промишљености Министарства финансија, као и окружним казначејима, који су представљали финансијске службенике при окружним начелствима. Од 1842. правобранилачку функцију је обављао нарочити државни службеник – правитељствени фишкал, који од 1848. године носи назив правитељствени правобранитељ.

²⁵⁶ АС, МИД-В, ф3 р53/1850

мишљење, било у грађанском, било у кривичном предмету, назначи на концепту решења тог предмета, са разлозима које је имао судија за своје одвојено мишљење, а такве концепте требало је слати вишем суду, па и Министарству правде, са осталим актима предмета, када је овај предат на разматрање због своје важности или незадовољства парничне стране. Као што су Апелациони и Врховни суд слали изводе својих пресуда првостепеним судовима, тако су и окружни судови били дужни да шаљу своје изводе Апелацији, Врховном суду или Министарству правде када су они поједине предмете разматрали.²⁵⁷

Свака институција власти морала је, према распису од 31. 01.1852, водити рачуна о економичности приликом набавки потребних ствари за канцеларије, да се ствари чувају и троше према потребама. Особа на челу институције, у овом случају председник суда, строго би одговарао у случају немарности у поштовању ове одредбе. Ниједно надлештво није смело без одобрења више инстанце да потроши из касе преко суме одређене му буџетом.²⁵⁸

Код судова је постојала пракса, без законског основа, да судије које су биле део комисије која је ислеђивала предмет, нису узимале учешћа у пресуђивању предмета. Донето је решење 19. јула 1852. године да убудуће чланови комисије који су биле у звању судије учествују у решавању предмета које су комисијски иследили, уколико би се тај предмет појавио пред судом чији су они били чланови. Када би предмет дошао на разматрање вишем суду, судија који је учествовао у његовом решавању у првостепеном суду, па у међувремену постао члан вишег суда, није могао више учествовати у његовом решавању или пресуђивању.²⁵⁹

Особи која је увредила суд судио је сам суд којем је нанета увреда и одређивао казну према својој савести и схватању пристojности и правде, а сходно увреди која му је нанета и моралном и материјалном стању особе којој се суди. Тим поводом донета су правила за ове случајеве 30. јуна 1852. године. Наиме, још маја 1850. године, после случаја кажњавања увреде Николе Шуприновића нанете Апелационом суду, Савет је предложио да од тада судови свих степена за увреде

²⁵⁷ АС, Касациони суд, ф9 р1794/1850

²⁵⁸ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 466; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, 96/1852

²⁵⁹ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 887/1852

нанете суду у току парнице, усмено или писано, могу онога ко је увреду нанео сместа осудити на сразмерну казну и дати је на извршење, без обзира на жалбу кажњеног вишој или највишој власти. Кнез је овај предлог Савета одобрио 24. октобра 1850, уз напомену да би у правилу требало објаснити шта је увреда, из чега се састоји и ком се суду може нанети. Такође је требало правити разлике међу увредама које су се односиле на читав суд и оних изнетих против неког од чланова суда.²⁶⁰ По правилима из 1852. године судови свих степена требало је за нанете увреде у току парнице сместа да суде ономе ко их је увредио и одреде казну. Пресуда којом је особа осуђена на казну ради увреде суда била је извршна и није се могла зауставити подношењем жалбе вишој или највишој власти. Суд је имао да одговара уколико би пресудом парничару учинио очигледну и доказану неправду. Казне за увреду суда биле су до три дана затвора, три талира новчане казне или телесна казна до 15 удараца штапом.²⁶¹

У току ванредних политичких околности током трајања Кримског рата, 10. 04. 1854. судовима је прописано да, док траје таква ситуација, престану да се обраћају Министарству правде ради увећања персонала. Препоручено је, у складу са расписом од 23. јануара 1847, да се суд постара и настоји да са постојећим персоналом своје послове тачније и колико може брзо обавља. Чланови суда који су били писмени и пре тог звања се бавили деловодством, требало је да потпомажу деловодни персонал суда. И остали персонал био је дужан да се међусобно помаже, у чему год је могао. О испуњењу овог налога водио је рачуна председник суда и обавештавао Министарство кад неки од званичника суда не би хтео по њему поступити.²⁶²

* * *

Кнез Александар Карађорђевић је, уз сагласност Савета, 31. маја 1845. године донео *Уредбу о судском ресуму* и *Уредбу о судским таксама*. Судски ресум је установљен с циљем да се његовим наплаћивањем казне дужници за неплаћање

²⁶⁰ АС, МИД-В, ф2 р198/1850

²⁶¹ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 478; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 926/1852

²⁶² Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 477-478.

својих дугова и стварање непотребног посла зајмодавцима и судовима. Раније се ресум наплаћивао у случају сваког враћања дуга, тј. ресум је, према распису од 23. марта 1843. године, имао да се узима на сваку суму новца која је наплаћивана по судској пресуди, као и при наплаћивању интабулираних дугова.²⁶³ Такође, расписом од 7. јуна 1843. године прописано је да се ресум на наплаћени новац не узима у случајевима када је дужник признавао дуг без изговора и исти одмах или у року који је суд одредио, вратио.²⁶⁴ *Уредбом о судском ресуму* од 31. маја 1845, прописано је да се у случају кад дужник није имао да исплати цео дуг, није наплаћивао ресум, јер би то ишло на штету зајмодавца, а не дужника.²⁶⁵ Према распису од 29. октобра 1850. године, ресум је требало да се плати кад год је суд у парници спровео судски поступак, донео и издао пресуду.²⁶⁶

Расписом од 27. априла 1852. године судовима је препоручено да се ресум од аустријских поданика наплаћује под именом «такса суда», заједно са осталим таксама пресуде и хартије. За српске грађане реч «ресум» имала је и даље да се задржи у употреби.²⁶⁷

Судови су опоменути расписом од 12. марта 1844. године да судски ресум, таксу за папир и остале уредно наплаћују и заводе, да максимално штеде при набављању потребштине за суд, а посебно при коришћењу хартије и коверти за писма.²⁶⁸ Пошто су до тада наплаћиване судске таксе биле несразмерне, *Уредбом о судским таксама* од 31. маја 1845, прописано је да се за сваки табак хартије потрошене у парници плаћа 20 пара чаршијских, за пресуде и решења у виду извода суђења и судске потврде по један цванцик. За акта која су судски чиновници преписивали на захтев парничара и издавали у препису, наплаћивао се један цванцик по табаку.²⁶⁹

Фебруара 1847. године прописано је да сви примирителни судови поред постојећих такси наплаћују и друге. Када је примирителни суд издавао своје

²⁶³ Исто, 409.

²⁶⁴ Исто, 409.

²⁶⁵ Уредба о ресуму судејском, 19/31. 05.1845, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 46; АС, МИД-В, ф2р204/1845.

²⁶⁶ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 409.

²⁶⁷ Исто, 409; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 494/1852

²⁶⁸ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 487.

²⁶⁹ Уредба о таксама судејским, 19/31.05.1845, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 47.

пресуде у писаној форми, од онога ко не би био задовољан његовом пресудом, већ тражио да му суд изда писани извод парнице да би се њиме обратио окружном суду ради даљег суђења, наплаћивао се један грош у име папирне таксе. За потврду списка добара, узимаће новца под камату или неки други захтев, примирителни суд је наплаћивао један цванцик у име папирне таксе.²⁷⁰ Расписом од 14. априла 1847. године прописано је да се за декрете од примаоца наплаћује такса од 3 цванцика и да се заједно са заклетвом чиновника проследи Министарству правде. Марта 1851. године прописано је да се такса на декрете чиновника који се премештају на «равна звања» не наплаћује. Према распису од 17. јуна 1852, такса се није наплаћивала од званичника који су на «равна звања» премештени по потреби службе, али су је плаћали они који су на «равна звања» премештени по својој кривици или на своју молбу.²⁷¹

Расписом од 9. августа 1847. године прописано је да се у кривичним предметима папирне таксе не наплаћују. Суду је, према распису од 3. марта 1852. године, препоручено да наплаћује само хартију која се потрошила на концепте и преписе у делу саме парнице. Суд није наплаћивао хартију коју је парнична страна, као личну имовину, предала суду подносећи тужбу, одговор или молбу, нити хартију која је у суд пристизала или је суд трошио у друге сврхе. Такса је требало да се наплаћује на све пресуде, ма колико њих било донето и поништено у једном истом поступку, без обзира на то што она која је враћена на ново ислеђење није постала извршна.²⁷²

Наплата судских такси код турских власти није могла успети, јер је код Турака постојао закон да је судске таксе плаћао онај ко је парницу добио, а не ко је изгубио. Било је предлога 1848. године да се изда закон по коме Турци не би плаћали судску и папирну таксу кад изгубе парницу код српских судова, него кад би је добили, а да у исто време Србин такође плати таксе у парници са Турчином, коју је изгубио. Савет 15. новембра 1848. није нашао за сходно да се донесе овакав

²⁷⁰ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 91/1847; Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 481.

²⁷¹ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 489-490; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 723/1852

²⁷² Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 489; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 244/1852

ванредни закон за Турке и сматрао да наше власти треба да делују по надлежности у питању наплате судских такси од Турака. Било је сасвим умесно да се Турци повинују нашем закону кад воде поступак код наших судова, као што су се Срби покоравали турском, кад би с Турцима водили процес на турском суду.²⁷³

Октобра 1852. године судовима је наложено да се придржавају уредби о таксама и ресуму, да их редовно наплаћују и стављају у приход и на време предају, иначе су саме судије, које би начинили непоштовањем штету државној каси, морали исту надокнадити. У случају да се то понови више пута судије су кажњаване.²⁷⁴

* * *

Примирителним судовима у Округу београдском прописано је 22. јануара 1847. године да уредно одржавају своја заседања сваке седмице недељом, осим у случају ванредних догађаја, када се заседање требало одмах по потреби одржати.²⁷⁵

Примећено је да се судови при ислеђивању и пресуђивању парничних и кривичних предмета придржавају расписа Министарства правде, у чију садржину кнез и Кнежевска канцеларија нису били упућени. Основ судског поступка се често није могао видети без познавања садржине расписа, пошто се судови обично нигде нису позивали на њих. Стога се Кнежево представништво по налогу кнеза 14. јуна 1851. године обратило Министарству правде са захтевом да му пошаље расписе послате судовима, који су још увек били на снази и нису промењени. Министарство правде није имало довољно особља да изврши овај задатак преписивања расписа и ради његовог извршења молила је 20. јуна помоћ, уз обавезивање да ће убудуће слати Представништву преписе расписа. Кнежево представништво је 28. јула 1851. послало практиканта Кнежевске канцеларије Јакова Петровића да изврши препис.²⁷⁶

Министарство правде је 24. јула 1851. године предложило Савету да се због све већег обима послова, исти поделе на административне и судске, те да се стога установе два одељења при Министарству правде: Административно и Судско.

²⁷³ АС, МИД-В, ф3 р213/1848

²⁷⁴ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1351/1852; Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 488.

²⁷⁵ *Исто*, 481.

²⁷⁶ АС, Министарство иностраних дела, Судбено одељење (=МИД-С), ф2 р126/1851

Судско одељење би требало да прима тужбе против суђења судова и тражи акта од судова ради разматрања предмета који би били поднети кнезу или враћани судовима са упутствима. Било је у обавези да издаје потребне расписе и упутства судовима, подноси предлоге и пројекте Савету на решавање и саопштава решења судовима по парничним, кривичним и пупиларним делима. Сви остали послови спадали би у делокруг Административног одељења. У сагласности са Саветом, 15. августа 1851. кнез је прихватио предлог Министарства правде. Овако је изгледао распоред особља по Одељењима, са годишњим платама:

ТАБЕЛА 5: Административно одељење Министарства правде

	годишња плата
начелник	1000 талира
секретар	600 талира
столониченик прве класе	500 талира
столониченик друге класе	450 талира
протоколиста	350 талира
архивар и регистратор	350 талира

ТАБЕЛА 6: Судско одељење Министарства правде

начелник	1000 талира
секретар	600 талира
столониченик прве класе	500 талира
столониченик друге класе	450 талира
протоколиста	350 талира
архивар и регистратор	350 талира

За оба Одељења постојала су четворица канцелиста са платом од 180 талира годишње и потребни практиканти, на које је требало да се изда укупно 400 талира годишње.²⁷⁷

Поводом лошег положаја практиканата судске струке Министарство правде је 28. новембра 1854. године замолило Савет да одобри суму од 600 талира, из које би се повисила плата практикантима који су то заслужили. Такође, *Уредбом о интабулацији* од 1. децембра исте године при свим судовима требало је да се води интабулациони протокол, те је за тај посао Министарство правде 6. децембра предложило да се у свим судовима постави по један протоколиста, којима плате не би требало да буду једнаке и износиле би 200, 250 и 300 талира годишње, сходно већој или мањој скупоћи места и количини послова. Савет је сматрао да је протоколисте за интабулациони протокол требало увести, али без изузимања од обављања других дужности и да је требало да раде и друге послове за које су били способни. Такође, Савет је био мишљења да је плата протоколистима у различитим окрузима требало да буде једнака и да износи 200 талира, са изузетком Суда вароши београдске, где би протоколиста примао 250 талира годишње. Пошто се увођењем нових звања увећавао деловодни персонал при судовима, требало је, по Савету, смањити број практиканата судске струке и свести га на 100. На тај број је требало да се подели буџетска сума од 10 000 талира годишње намењена практикантима, чиме би им се побољшало финансијско стање. Постављањем нових протоколиста напредовало би 18 практиканата од укупно 129, колико их је тада било, а свођењем броја практиканата на 100, остало би 11 практиканата које је требало распоредити на друге послове. Кнез се сагласио са овим мишљењем Савета 15. децембра 1854. године.²⁷⁸

Пошто је претходним решењем број судских практиканата сведен на 100, већ почетком 1855. године број списа при судовима који су чекали на преписивање почео се све више повећавати. Министарство правде је Савету фебруара 1855. предложило, с циљем олакшања послова судовима, да судска решења буду једнообразна за све судове и доставила 13 образаца, које је требало одштампати и

²⁷⁷ Указ Попечитељству правосуђа од 3/15. августа 1851, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије VI*, Београд, 1853, 42-44.

²⁷⁸ АС, МИД-В, ф2 р29/1854

заједно са потребним бројем реверса и судских објава послати судовима на употребу. Савет је ово одобрио марта исте године.²⁷⁹

Писмо чланова Суда Округа смедеревског кнезу од 22. августа 1857. године, којим су молили повећање плате, сведочанство је о стању судске струке. Сматрали су да плата члановима окружних судова није у сразмери са осталим звањима и важности и одговорности дужности које обављају. Наиме, њима је, како су сазнали, плата повећана само за 200 талира, тј. укупно је имала да износи 650 талира годишње. Ова повишица, према схватањима чланова, није била сразмерна тадашњој скупоћи, а секретари окружних судова, са много мањом одговорношћу, добили су увећање плате за исти износ, те су чланови суда требали да имају само 100 талира више од секретара.

Мала разлика у плати између секретара и чланова судова имала је смисла при систематизацији из 1839, када су судије биле неписмене и кад су им секретари морали помагати у вођењу послова. Те 1857. године, судије су могле самостално да завршавају све своје послове, писмено су обављале све, па и најважније послове у одборим. Трпели су већа физичка и душевна напрезања од секретара, те одговарали за све судске послове, тј. и за оно што је учинило остало особље суда, укључујући и секретара. Председницима судова је требало да плата износи 1000 талира, дакле 350 талира више од плате чланова суда. Према члановима Суда Округа смедеревског, председници судова нису били оптерећени послом скоро ништа више од чланова. Председници су били ослобођени рада са пупиларном и депозитном касом, а управа судом је падала и на председнике и на чланове, па за неуредно поступање никад није одговарао само председник, већ читав суд. Изнето је да је разлика у плати чланова и председника Апелационог и Врховног и касационог суда мања, него што је то био случај између плата та два звања при окружним судовима. Разлику у плати чланова и председника окружних судова требало је још смањити у односу на то како је разлика решена код виших судова. Како су подносиоци писма сматрали, чланови окружних судова су према

²⁷⁹ АС, МИД-В, ф1 р93/1855.

прописима много спорије напредовали, него што је био случај у вишим судовима.²⁸⁰

* * *

Ради тачнијег и уреднијег вођења судских рачуна, Главна контрола²⁸¹ је септембра и октобра 1847. године захтевала да се и при судовима, уместо дотадашње врсте рачуноводства, установи рачуноводство у форми у којој је постојало при окружним начелствима и другим државним институцијама, чиме би се рачуноводство свих институција уједначило. Министарство правде поднело је октобра 1848. овај захтев Главне контроле на разматрање Савету, уз сопствени захтев да се, уколико Савет одобри захтев Главне контроле, сваком суду одобри један способан рачуновођа. Кнез је, уз сагласност Савета, прихватио предлог Главне контроле јула 1849, али није одобрено да се судовима додели по један рачуновођа. Наиме, били су мишљења да ће исти званичници који су водили постојеће рачуноводство у судовима, моћи водити рачуне и у новим формама, јер су већ имали искуства у рачуноводственим пословима, а нове форме вођења рачуна требало је да исто олакшају, а не отежају. Министарство правде послало је судовима *Наставленије за вођење рачуна*²⁸², кога је требало да се придржавају, и да до тада постојећи дневник новчаних и других стварних примања замене једним само за пупиларни, те другим за сав остали новац. Такође, требало је да се од почетка рачунске 1849/1850. године води протокол канцеларијских прихода, рачун хране сиромашних апсеника, рачун плате чиновника и служитеља и протокол депозита, који је требало да замени постојећи.²⁸³

Крајем октобра 1847. године донето је решење да посебна комисија прегледа пупиларне рачуне свих судова почев од 1838. и доведе их у ред . До јуна 1852. прегледани су само рачуни Суда Округа чачанског и Суда Округа ћупријског,

²⁸⁰ АС, МИД-В, ф3 р 154/1857

²⁸¹ Рачунциница правитељствена или Главна контрола представљала је највиши надзорни орган државне финансијске администрације. Године 1844. Главна контрола је образована као део Државног савета, са нарочитом организацијом. Законом о уређењу Главне контроле из 1893. издвојена је у самосталну установу, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* I, Загреб, 1925, 470.

²⁸² Текст *Наставленија по коме ће се рачуни при судовима од почетка 1849/50 рачунске године водити* сачуван је у предмету АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1045/ 1849.

²⁸³ АС, Касациони суд, ф5 р815/1849

а код осталих судова Министарство правде тај посао још није ни почело и није било изгледа да ће га почети у скорије време. Узроке за необављање задатка Министарство је видело у томе што је под својом надлежношћу имало врло мало лица која су се могла искористити за овај посао. Ни Главна контрола, због послова који су се нагомилавали, није могла послати више од једног свог чиновника у дотичну комисију. Такође, прегледање пупиларних рачуна је ишло веома споро, те је комисија на довођењу у ред истих у Суду Округа ђупријског провела скоро годину дана и учинила трошак од 400 талира. Једна комисија одређена са овим циљем би, по оцени Министарства правде, провела у послу 9 до 10 година и нанела трошак народној каси, а због недостатка кадрова било је немогуће одредити више комисија одједном. Савет је предложио да Министарство правде изда налог окружним судовима да сами, уз помоћ свог особља, доведу у ред заостале неуређене пупиларне рачуне од претходних година и, у случају да је недостајао новац, иследе чијом кривицом је до тога дошло.

Министарство правде је 16. августа 1852. било мишљења да је такво решење било немогуће спровести. Рачуновође судова били су веома оптерећени текућим пословима и једва стизали да их заврше, а били и слабе спреме. Заплели би се кад би покушали да паралелно раде текуће послове и доводе у ред пупиларне рачуне. Особље судова су већином чинила неписмена лица, а и они који су били писмени, нису били вешти у рачуноводственој струци. Стога је Министарство предложило да пупиларни рачуни од 1838. до 1850. године остану у стању каквом су били, а да рачуновође настоје да исти и остали рачуни од 1850. буду у прописаном реду. Само у случају где се показала неправилност у пупиларним рачунима, требало је да се одреде надлежне комисије и прегледају стари рачуни.²⁸⁴

Кнез је у сагласности са Саветом 17. маја 1850. године решио да се Судовима Округа београдског, ваљевског, чачанског и крагујевачког додају рачуновође са годишњом платом од 250 талира. Министарство правде је позвало да се лица из судске струке, која би желела да добију ово звање, пријаве, да би се од пријављених могли одабрати људи и поставити на место рачуновођа. Лица која су се пријављивала требало је да буду вешта у рачуноводству и да уживају поверење

²⁸⁴ АС, МИД-В, ф4 р56/1852; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1472/1852

државних органа. Сваки суд је требало да саопшти ову намеру Министарства своме особљу, а они који су желели ново звање да што пре поднесу молбу свом суду. Суд је ову молбу подносио уз своје мишљење о раду, држању и владању молиоца, уз извештај да ли се заиста бавио рачуноводственим пословима и како их је обављао.²⁸⁵

Судови су били у недоумици да ли је рачуне о државном новцу, тј. о приходу, трошковима суда, храни сиромашних апсеника, плати чиновника итд. требало подносити сваки појединачно или укупно, једним актом. Министарство правде је 1. новембра 1850. године судове упутило да из партијалника рачуна сваки рачун у целости појединачно препишу и овере после нарочитог прегледа судске комисије, уз образложење да су све ставке уредно заведене према деловодном протоколу и потребним актима. Након тога, појединачно преписане, оверене и заједно са потребним документима прошивене и потврђене рачуне, требало је подносити Министарству, уз састављен главни преглед свих рачуна и обавештење.²⁸⁶

Према Уставу из 1838, дужност Министарства правде била је да у марту или априлу сваке године поднесе Савету извештај о свом целокупном раду за претходну годину, укључујући и стање рачуна свих судова. Министарство правде је тим поводом 12. јануара 1853. године прописало правила судовима. Суд је по закључивању годишњих рачуна осим истих имао да поднесе још једну копију већ постојећег формулара о свим приходима и образац из кога ће се видети колико је које врсте прихода суд имао. Такође су подношени формулари о расходу, с знацима колико је суд на име својих трошкова примио из буџета, колико је потрошио и колико му је још преостало, те колико је новца и на шта потрошено ван буџетом предвиђене суме, са или без одобрења. Суд је састављао и формулар о сумарном рачуну за апсеничку храну, уз знаке да ли је и колико апсеника у току године бежало из апса, да ли су похватани и да ли се неки нису могли пронаћи. Слат је извод депозита, пупиларних маса, сумарни рачун о платама судских чиновника, званичника, служитеља и практиканата издатих за годину дана.

²⁸⁵ АС, Касациони суд, ф3 р473/1850.

²⁸⁶ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1766/1849.

Подносио се и инвентар уз обавештење у каквом се стању налазила зграда суда, колико соба је суд имао за обављање послова и од каквог су материјала зидане, те да ли је суду нешто недостајало.²⁸⁷

Министарство правде је у свом писму Савету од 2. јула 1858. изнело да је увидело да су рачуноводствени послови задавали велики проблем судовима. Рачуноводством се није бавило само неколико лица задужених искључиво за то, и тај се посао преносио на читав суд. Министарство је сматрало да је сав депозитни и државни новац требало да се изузме из делокруга судова и преда на чување месним полицијским властима. У том циљу израђен је пројекат и предат на одобрење Савету. Депозитни рачуни и рачун о судском приходу требало је да се воде при начелствима у Казначејском одељењу, по актима Полицајног одељења, пошто је ово потоње извршавало пресуде и судска решења. Судовима је требало оставити руковање осталим новцем, који је био намењен канцеларијским трошковима, за храну сиромашних апсеника и плату чиновника, служитеља и практиканата.²⁸⁸

* * *

Министарство правде је фебруара 1850. године прописало да су судови дужни да воде два нова протокола, зашивена и са потписом и печатом. У први протокол суд је имао да бележи изјављивање задовољства радом појединог званичника. Морало је бити засновано на посведоченом одличном испуњавању дужности и решењу суда које је донето тим поводом и заведено у деловодном протоколу суда. У други протокол бележили су се укори и опомене упућене званичнику суда, такође засновани на решењу које је суд донео тим поводом и које је завођено у деловодни протокол. Суд је био дужан да изјављивање задовољства или укора увек писмено образложи. На основу образложења званичник је требало да увиди зашто је примио похвалу или укор и да се према томе даље управља. Наведена два протокола постојала су и при Министарству правде, у коме су бележене похвале и укори било читавом суду, било појединим званичницима, а

²⁸⁷ АС, МП-2, 1852

²⁸⁸ АС, МП, 1-1858.

похвале, укорe и опомене које је издавало Министарство правде нису бележени у те протоколе.²⁸⁹

Према Распису свим судовима од 21. јула 1852. године, суд је требало да за свако кривично, грађанско или пупиларно дело које би дошло до њега сачини списак аката према одређеној форми која је дата у прилогу Расписа. На почетку је увек прво морао бити број акта, затим датум, месец и година, па кратак садржај дела, према редоследу како су акти долазили пред суд. Сваки акт је морао бити заведен у списак аката и ништа није смело бити незаведено. Кратка садржина сваког прилога морала се у списку аката јасно изложити, и видети колико је и којих врста прилога било. Када је суд акта неког предмета слао вишој власти, требало је да поднесе дословни препис из оригиналног списка аката и да га спроведе, попут других званичних аката, са бројем и датумом пропратног писма и актима, без зашивања. Напоменуто је да се при спровођењу аката није требало прошивати оригинална пресуда (изузимајући концепт), жалбе, предаване кнезу или другој вишој власти, а суду спроведене ради изјашњења, и списак аката, као што су бројни судови до тада имали обичај. Разматрајући судови су увек задржавали списак аката који су примили, да би знали која су акта била на разматрању, и враћали су првостепеним судовима акта без списка. Кад би примио акта, првостепени суд би их сравнио са својим оригиналним списком аката, да би се уверио да ли су сва акта враћена. Ако би се испоставило да нешто недостаје, првостепени суд је требало одмах да тражи акт и постара се да му што пре уђе у траг, нарочито уколико је био од важности.²⁹⁰ Министарство правде је 14. јануара 1854. године приметило да су разматрајући судови имали обичај да у спорним, кривичним и пупиларним предметима пишу своје пресуде на пресудама нижих судова. Врло често се догађало да је преостали део папира на коме је била написана пресуда нижег суда био оштећен или обележен неком званичним знаком. На тај начин пресуда вишег суда није могла бити јасно и разговетно написана. Стога је Министарство правде наложило разматрајућим судовима да надаље своје пресуде

²⁸⁹ АС, Касациони суд, ф9 р1773/1850

²⁹⁰ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 291/1855

пишу на посебном папиру, који није имао никакве везе са актом пресуде нижих судова.²⁹¹

Врховни суд, од како је почео да пише пресуде на акту одвојеном од пресуде нижег суда, није у истим потпуно поштовао потребну форму, што је био у обавези, због важности пресуда. До тада нису биле прописане посебне форме пресуда за разматрајуће судове, али се требало држати прописане форме пресуда првостепених судова изречених у грађанским парницама, што је Министарство правде и одредило 16. фебруара 1854. године. Апелациони суд Првог и Другог одељења је у свим својим пресудама поштовао прописану спољашњу форму. Министарство правде је Расписом од 24. марта 1854. године прописало да се првостепени судови строго придржавају правила из Расписа од 21. јула 1852, пошто је у пракси био случај да се при спровођењу аката пресуде, жалбе и спискови аката прошивају. У случају непоштовања, Министарство је суд позивао на одговорност због немарности и непослушности. У предметима који су подношени кнезу на разматрање, а нарочито у кривичним, судови су актима пришивали и пресуде, што је стварало тешкоће. Кнез је препоручио Министарству правде, а ово строго опоменуло судове 12. маја 1855. да убудуће не прошивају пресуде и да се строго придржавају претходних прописа по том питању.²⁹²

Расписом Министарства правде од 20. новембра 1852. свим судовима је послат формулар, по коме је требало сачињавати кондуит листе запослених у судству. Дато је детаљно упутство шта је требало писати у свакој посебној рубрици. Ранијим расписом од 27. марта 1850. године наређено је да председници судова при сачињавању кондуит листе у њу записују само оно за шта је постојао доказ у званичним документима, посебно по питању година службе и стручне спреме запослених. Неки од председника судова нису се у потпуности придржавали ни првог, ни другог расписа. Министарство правде је 12. јуна 1856. строго опоменуло председнике судова и њихове заступнике, да се строго придржавају поменутих расписа и при састављању кондуит листа проуче садржај доступне им документације. Председник суда је концепте кондуит листа чувао под

²⁹¹ Исто.

²⁹² Исто.

кључем у суду и, при премештају, предавао их свом наследнику. Наследник се није смео ослонити на податке из већ постојећих кондуит листа, већ се о њима морао сам уверити и, уколико би наишао на грешку, био ју је дужан назначити.²⁹³

* * *

Министарство правде захтевало је јануара 1847. године од председника судова да извести који чланови постојећих закона и уредби се нису показали добрим, по чему и у коликој мери. Требало је навести карактер незадовољства од стране држављана који су подносили последице тих прописа, које су уредбе недостајале, које су имале највеће недостатке, те које је било најпотребније што пре допунити и на који начин. Тим поводом, Општина вароши Београда је исказала молбу за деловање државе да се спречи пад заната и трговине, у виду доношења закона о судском поступку и уредбе о трговини. Док се формални судски поступак не изда, требало је да се судовима пропишу кратка упутства, по којима би се свака парница могла лакше и целисходније расправити. Маја 1847. било је извесно да судски поступак, на којем је радила комисија, скоро неће изаћи. Савет је имао да размотри да ли ће се издати потребна упутства. Издата су правила судског поступка 1848. године, о којима ће бити реч у поглављима о судском поступку.²⁹⁴

Послови при Суду Округа шабачког умножили су се у толикој мери, да је било потребно да се при њему за неко време установи још једно одељење. Министарство правде је предложило да се из других судова из којих се по један члан могао узети, додају Шабачком окружном суду привремено три члана, један писар, који би вршио дужност секретара, и два способна практиканта. На тај начин састављено одељење требало је да непрекидно ислеђује неокончана дела из претходних година, а сам Суд да се занима делима из текуће године. Савет је овај предлог усвојио 16. августа, а кнез одобрио 2. септембра 1847. године.²⁹⁵ Оба одељења Округног суда у Шапцу нису имала адекватну послугу од једног апсанције и два пандура, који су му били додељени Буџетом за 1848, те је Суду додат још један пандур марта 1848. године.²⁹⁶ Друго одељење Шабачког окружног

²⁹³ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 253/1856

²⁹⁴ АС, МИД-В, ф1 р372/1847.

²⁹⁵ АС, МИД-В, ф2 р282/1847

²⁹⁶ АС, МИД-В, ф1 р156/1848

суда је 22. марта 1849. године поднело извештај Министарству правде да ће сва дела окончати у току марта месеца те године и да су чланови Суда молили да се тада разреше од привремене дужности. Министарство правде је 28. марта поднело Савету предлог у којем је изложило да Друго одељење Шабачког окружног суда не може сва дела завршити одједном, јер су се неки предмети налазили код виших судова и чекали завршно ислеђење или извршну пресуду. Такође је предложило да се Друго одељење на крају месеца разреши, а чланови врате на претходну дужност. Нижи персонал, који се састојао од деловође и два практиканта, за које се тада није могло наћи упражњено место, требало је да се придружи Првом одељењу Суда округа шабачког, које је било оптерећено многим званичним пословима. Ако је при Другом одељењу остало још неокончаних предмета, требало је да они буду предати Првом одељењу. Савет и кнез су одлучили 4. априла да се нижи канцеларијски персонал задржи при Првом одељењу Шабачког суда док се исти не буде могао поставити на упражњена места при другим надлештвима.²⁹⁷

Неки првостепени судови су посредством Апелационог суда подносили Врховном пресуде Апелације поводом којих су парничне стране исказале незадовољство. Министарство правде је марта 1847. окружним судовима препоручило да примају незадовољства по питању пресуда Апелационог суда и сами пресуде са актима непосредно подносе Врховном суду.²⁹⁸

Из парничних аката која су окружни судови слали поводом незадовољства пресудом Врховном суду на разматрање и коначно решење, видело се да неки судови нису слали изводе, по којима је парничним странама издата пресуда Апелационог суда. Због овог недостатка Врховни суд није могао да коначно размотри и пресуди поводом предмета, те је окружним судовима препоручено да актима парничног предмета који су слали на разматрање Врховном суду придруже и изводе пресуде, која је изречена парничним странама.²⁹⁹

Суд округа пожаревачког поднео је Савету 1847. извештај о неуредном стању свог деловодства и пупиле и тражио да се у Суду постави привремени или стални рачуновођа. Савет и кнез су 29. јула 1847. године, у договору са

²⁹⁷ АС, МИД-В, ф1 р 226/1849

²⁹⁸ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 34/1847

²⁹⁹ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 97/1847

Министарством правде, донели решење да се, ради сређивања пупиларних рачуна при Суду округа пожаревачког, једно способно лице међу канцеларијским чиновницима истог Суда на неко време разреши дужности и употреби за овај посао.³⁰⁰ Тог задатка је имао да се прими секретар Пожаревачког окружног суда, као лице најспособније за послове рачуноводства. Писари истог Суда је требало да врше дужности секретара, а да би се помогло писарима и довела у ред архива Суда, постављена су два практиканта августа 1847. године.³⁰¹ Такође, Министарство правде је поднело марта 1849. године молбу Савету на решење да се при Судовима Округа ваљевског, крагујевачког, чачанског и београдског одобри постављање рачуновођа, пошто су ови окрузи спадали у гушће насељене, а послови при овим судовима се умножили. Савет је одобрио постављање рачуновође, са платом од 250 талира 14, а кнез 17. маја 1850. године.³⁰²

Занимљив је случај решења питања повећања особља при Суду вароши Београда, одобрено октобра 1848. године. Додељена су још два лица, од којих је једно имало да води интабулациони протокол, а друго да помаже протоколисти при састављању деловодног протокола. Трећи писар суда се могао узети за помоћника рачуновође. Од седам практиканата један је требало да води деловодни протокол, други експедицију, трећи да се придружи архивару за испомоћ, а остала четири практиканта била су довољна за преписивање аката насталих радом суда. За вођење интабулационог протокола могао се такође употребити један практикант, као и за помоћника протоколисте. Такође је била очигледна потреба за новом зградом Суда вароши Београда и Министарство правде је требало да поднесе Савету план и предрачун за њену изградњу. Молба за повећање плата чиновника Суда није уважена, уз објашњење да ће бити узета у обзир при сачињавању буџета за следећу годину.³⁰³

Према извештају Суда вароши Београдске с почетка 1850, број процеса при овом Суду се стално повећавао и сам Суд је сматрао да ће се морати установити ново одељење, ако особље не буде увећано постављањем једног благајника и

³⁰⁰ АС, МИД-В, ф1 р152/1847

³⁰¹ АС, МИД-В, ф2 р209/1847

³⁰² АС, МИД-В, ф2 р 107/1850

³⁰³ АС, МИД-В, ф3 р110/1847

писара. Министарство правде је предложило да се, уз писара, Суду дода још један члан, а не благајник, и да се на тај начин један од четири члана уз помоћ рачуновође искључиво бави касом и рачунима Суда. Овај захтев су Савет и кнез одобрили марта 1850. године.³⁰⁴

Кнез и Савет одбили су марта 1850. године захтев Суда Округа београдског да му се дода архивар са годишњом платом од 250 талира, док се судска архива не би довела у ред. Образложење за одбијање захтева била је чињеница да су постојали и други судови који су такође били оптерећени, а послове архиве обављали са постојећим канцеларијским персоналом, без архивара. Суду Округа београдског требало је да се дода један практикант, па да се један члан канцеларијског особља бави само пословима архиве.³⁰⁵

Суд Округа ваљевског се обратио Министарству правде, а ово Савету априла 1854. године поводом једне недоумице. Наиме, члан 715 *Законика о грађанском судском поступку* из 1853. прописао је да се за време шестонедељног судског одмора у јуну и јулу један судија и један канцеларијски чиновник морају, као дежурни, бавити предметима који су били неодложни. То је, по Ваљевском суду, било у супротности са чл. 578, према којем је било непходно да при изрицању пресуде или доношењу решења у заседању буду тројица судија. Није било јасно да ли би дежурни судија поводом предмета који нису могли чекати могао изрицати пресуду и донети решење, или би само за време одмора издавао потребне наредбе, а све остало што је потребно остављао до првог редовног судског заседања. Министарство је сматрало да два члана *Законика* нису у супротности, јер се чл. 715 имао сматрати изузетком од општег правила, те је стога дежурни судија био дужан да доноси решења и да их спроводи у дело. Само у случајевима где је нужно, требало је да се доноси пресуда у пуном заседању. Суд је у првом заседању после одмора потврђивао она дела дежурног судије која су била у складу са законом, а она која нису требало је да, сходно надлежностима, исправи. Савет је сматрао да објашњење ових чланова није било потребно. Члан 715 био је довољно јасан и прецизан, тј. да није било речи само о решавању, већ и извршењу. Гласио је да ће

³⁰⁴ АС, МИД-В, ф1 p239/1850

³⁰⁵ АС, МИД-В, ф1 p260/1850

дежурни судија «одлагања нетрпеће предмете, као интабулације, изтабулације, полагање забране и секвестра, издавање и потврђивање разних докумената, и примање апсеника одправљати», тј. завршавати, јер се под термином «одправљати» подразумевало и решење и извршење. Такође, Савет је био мишљења да чл. 715 не оставља простора да дежурни судија може другачије поступати него по закону, ако то није чинио, свакако се подразумевало да се позива на одговорност. Кнез је овакво мишљење Савета одобрио јуна 1854. године.³⁰⁶

Суд Округа подринског молио је 1854. године Министарство правде да се читавом његовом особљу одмах по почетку одмора исплати цела плата за читав период одмора. Министарство правде је тражило решење од Савета по овом питању. Савет је сматрао да је особљу судова требало да се на почетку одмора исплати плата за јун (одмор је почињао 16. јуна), а плата за јул није требало да се исплаћује пре истека тог месеца, што је кнез и одобрио 6. јуна 1854.³⁰⁷

На сличан начин, Начелство Округа смедеревског се обратило Министарству унутрашњих послова, које је консултовало Министарство правде, а ово је писало Савету почетком 1854. године, поводом тумачења чланова *Законика о грађанском судском поступку*. Тицали су се начина на који ће примирителни судови, поред саслушавања, извиђања и пресуђивања предмета у вредности до 100 гроша, исте пресуде и извршавати. Тражило се упутство и тумачење законодавне власти. Савет је сматрао да томе не треба приступати, јер се на основу аката није видело из каквих се случајева у пракси показала потреба за објашњењем ових чланова. Изнео је мишљење да законодавну власт и народ треба штедети од великог броја закона и да не треба због појединачних случајева, чак и ако се и понове, издавати оптерећујуће додатке законима.³⁰⁸

Савет је 3. априла 1856. године писао кнезу поводом питања упућених Министарству правде, насталих из праксе двају окружних судова. Суд Округа смедеревског питао је Министарство поводом случајева када су чиновници суда ради испита сведока који би дуго био болестан морали ићи изван места суда, тј. ко је у том случају био дужан да плати путне трошкове. Министарство је било

³⁰⁶ АС, МИД-В, ф1 р237/1854

³⁰⁷ АС, МИД-в, ф2 р32/1854

³⁰⁸ АС, МИД-В, ф1 р222/1854

мишљења да се по том питању морало поступити по пропису. Наиме, када су државни чиновници путовали, путни трошкови су наплаћивани од криваца или саучесника у кривичном делу, а кад то није било могуће, падали су на терет државе. Када би се овакав случај односио на грађанске парнице, трошкове је носила страна која је захтевала да се сведок испита и то одмах након учињеног испита. Да би се овај трошак исплатио судским чиновницима и кад су у питању била кривична дела, тражило се одобрење годишњег кредита од 100 талира у ове сврхе. Кнез се, у сагласности са Саветом, сложио са овим предлогом 16. априла 1856. године.³⁰⁹

Суд Округа Ћупријског изложио је случај када су два сведока муслиманске вероисповести послати у Београд да полажу заклетву пред муфтијом, како је то пропис захтевао, али ови, будући да су били сиромашни, нису имали новац за тај пут. Суд је питао Министарство како да поступи, а оно је сматрало, будући да је у питању био кривични предмет и да би одлагањем испита сведока окривљени дуже времена провели у апсу, да Суд за сада од свог новца плати путни трошак до Београда, а касније ће Суду бити саопштено решење на чији терет ће пасти тај издатак, које је требало да важи и за будуће случајеве. Министарство правде је предложило да се и у ту сврху отвори годишњи кредит од 100 талира. Новац за путне трошкове сведоцима у кривичним предметима који су ишли у удаљена места ради полагања заклетве, требало је да се наплати од криваца, кад год је то било могуће. Ако би се овакав случај односио на грађанске парнице, трошкове је требало да плати страна која је тражила да се сведок закуне, а накнаду је касније могла тражити од стране која је изгубила парницу. Ово је одобрено 10. априла 1856.³¹⁰

У једном од парничних предмета пред првостепеним судом тужени је против пресуде Апелационог суда, која је била сагласна са пресудом окружног, изјавио незадовољство и молио првостепени суд да предмет поднесе на разматрање Врховном. Првостепени суд је на основу чл. 593 *Законика о грађанском судском поступку*, по коме пресуде Апелационог суда, које су биле сагласне са пресудама првостепених судова, нису биле подложне разматрању Врховног, издао решење

³⁰⁹ АС, МИД-В, ф2 р7/1856

³¹⁰ АС, МИД-В, Ф2 р13/1856; Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 251/1856

којим је одбацио молбу туженог за подношење дела Врховном суду. Министарство правде је сматрало да ово решење није било законски утемељено. Ствар је тумачило тако да је првостепени суд, ако овај предмет и није био подложен разматрању Врховног суда, требало да незадовољство туженог против пресуде Апелационог сматра као жалбу касационој власти, и преда јој га надлежним путем, а не да проглашава пресуду Апелационог суда извршном, када је против ње постојало незадовољство. Кнез је, проучивши овај случај, препоручио Министарству правде да, ради правилног поступања у сличним случајевима, изда упутство свим судовима. Министарство је то и учинило и 28. фебруара 1855. препоручило судовима да од тада свако незадовољство парничне стране сматрају жалбом касационој власти и са њим поступа по надлежности. То су били дужни да чине у случајевима кад је незадовољство било усмерено против пресуде првостепеног суда, која није била подложна разматрању Апелационог, или против пресуде Апелационог суда, која није била подложна разматрању Врховног.³¹¹

Августа 1851. године Министарство правде је обавестило Врховни суд да су, у складу са Расписом од 23. јуна 1846, сва лица која су се у току Мађарске револуције преселила у Србију, а била без пасоша или путног документа аустријских власти, све док су живела у Србији потпадала под надлежност српских власти. На њих су се односили српске уредбе и закони, па и у случају да почине кривично дело.³¹² Распис из 1846. допуњен је 19. августа 1853. текстом да су се лица која су прешла из Аустрије у Србију без пасоша и надлежног отпуста и ту се настанила, могла и после почињеног преступа у Србији изјаснити да престају бити наши поданици. У том случају били су предати Аустријском конзулату, са учињеним над њима испитом и описом кривице почињене у Србији. Допуна је настала пошто оваква изјашњења неки наши судови нису прихватили, већ су лица кажњавали као суграђане, што је сматрано за погрешно.³¹³ Аустријски конзулат се изјаснио да не признаје надлежност српских примирителних судова у предметима у вредности испод 100 гроша, где су се парничили српски и аустријски грађани. Министарство правде је деловало преко Министарства спољних послова, те је

³¹¹ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 86/1855

³¹² АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1184/1851

³¹³ АС; Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1066/1853

током марта и априла 1857. године Аустријски конзулат пристао да се парнице између српских и аустријских поданика, које нису прелазиле вредност преко 100 гроша, могу расправљати на Београдском примирителном суду под заступништвом једног званичника Конзулата. Исто тако, Примирителни суд у Београду требало је да буде надлежан и за мешовите парнице српских грађана и аустријских поданика који су живели у унутрашњости Србије, али увек уз знање и посредовање Конзулата. Министарство спољних послова и Министарство правде сматрало је да ово решење треба прихватити. Потоње је било мишљења да овом одлуком Примирителни београдски суд не би имао много већи трошак и посао него до тада. Београђани би много пре долазили до својих права, а варошки суд би се ослободио приличног броја парница које су до тада спадале у његову надлежност и имао времена да решава важније парнице. Министарство унутрашњих послова маја месеца исте године сложило се са предложеним решењем само уколико би се односило на аустријске поданике који су живели у Београду и грађане Београда. Није се могло сагласити по питању наших и аустријских поданика у унутрашњости.³¹⁴ После случаја када један од првостепених судова није довољно иследио преступ аустријских поданика, аустријске власти тражиле су од српских да се преступи аустријских поданика што пре ислеђују. Министарство правде је 9. јуна 1856. препоручило свим првостепеним судовима да што пре врше ислеђења над преступницима који су били страни поданици.³¹⁵

Организација Апелационог суда и Врховног суда

1846-1858. године

Према новом *Устројству Апелационог суда* од 13. новембра 1846. године, Апелациони суд је представљао суд другог степена и састојао се од председника, четири члана, секретара и осталог особља. Председник и чланови Апелационог суда морали су бити рођени или природњени Срби, не млађи од 35 година, бирани међу људима судске струке. Судије и остале званичнике Апелационог суда постављао је кнез на предлог Министарства правде. Сваки званичник суда полагао

³¹⁴ АС, МУД-П, ф13 р59/1857

³¹⁵ АС, МП, 18-1856.

је прописану заклетву при ступању на дужност. Апелациони суд разматрао је у другом степену дела која је пресудио окружни суд у првом степену.

Дужност Апелационог суда била је да испита да ли је првостепени суд стране и сведоке тачно и довољно саслушао, да ли је испитао околности које се односе на предмет и да ли је у свему поштован законом прописан ред. Уколико је приметио недостатак, био је дужан да предмет врати првостепеном суду са упутством како да допуни и исправи шта је потребно и донесе нову пресуду.

Страна која је желела да апелира на одлуку првостепеног суда, морала је своје незадовољство пресудом изјавити у року од 8 дана од достављања исте и изнесе своје разлоге за жалбу. Ако је страна која је подносила жалбу пред Апелациони суд, уз пресуду првостепеног суда и доказ који је окружни суд издао да је жалба код њега поднета, одлучила да самој Апелацији изнесе своје разлоге за жалбу, Апелациони суд је требало да их прихвати. Ако је страна то учинила усмено, Апелациони суд их је по тачном саслушању записивао и узимао у обзир при разматрању предмета.

Апелациони суд је доносио пресуду само на основу доказа који су изнети пред првостепеним судом. Догађало се да је нека од страна износила пред Апелациони суд доказе, којих раније није било, уз навод да се исти до доношења пресуде окружног суда нису могли изнети, а утицали су на то да је пресуда требало да се промени. У том случају Апелациони суд је предмет враћао првостепеном суду уз упутство да испита да ли страна заиста није могла у догледно време да поднесе нови доказ. Уколико се испоставило да је то тачно, окружни суд је требало да још иследи шта је било потребно и донесе нову пресуду о предмету. У случају да се предмет није морао враћати првостепеном суду, Апелациони суд је пресуду или решење окружног суда имао да одобри или преиначи.

Апелациони суд је Министарству правде подносио годишње спискове решених спорова и кривичних дела, као и оних који су чекали на решење. Одлуке Апелационог суда доношене су у пуном заседању, уз већину гласова, и потписивале су их судије у писаној форми. Сваки судија имао је право да у акт одлуке запише своје лично мишљење и разлоге за њега. Да би се заседање сматрало пуним, захтевало се присуство председника Апелационог суда или његовог

заступника и још најмање два члана. У случају да је гласање било нерешено, превагу је односила страна на чијој је био председник. Прво место у заседањима припадало је председнику, који је водио рачуна о прописаном реду. Председник суда је подносио Министарству правде кондуит листе званичника суда, уз оцену способности, успеха у вршењу дужности и владања. У случају да је место председника било упражњено, или да је председник изостао, заступао га је настарији члан суда. Секретар суда водио је писане послове суда и одговарао за њихову исправност, као руководилац читавог канцеларијског особља.³¹⁶

Као што је већ речено, према решењу од 15. јануара 1846. године, при Апелационом суду је привремено установљено још једно одељење, које је требало да постоји само док дела која су се нагомилала при Апелационом суду не буду решена и свела се на број са којим би Апелациони суд могао са дотадашњим члановима и једним одељењем изаћи на крај.³¹⁷ Друго одељење Апелационог суда установљено је 5. октобра 1847, а 21. октобра исте године прописано је да два Одељења Апелационог суда раде независно једно од другог и са једнаким персоналом. Првом су припали окрузи Крајински, Пожаревачки, Смедеревски, Београдски са Судом вароши Београда, Ваљевски, Шабачки и Подрински, а Другом Ужички, Чачански, Руднички, Крагујевачки, Јагодински, Ћупријски, Крушевачки, Алексиначки, Гургусовачки и Црноречки.³¹⁸

Одлуке из 1847. године у вези су са извештајем Савета од 16. августа 1847. У њему се истицало да ће се Апелациони суд, иако ради у два одељења, све више затрпавати делима, све док у његовом раду не буде дошло до измене којом би се у једном заседању решило више дела. До тада се дешавало да парница која је за неколико месеци ислеђена и решена код првостепеног суда, кад је пристигла на Апелациони суд, код њега чекала по годину и више да дође на ред. При Апелационом суду је постојала пракса да се свако дело у самом заседању чита од слова до слова, затим су се судије саветовале о његовом решењу док до њега не би дошло. Судије осим тога ништа друго нису радили, радило се само радним данима

³¹⁶ Устројеније суда Апелационог, 1/13. новембар 1846, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 148-153.

³¹⁷ АС, МИД-В, ф3 р193/1847.

³¹⁸ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа*, 467.

и то само до подне, а није било могуће да се у једном заседању реше више од два предмета. Пошто је година имала мало више од 200 радних дана, свако одељење Апелационог суда је решавало по 500-600 предмета годишње, укупно једва нешто преко 1000, а много више предмета је долазило пред суд од овог броја. Такође се истицао мањак способности судија. Наиме, у току 1845. године Апелациони суд решио је више предмета него за претходне две и три године, а сразмерно томе појавило се мање жалби против његових пресуда. После поделе Суда на два одељења 1846, није постигнут успех сразмеран овоме. Савет је навео мере за убрзање рада Апелационог суда у току заседања, где би се само представљао извод суђења, а чланови суда после подне по један или два предмета прегледали и направили изводе. Тако се могло решити 2-3000 предмета годишње, а захтевала се и већа способност судија.³¹⁹

Раније је наведено да је кнез Александар Карађорђевић у сагласности са Саветом 4. фебруара 1846. године одредио да годишње плате које су до тада имали председник и чланови Апелационог суда, имају председник и чланови Врховног суда. Такође су прописане нове годишње плате за чланове и особље Апелационог суда.³²⁰ Чланови оба одељења Апелационог суда су 22. јуна 1848, сматрајући да су од оснивања Врховног суда били ограничени у приходима у односу на више и ниже државне органе, поднели молбу за повећање плата, поткрепљену разлозима. Сматрали су да сам народ, у чију корист је Врховни суд основан, треба да поднесе терет издржавања истога. Изнели су мишљење да је чланове Апелационог суда требало сматрати старијим и вишим званичницима од окружних начелника и председника окружних судова, са чијом су платом били готово изравнати. Такође, били су мишљења да је члан Апелационог суда требало да се сматра за старијег званичника од начелника одељења у Министарству правде. Деловало им је да су смањењем плате у корист чланова Врховног суда без најмање кривице кажњени, те молили да им се врати првобитна плата. Члановима и председнику Апелационог

³¹⁹ АС, МИД-В, ф3 р 193/1847.

³²⁰ АС, МИД-В, ф1 р28/1846.

суда плата је 9. јула повишена за 100 талира на годишњем нивоу, те су чланови годишње имали да приме 900, а председник суда 1100 талира.³²¹

* * *

Према *Устројству Врховног и Касационог суда* од 9. јануара 1856, Врховни суд је постао и касациони суд. У преамбули *Устројства* изнет је став да је потребама судства и народа више одговарало да касациону власт, коју је до тада вршио кнез, спроводи Врховни суд, који је добио две надлежности, суђења и касирања. Наиме, Врховни суд од тада није само касирао, тј. поништавао одлуке нижих судова и враћао им предмете на даље решавање, већ је и судио у дотичном предмету и мењао погрешне и протвизаконите пресуде нижих судова, што је одговарало аустријско-немачком типу касације. Врховни и Касациони суд претворен је у чисто Касациони *Устројством Касационог суда* од 6. фебруара 1858. године. Касациони суд није судио о самом предмету, већ је само поништавао коначне пресуде и решења, што је одговарало француском моделу касације.³²²

Када се радило на Пројекту Закона о Касационом суду, покренуто је и питање судске независности. Крајем 1857. Комисија Савета је у Пројекат унела одредбу по којој се судије првостепених и Апелационог суда нису могле позивати на суд због дела почињених на званичној дужности без претходног одобрења Касационог суда. Овај предлог је бранио Ацика Јовановић, сматрајући да без тога нема независности у суђењу. Министри су били супротног мишљења, међу њима, поред министра правде, и министар унутрашњих дела Константин Николајевић, који је заговарао став да министар правосуђа, као и раније, може позивати судије пред суд. Сматрао је да је образовање у Француској другачије него код нас, да би могло бити много више злоупотреба, ако би се судска струка препустила сама себи. У дотадашњем систему министар је имао моралну одговорност када је решавао да ли ће водити процес против судије. Грујић је истицао да је потреба за независним суђењем свуда иста и да је било несхватљиво да се од судије захтевало да суди по савести, кад је за свако своје мишљење одговарао једном човеку, који је против

³²¹ АС, МИД-В, ф3 р116/1848.

³²² М. Павловић, *Српска правна историја*, 415-416; *Устројеније Врховног и Касационог суда од 28. децембра 1855/9. Јануара 1856. године*, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије* 8, Београд, 1856, 104-112; *Устројеније Касационог суда од 25. јануара/6. фебруара 1858*, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије* 11, Београд, 1858, 7-19.

њега и његових одлука могао покренути процес. Схватања о потреби за независношћу судства из Пројекта од 1857. ушла су у *Закон о устројству судова* од 4. марта 1865. године.³²³

Основе нормативног регулисања кривичног и грађанског судског поступка 1846-1858. године

Према *Устројству окружних судова* из 1846. године, у оквир кривичних дела која су била у надлежности окружних судова спадали су сви злочини, које је починила једна или више особа, попут побуне против државне власти, нарушавања општег мира и поретка, злоупотребе власти, убиства, абортуса, наношења телесних повреда, подметања пожара, крађе, преваре, пљачке, отмице, силовања, блудних радњи, полигамије. Ту су спадала и слична, али мања кривична дела, преступи, која су по природи и намери спадала у злочине, али нису у великој мери угрожавала безбедност. У преступе су спадала и кривична дела која су садржавала нарушавање законских уредби и јавни преступи против народног добра и општих правила понашања. Дужност окружних начелстава и среских старешина била је да се злочини и преступи спрече, а окривљени ухвате и предају суду, док је окружни суд имао да окривљене испита, невине ослободи, а кривце осуди и казни. Особа која је предала окривљеног суду сматрала се његовим јавним тужиоцем. Општински кметови, срески старешина или окружни начелник били су дужни да прикупе све доказе и околности кривичног дела, да их испитају и заједно са окривљеним предају суду. Окружни суд је прво имао да утврди да од затварања окривљеног од стране среских или окружних власти до предаје суду није прошло више од 24 сата и да окривљени пре предаје суду није претрпео какво зло, пошто није требало да трпи више него што је било нужно да се обави испитивање и донесе пресуда. Окривљени је позиван на «одговор» и све његове изјаве суд је требало да назначи и уважи, те, у складу са величином кривице, опасношћу лица и доказима, донесе одлуку да ли ће се окривљени бранити са слободе.

³²³ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 146-147; *Записи Јеврема Грујића I, Пред Светоандрејску скупштину*, Београд, 1922, 68-71.

Тек после детаљног испитивања свих околности, суд је могао да приступи изрицању пресуде, и то већином гласова у пуном заседању, а у случају подељених мишљења превагу је односила страна на чијој је био председник. Судовима је било забрањено да примењује мучење и батине да би принудили окривљеног на признање. Окривљени је кажњаван за очигледну и доказану лаж пред судом и био под надлежношћу суда округа у коме је живео. Ако је починио кривично дело у другом округу и у њему ухваћен, ишао је пред суд тог округа. Није се могло двапут судити особи за кривично дело, ако је особа већ једном слободна од оптужби пред судом. Изузетак је био случај кад је окривљени ослобођен због недостатка доказа, до којих се дошло касније, после првог суђења.

Суд је требало да води рачуна да само кривци буду кажњени, њихова деца и сродници нису сносили кривицу, а казна је морала бити сразмерна кривици. Међу законским казнама на првом месту биле су смртна, вечита робија, заточење привремено или трајно, робија са тежим или лакшим оковима или без окова, затвор лакши јавни или кућни, телесна казна (до сто удараца штапом, не више од 50 удараца одједном, или до сто удараца бичем). Затим следе новчане казне, на које је окривљени осуђиван у случају мањег преступа, за који, према тежини, не би следила казна већа од 25 удараца штапом, ни затвор дужи од једног месеца. Новчане казне нису могле бити веће од 25 талира. У казне је даље спадало лишење чина и звања или привремено удаљавање са дужности, лишење посебно добијених преимућстава, одликовања и права. Новчана казна се никад није смела употребити за личну корист судских лица, већ је требало да се слије у касу судских прихода. Од казне се разликовала накнада за штету, која је требало, сразмерно штети, да се дода уз казну. Казна конфискације добара била је забрањена. Свештеници, чиновници и званичници нису потпадали под телесну казну. Када је војно лице у току службе починило кривично дело, судио му је војни суд. Ако је кривично дело почињено ван службе или током привременог отпуста, поступак се водио пред надлежним окружним судом, а на извршење казне кривац је имао да се преда војном суду.

Пресуда је требало да буде јасна и разумна, те да садржи све потребне елементе. Кад је пресуда била донета и предочена окривљеном, он се, у случају

ослобађајуће пресуде, одмах пуштао на слободу. У супротном, у случају да казна није била већа од 50 удараца штапом или робије од три месеца, суд је требало да пресуду спроведе на извршење. Ако је казна била већа, суд је морао пре извршења своју пресуду поднети на разматрање Апелационом суду. Окружни суд је спроводио на извршење пресуде које је Апелациони суд потврдио или изменио.³²⁴

У случајевима да је постојала јака сумња која се односила на окривљеног и све околности поткрепљивале ту сумњу, али се она није могла потврдити, 15. јуна 1846. судовима је прописано да тада против окривљеног користе строжије мере. Такође, суд је имао да обавештења и ислеђења која су му слале полицијске власти сматра истинитим и да се управља према њима, осим у случају кад би се при судском ислеђењу доказало супротно. Према распису од 29. јуна 1847, суд је требало да окривљене одмах испита и осуди, да не би продужавањем рока да се то обави добили прилику да побегну.³²⁵

У случају када се чиновнику судило због крађе, цела плата му је задржавана од дана када је окривљени предат суду. Плата чиновника која је задржана припадала је државној каси. Штета начињена крађом није се могла подмирити од задржане плате, јер је лопов био дужан да штету надокнади од своје имовине, а не од плате. Ако чиновници нису били у стању да се о свом трошку издржавају док су били пред судом, давало им се онолико колико и другим ухапшеним од суме која је била одређена за издржавање ухапшених.³²⁶

Министарство правде је 1847, у договору са Министарством унутрашњих послова, препоручило окружним судовима да убудуће окривљене не осуђују на телесну казну док у судским актима не буде уверење о њиховом здравственом стању. Ради тога је увек требало позвати надлежног лекара, који је долазио у Начелство, обилазио судске апсенике и издавао уверења за суд.³²⁷ Расписом из фебруара 1853. године прописано је да убудуће полицијске, а не судске власти

³²⁴ Устројеније судова окружних од 26.01/7.02. 1846, чл. 9-30, Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 468-471.

³²⁵ АС, МП, 7-1846; Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 215.

³²⁶ Министар правде Паун Јанковић Апелационом суду, 26.09/8.10. 1846, АС, МП, 11-1846.

³²⁷ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 95/1847

организују лекарске посете окривљенима, и то када буду хтеле да изврше телесну казну по пресуди суда.³²⁸

Према решењу од 29. маја 1847. године, окривљени који би починили злочин на турској територији требало је да се, по поднетој тужби, узму у редовно ислеђење пред судом. Ако је особа која је починила кривично дело у Турској порицала оптужбу, требало је да се затвори и пусти на слободу само уз јако јемство и да се преко Министарства правде и иностраних послова затраже докази од тужиоца.³²⁹

Расписом од 28. фебруара 1850. године прописано је да судови воде рачуна о пунолетности окривљеног. Наиме, уколико би се суду учинило да окривљени има више година него што тврди, требало је да га поново упита за године. Ако би остао при свом првом одговору, суд је тражио уверење о годишту окривљеног с друге стране, од родитеља, сродника, комшија или из књиге крштених.³³⁰

Према ранијим законима и подзаконским актима, право кажњавања имао је суд, а не полиција. Судови који су били пренатрпани нису могли да посвете много пажње мањим кривичним делима, која су неадекватно извиђана и за која се споро судило. Према Илији Гарашанину, министру унутрашњих послова, полиција без права кажњавања није имала потребну снагу. Септембра 1849. године Државном савету предата су на разматрање два законска пројекта, *Устројеније полиције* и *Закон полицајни*. Гарашанин је изнео ставове Министарства унутрашњих послова, према којима полиција није имала власт и уважавање у народу, те су полицијске власти биле принуђене да остављају некажњеним полицијске преступе да не би долазиле са преступником да воде поступак пред судом. Примирителни судови нису пресуђивали поверене им преступе да се не би замерили својим житељима и многи оштећени се нису обраћали суду, да не би губили време и излагали се још већој штети. Пошто суд није у одговарајућој мери прихватао ислеђивање полицијских власти, они који су признали преступ полицији, па га порекли пред судом, бивали су проглашени невиним, и то је био повод неспоразумима између судова и полицијских власти. Спорост судова могла се отклонити када би полиција

³²⁸ АС, Касациони суд, ф5 р741/1853

³²⁹ АС, Касациони суд, ф9 р1774/1850; Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 207.

³³⁰ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 205-206.

расправљала мања кривична дела. Полиција није могла за само 24 сата набавити доказе о кривици, а то је био рок полицији да задржи окривљеног. Пројекат *Устројенија Полицајни власти* је комисија знатно изменила, сведен је на 51 члан, и 18. маја 1850. објављена је уредба под називом *Уредба о томе, како ће полицијске власти са полицијским преступницима поступати и казнити*. Маја 27, 1850. године издат је полицијски казнителни законик у двадесет глава, који чини целину са *Полицијском уредбом* и у коме су разврстани полицијски преступи и прописане казне за ова кривична дела. Према *Полицијској уредби*, полицијске власти, надлежне за испитивање и кажњавање полицијских преступа, били су примирителни судови општина, срески начелници, окружни начелници и Управа вароши Београда.³³¹

Примирителни суд је представљао месну или општинску полицијску власт, у својој општини је судио мање полицијске преступе, за које је прописана казна до 3 дана затвора, телесна казна до 10 удараца штапом и новчана казна до 2 талира. У случају да је кажњавање превазилазило надлежност примирителног суда, преступник је слат на даљи поступак вишем органу. Примирителни суд општине слао је преступника среском начелнику, примирителни суд окружне вароши окружном начелнику, а примирителни суд вароши Београда Управи вароши Београда. Правила *Устројенија општина* важиле су и кад је примирителни суд ислеђивао и решавао полицијске преступе. Пресуда сваке полицијске власти била је извршна, али је кажњени после извршене пресуде имао право жалбе вишој полицијској власти.³³²

У срезовима су начелници испитивали и кажњавали полицијске преступе за које је била прописана казна затвора до 12 дана, телесна казна до 25 удараца штапом и новчана казна од 2 до 8 талира, у свакој општини у подручју њиховог среза. Ако је кривица преступника превазилазила надлежности среског начелника, овај га је слао окружном. Полицијски преступ срески начелник је ислеђивао са два месна кмета или два општинара и са среским писаром, који је водио протокол и помагао у раду. Срески начелник водио је *Протокол поступка с полицајним*

³³¹ И. Кретић Мистрицеловић, *Доношење и значај Полицијске уредбе из 1850. године*, Безбедност 1-2 (2009), 416-419, 423.

³³² Исто, 424.

преступницима, који је потписивао заједно са писаром. Уколико је срески начелник био у сродству или у завади са окривљеним или на неки начин спречен, могао се изузети из поступка. На пресуду среског кажњени се могао жалити окружном начелнику.³³³

У оквиру своје надлежности, окружни начелник је имао да ислеђује и кажњава преступе за које је предвиђена казна до 30 дана затвора, телесна казна до 35 удараца штапом и новчана казна преко 8 талира. Ако је преступ превазилазио његове надлежности, или спадао у тежа кривична дела, за које казну није прописивао полицијски закон, окружни начелник је окривљеног слао надлежном окружном суду. Окружни начелник је испитивао и решавао дела са двојицом чланова свог начелства, те водио *Протокол о полицијским преступницима* које је испитивао, казнио или ослободио. Ако је окружни начелник излазио у округ по потреби, могао је да узме на одговор и кажњава полицијске преступе у надлежности среског начелника. Кажњени се на пресуду окружног начелника могао жалити Министарству унутрашњих послова.³³⁴

Ислеђивање и кажњавање полицијских преступа у београдској вароши спадало је у надлежност Управе вароши Београда. Ислеђивање и решавање преступа у својој надлежности управник вароши је вршио са два члана варошке Управе, а поступак се водио према *Устројенију Управитељства вароши Београда*. Жалба на пресуду Управе вароши Београда подношена је Министарству унутрашњих послова.

Полицијски испит је морао бити тачан и довршен, требало је довести тужиоце и сведоке, те предати доказе и тежити да се полицијски поступак са преступником не одуговлачи. Окривљени или оптужени није имао право на заступника током полицијског испита. Полиција је преступнике у надлежности конзулата, посланстава страних дворова и стране курире испитивала без њиховог присуства, па их слала на даљи поступак Министарству унутрашњих послова. Полицијске власти су такође судиле и кажњавале за преступе војника учињених на кућном одсуству. Малолетници су предавани родитељима, таторима или газдама на

³³³ Исто, 424.

³³⁴ Исто, 425.

кажњавање, а школска деца учитељима. Даље су у *Полицијској уредби* изнета основна правила полицијског испита и ислеђења. Прецизирано је шта се може узети за убеђење да би се неко могао окривити, осудити или казнити. Невиност је сматрана доказаном кад би се у потпуности отклонила свака сумња. Испитаник се пуштао као невин и кад нису отклоњене све сумње, али није било довољно доказа. Пресуда је морала садржати кривицу за коју се неко осуђивао, прописану казну и накнаду. Било је потребно добро образложење за пуштање испитаника као невиног. Полицијска пресуда се извршавала над преступником тамо где је одређивала полицијска власт која је донела пресуду, изузев ако су се оне односиле на свештенике, званичнике и чиновнике, учитеље и остала лица грађанског реда.³³⁵

Полицијска уредба из 1850, као један „један од најдуготрајнијих српских закона“, резултат је измена пројекта који је, као што је речено, поднет Државном савету. Комисија је одбацила установу полицијског суда, пројекат је предвиђао општинске, среске и окружне полицијске судове. Полицијској власти је овом уредбом дат снажан ауторитет за одржање реда и безбедности у земљи.³³⁶

О значају *Полицијског закона* и *Уредбе* сликовито говори Слободан Јовановић: „Полиција добија власт кажњавања, и, што је главно, власт кажњавања бојем. Њене се пресуде одмах извршују; ако ко држи да је бијен на правди Бога, нека се жали после. Дотле немоћна, полиција добија сад штап у руке, који је код нас одувек био символ власти. Од педесетих година, батине се ударају на све стране, и полиција зачас долази до потребног „уваженија“. Више нема говора о томе да полиција није довољно јака: она је у стању да бије, затвара, глоби, свакога ко не слуша“.³³⁷ „Највеће дело Гарашаниново у министарству унутрашњих дела био је полицајни закон од 1850, о коме смо раније говорили. Тим законом који је дао полицији право да суди иступе и да кажњава телесно, створена је јака полицијска власт, која, само унеколико ублажена, и данас још траје“ (мисли се на време када је С. Јовановић писао своје дело, примедба М. П.).³³⁸

³³⁵ Исто, 425-427.

³³⁶ Исто, 430.

³³⁷ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 55-56.

³³⁸ Исто, 329.

Јула 1851. године одлучено је да се до доношења другог законског прописа судовима пропише да се окривљени који су починили мање преступе могу пустити да се бране са слободе уз јемство кметова или других одабраних људи.³³⁹

Према решењу од 3. јула 1852. године, судије је требало да окривљенима суде према кривичним законима и уредбама у случајевима кад они постоје, а ако их није било, судили су према здравом разуму и савести. И даље су остале на снази одредбе 18, 21. и 29. члана *Устројства окружних судова* и у складу са њима свака пресуда првостепеног суда којом се окривљени ослобађао или осуђивао била је извршна. Свакоме ко је био ослобођен због недостатка доказа могло се судити по други пут, у случају да је поднета друга тужба са касније откривеним новим доказима. Такође су остали на снази 12. и 13. члан *Устројства Апелационог суда* и 9. члан *Устројства Врховног суда*. Само у случају када је више лица починило једно кривично дело, па је нижи суд осудио неке од учесника, као више криве, на већу казну, а друге на мању или ослободио, дотични нижи суд морао је своју пресуду и поступак над свим учесницима поднети вишем суду. Нижи суд није могао извршити пресуде ни над ослобођеним, ни над окривљенима који су осуђени на већу или мању казну, док виши суд не би читаво дело размотрио и донео коначну пресуду над свим учесницима. Такође се инсистирало да се при ослобађању окривљеног назначи да ли је ослобођен као невин или због недостатка доказа. Окривљени је могао бити ослобођен као невин само ако је могао да докаже где је био у време када је кривично дело почињено и ако су постојали докази да је неко друго лице починило кривично дело. У супротном, кад није било доказа да је починио кривично дело, окривљени је требало да буде ослобођен због недостатка довољних доказа.³⁴⁰

Законским правилом од 24. септембра 1853, прописано је да ће се злочинцу, за чији се ранији злочин дознало тек након што је за каснији осуђен, поново судити само ако је ранији злочин био већи од каснијег. Уколико је поред злочина почињена и материјална штета, она је, било новог суђења или не, требало да се

³³⁹ АС, Касациони суд, ф9 р1796/1850; Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 221.

³⁴⁰ *Исто*, 219-220; АС, Касациони суд, Н. 857/1852; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 305/1854

подмири од имовине починитеља. За овакве случајеве раније није било законског прописа за судски поступак, па је овај имао да важи до појаве кривичног законика и законика о кривичном судском поступку.³⁴¹

Судовима је септембра 1853. саопштен распис Министарства унутрашњих послова из августа исте године, којим се дефинише када је окривљени правилно испитан. Према распису, полиција није смела напасти и послати суду лице против којег уопште не би било или би било веома мало назнака да је починило кривично дело. Правилан испит био је само у случају када га је полиција обавила у складу са својим овлашћењима. Начелство је у писму уз које је спроводило окривљеног суду требало да назначи име, презиме и занимање окривљеног, место рођења, вероисповест и године старости, какво кривично део је почињено, место где и време када је почињено, те да ли је у кривичном делу учествовао један или више учесника. Ако их је било више, за сваког редом морало се назначити име и презиме, занимање, место боравка и место рођења. Уколико је било сведока требало је навести њихово име и презиме, место рођења и укратко шта знају о почињеном кривичном делу. У случају недостатка сведока, али и кад их је било и постојали други докази, наводиле су се околности на основу којих се сумњало да је окривљени починио кривично дело. Наводило се и каквог је владања био окривљени, да ли је раније починио кривично дело и био кажњаван, те душевно здравље окривљеног. У случају да је полиција послала суду окривљеног који није био прописно испитан, био је од суда враћен полицијским властима на допунски поступак.³⁴²

Министарство унутрашњих послова се из искуства уверило да је било много случајева којима би се *Полицијски закон* могла допунити и објаснити, те је имало намеру да изда прерађену и допуњену верзију истог *Закона*. У том смислу је прикупило примедбе и мишљења од свих начелстава. Желело је да исто добије од судова, те је замолило Министарство правде да ово прикупи примедбе на *Закон*, поводом случајева који су се јављали, а за које није било одређених казни у *Полицијском закону*, те би могли ући у нову верзију текста. Министарство правде је

³⁴¹ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1188/1853

³⁴² Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 208-209.

октобра 1853. замолило судове да примедбе и мишљења поводом *Полицијског закона* што пре пошаљу.³⁴³

Није било јасно како судови треба да поступају у случајевима када чиновник није починио кривично дело на службеној дужности, већ приватно. Решењем кнеза у сагласности са Саветом из фебруара 1853, са чиновницима се за ова кривична дела поступало према постојећим општим законима о поступку ислеђивања и суђења, који су важили за све грађане. Да функционисање и посао установе у којој је радио чиновник не би трпели, због испитивања и суђења поводом почињеног кривичног дела, та установа је морала бити обавештена преко Министарства правде о карактеру почињеног престапа, између осталог, да би имала информације о моралном владању свог запосленог.³⁴⁴

Писмо кнеза Александра Карађорђевића Савету од 13. јуна 1855, у којем се истицала потреба за новим законима и препоручивало Савету да одреди комисију за израду кривичног закона и закона о кривичном судском поступку, представља почетак поновног рада на кривичном законодавству. Савет је у писму од 29. јуна 1855. исказао неслагање са кнежевим предлогом, сматрајући да су ови законици непотребни. Сматрао је да у том тренутку било немогуће саставити кривичне законе за Србију, јер, уколико би настали према страним законима било је питање њихове користи за Србију, а није било могуће да се саставе из дотадашњих малобројних прописа и недовољне судске праксе. Кнез је 1. фебруара 1856. препоручио Савету да одреди комисију за израду кривичног закона, а уз писмо је приложио и статистичке прегледе кривичних дела суђених у 1843, 1844, 1853. и 1854. години. Комисија је за годину дана спремила пројекат, а до издавања законика дошло је тек по повратку кнеза Милоша. Милош је убрзао рад на пројекту *Кривичног законика*, лично га поднео Малогоспојинској народној скупштини 23. септембра 1859, а кнез и Савет су га усвојили 10. априла 1860.³⁴⁵

³⁴³ АС, Касациони суд, ф5 р833/1853

³⁴⁴ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 224/1853

³⁴⁵ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 113-115. Детаљно о доношењу Кривичног законика в. Драган Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, 67-94.

* * *

Према *Устројству окружних судова из 1846*, у спорна дела којима су се бавили окружни судови, спадали су сви предмети и права грађана, који су проиштили из њихових међусобних односа, нарочито брачне везе, родитељске власти, туторства, поседовања добара, залога, застарелости, наслеђа, разних уговора, куповине и продаје, зајма, најма, ортаклука, накнаде и томе слично. Главна дужност суда била је да свакоме пресуди на ваљан начин, те је стога суд требало по могућности да сваку тужбу одмах и без одлагања узме у разматрање и не одуговлачи је, и не пропусти ништа што би могло допринети правилном ислеђењу предмета. Код спорних дела није могло бити испитивања и суђења, ако није било тужиоца, суд је само на основу предате тужбе позивао оптуженог на суд, испитивао стране и изрицао пресуду. Тужилац и оптужени је требало да се лично појаве на рочишту. У случају болести, било је дозвољено да користе услуге опуномоћеног повереника. Тужба тужиоца и сви доказни одговори уношени су у записник. Ако би нека од страна из оправданих разлога захтевала, суд је имао да уважи и писмени одговор, донет на рочиште. За превод писаног доказа на страном језику који није разумео, суд је требало да се молбом обрати Министарству правде. Кад се једна од страна позивала на сведоке, требало је саслушати да ли друга страна има нешто против карактера и својства истих сведока или питања о којима би се сведоци могли испитати. Заклетва се уважавала као светиња и употребљавала у крајњој нужди и недостатку других доказа. Судија је био дужан да сведочи, ако би на то био позван, али у том случају није могао учествовати у доношењу пресуде. Ради судијске непристраности, изузеће се односило и на случајеве када је судија неког тужио или неко њега, или у случају да је неко имао доказе против судије. После решеног спорног питања и донете пресуде у заседању, исту је секретар или писар бележио у записник, који су потписивале све присутне судије заједно са секретаром и писаром. Пресуда је требало да буде јасна, разумна и безусловна и да садржи све елементе на којима се заснивала. Пресуду је требало саопштити странама у одређеном временском року и предати извод суђења са потписом председника суда и печатом. Таква пресуда постајала је правоснажна и извршна, уколико за осам дана ниједна од страна не би изразила незадовољство и захтевала

код окружног суда да поднесе пресуду Апелационом суду на разматрање. У случају апелирања, окружни суд је парницу у потпуности подносио Апелационом суду и потврђену или измењену пресуду коју је од њега добио издавао парничним странама у изводу.³⁴⁶

Суд Округа гургусовачког питао је Министарство правде како треба да поступа кад се ниједна од парничних страна не би појавила на рочишту. Министарство је 28. фебруара 1846. прописало да се у том случају парница треба оставити у архиву и могла се поново покренути само кад би тужилац то захтевао, уз навођење и доказивање разлога свог изостанка. Кад би суд ово прихватио, одређивало се ново рочиште као за нову тужбу и даље спровођен надлежни поступак.³⁴⁷ Октобра 1851. године прописано је да се, кад на рочиште не би изашла ниједна страна, канцеларијска такса наплаћује само од тужиоца.³⁴⁸

Министарство унутрашњих послова дошло је до сазнања да су срески и окружни начелници при комисијским ислеђењима парница између два суседна села или округа, исте сматрали као сопствену ствар, да нису на исправан начин ислеђивали ове спорове и поравнавали парничаре. Сваки је „вукао“ на своју страну, те су се спорови одуговлачили на више година. Такође, било је и великих неспоразума између чиновника у комисији. Министарство унутрашњих дела прописало је 1. септембра 1846. полицијским чиновницима да посебно обратe пажњу на поравнање и смиривање парничара, а не да своју страну на силу бране неоснованим доказима. Министарство унутрашњих послова обавестило је судове о овом распису преко Министарства правде, да се и њихови чиновници придржавају овог правила кад буду у саставу комисија.³⁴⁹

Указом од 25. децембра 1847. године судовима је наложено да рокове и рочишта уопште, а нарочито рокове за подношење узрока за изјављено незадовољство одлуком суда продужавају и дају нове само ако би молилац за то имао довољан и уважавања вредан разлог. У случају продужења суд је требало да гледа да оно буде што краће. Пет дана касније, прописана су правила, којих се

³⁴⁶ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени прописа*, 471-473.

³⁴⁷ АС, Апелациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 75/1846.

³⁴⁸ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1495/1851.

³⁴⁹ АС, МП, 10-1846.

ваљало придржавати, нарочито поводом подношења жалби Апелационом и Врховном суду. Суд је имао да се побрине, пошто је одобрио продужење законом предвиђеног рока за изјављивање незадовољства пресудом суда и разлога за исто, да продужење никад не пређе потребну меру времена, која је била прописана чл. 40 *Устројства окружних судова*. На исти начин, суд је требало да поступа поводом давања одговора супротне стране, на узроке које је изнела страна која је апелирала. Ни у ком случају није требало да се даје више него једно продужење редовног рока за подношење жалбе. Ако нека од страна није по истеку једног продужења рока поднела узроке свога незадовољства или одговор на узроке незадовољства друге стране, који су јој претходно достављени у препису, суд је без одлагања подносио предмет вишој инстанци на разматрање. Кад ниједна страна не би ништа од овога поднела, незадовољство пресудом уопште се није узимало у разматрање.³⁵⁰

У *Правилима судског поступка* из 1848. посебна целина посвећена је извршењу пресуда у грађанским парницама. Извршење пресуде захтевало се непосредно од парничне стране код полицијске власти, окружног начелства или среског начелника. Парнична страна која је захтевала извршење требало је да полицијској власти поред пресуде поднесе и доказ да је она постала извршна. У овом доказу-исправи, суд је имао да наведе таксу потрошене хартије, поштанске таксе, количину ресума, ако га је било, и назнаку да ли је добро осуђеног и које под хипотеком. Пресуда је имала да се изврши онако како је изречена. Ако се у нечему чинила нејасном, извршна власт се уздржавала од извршења и тражила објашњење од суда, па према њему поступала. Даљи чланови били су посвећени случајевима када је пресуда подразумевала продају или лицитацију добара и одузимање покретних ствари од осуђене стране. Окружно начелство или срески начелник, пошто су извршили пресуду, морали су о томе да званичним актом обавесте надлежни суд, а издаван је и реверс парничару, да је пресуда извршена и да му је извршитељ предао све што је досуђено. Полицијске власти, по извршењу пресуде, на њеној полеђини су записивале дан када је пресуда извршена или да није сасвим извршена, уз навођење разлога. Полицијска власт је пресуду била дужна да изврши најдуже за месец дана, а одговарала је за сваку штету узроковану закашњењем и

³⁵⁰ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 88/1847

небригом. Ако је била спречена да изврши пресуду, морала је да судској власти јави на које је препреке наишла, да би оне биле уклоњене. Остатак *Правила* посвећен је извршењу судских решења која су се тичала секвестра и забране.³⁵¹

Према чл. 9 *Устројства Апелационог суда* од 1846, исти је пресуђивао предмет само на основу доказа, који су изнети у току суђења пред првостепеним судом. Према чл. 10 истог *Устројства*, уколико би једна од страна у апелационој парници изнела нова доказе који би утицали на промену пресуде и била у стању да докаже да те доказе није могла изнети до пресуде окружног суда, Апелациони суд је цео случај враћао на извиђање окружном суду. Уколико би првостепени суд нашао да страна заиста није могла изнети раније нове доказе, додатно би иследио шта је било потребно и доносио нову пресуду. Догађало се да су парничне стране износиле своје потраживање пред судом без доказа, па су тек кад им је изречена пресуда којом им право није досуђено из недостатка истих, у апелати изнеле доказе у своју корист. Углавном су парничари злоупотребљавали ова правила и покушавали да на различите начине докажу да нису могли на време изнети доказе и долазило је до непотребних нових ислеђивања спорних предмета. Тако би се парница окончана за неколико месеци, продужавала за неколико година и свим судовима долазила неколико пута на пресуђивање. Министарство је 27. марта 1848. препоручило судовима да парничне стране приликом изношења потраживања опомињу да изнесу и доказе поводом њега, те да се њихови докази или изјашњење да их немају унесу у записник. Такође, судови су обавештавали парничне стране да им се навођење доказа после опомене или судске пресуде неће уважавати.³⁵²

Почетком марта 1849. године Министарство правде је препоручило првостепеним судовима да сваког парничара, који је желео да усмено искаже незадовољство пресудом окружног, Апелационог или Врховног суда или је тражио продужење рока ради изношења истог, одмах саслушају о узроцима незадовољства и исказ забележе у записник. Такође, првостепени судови су приликом подношења аката вишим судовима на разматрање имали да добро пазе да пошаљу све што је било од важности за парницу, а нарочито да не изостану реверси или кратки изводи

³⁵¹ АС, МП-2-1848

³⁵² АС, Касациони суд, ф3/1848

поводом издатих пресуда. Разлог је било спречавање повећања непотребне преписке и продужења разматрања предмета.

Истим расписом препоручено је Апелационом суду да приликом разматрања парница претходно провери да ли је пресуда првостепеног суда постала извршна. Догађало се да Апелациони суд размотри неку од парница, а у истој је била пресуда првостепеног суда, која је у међувремену, због неблагоприятно поднетог незадовољства, постала извршна, па је Врховни суд морао да пресуду Апелационог суда у том спорном делу поништи, и прогласи извршном пресуду првостепеног суда.³⁵³

Из поднетих жалби и парничних аката Министарство правде је сазнало да су се лица приликом вођења грађанске парнице упуштала у међусобне увреде, а судови су према томе били равнодушни и увреде уносили у записник парнице. Тиме се људима давао повод да се вређају, што нигде изван суда није било дозвољено. Парничари су често више пажње посвећивали међусобним увредама, него доказивању свога права, чиме су се удаљавали од предмета парнице. Министарство правде је 2. марта 1850. године препоручило судовима да парничаре који би се при усменом саслушању међусобно вређали опомене и наложи им да говоре само оно што је важно за предмет парнице. Уколико и после опомене не би прекинули вређање, суд је требало да их истера и после поново прими и продужи саслушање кад се стране смире. Ако би приметиле увреде у неком писаном акту који му је поднет, такав акт суд је враћао подносиоцу, опомену га на пристојност, заказавши му рок да благовремено преда други акт са учтивим и пристојним изразима.³⁵⁴

Врховни суд је при разматрању грађанских парница које су му подношене, приметиле да неки од окружних судова при испиту сведока нису поштовали постојеће правило, већ имали обичај да сведоке одједном испитују. Неки су опет, пошто су испитали једног сведока, његово сведочење саопштавали другим сведоцима пре него што су их испитали, да га ови потврде. Министарство правде је

³⁵³ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, 1849

³⁵⁴ АС, Касациони суд, ф9 р1772/1850

поводом овог обраћања Врховног суда издало 19. јула 1850. године распис првостепеним судовима да се при испитима увек придржавају прописане форме.³⁵⁵

Ранијим прописима Министарство правде је наложило судовима да се никакво ислеђење не узима у судско разматрање док не би било оверено од стране једног судије и писара. Међутим, из свакодневне праксе и више парница које су стизале Министарству правде, могло се видети да ово правило није поштовано. Министарство је 1852. најозбиљније препоручило Врховном суду да предмете које је саслушавао и ислеђивао не оставља без надлежног потписа, нити да доноси пресуде на основу неоверених аката, док се они не овере. У супротном случају, власти које су разматрале предмете су оваква акта имали да враћају судовима без разматрања, да се овере потребним потписима, па тек онда да их спроводе на решавање. Неизвршавањем ове уредбе суд је чинио штету парничним странама која су поново позивана ради оверавања протокола. Поновним слањем аката вишој власти оптерећивала се пошта, те је суд због своје небриге могао бити кажњен.³⁵⁶

Кнез је 11. јуна 1850. године одобрио тумачење 14. члана *Устројства окружних судова*, које је предложио Савет. Према овом тумачењу, дан када је пресуда уручена није требало рачунати у рок од 8 дана, током којег је страна имала право да се жали суду против пресуде. У тај рок није улазила недеља, празнични дан или било који дан када суд није радио.³⁵⁷ Решењем од 6. августа 1851, суд је свако незадовољство парничне стране, које је стигло из удаљеног места путем поште, имао да призна као благовремено, ако је страна предала исто на пошти у року од осам дана од достављања пресуде. Исто правило важило је за све одговоре и сличне исправе, које су подносиле парничне стране удаљене од места суда. Ово није важило за поданике и грађане који су живели у иностранству, пошто њихови заступници у земљи није требало да буду удаљени од надлежног суда, пред којим се водила парница.³⁵⁸

Министарство правде је приметило да су судови неуредно и неуједначено поступали по питању продужавања рокова за подношење жалби Апелационом или

³⁵⁵ АС, Касациони суд, ф5 р808/1850

³⁵⁶ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 927/1852

³⁵⁷ АС, МИД-В, ф3 р275/1845

³⁵⁸ *Зборник закона и уредаба за Кнежевину Србију VI*, 40-42; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1205/1851.

Врховном суду. Лица која су изјављивала жалбу у записник суда, суд је отпуштао и тек после неког времена издавао своје решење о продужавању рока за подношење жалбе, које је молиоцима достављао преко полицијских власти. Овим поступком је предвиђени рок за подношење жалбе од 8 до 20 дана трајао дуже за два до три пута. Министарство је фебруара 1852. наложило судовима да убудуће, кад парнична страна тражи продужење рока за жалбу, одмах у њеном присуству донесу решење, саопште јој га, унесу у записник, уз признање стране да је решење примила. Затим је требало да изнесе жалбу. Када су били у питању писмени захтеви за продужење рокова за подношење жалби, суд је требало да, као и до сада, што брже доноси решења, да се парнице које су се одмах могле решити не би одуговлачиле.³⁵⁹

Према одлуци кнеза у сагласности са Саветом од 27. маја 1852, парнична страна незадовољна пресудом или решењем било првостепеног, било Апелационог суда, своје незадовољство и разлоге за њега морала је у законском року изјавити или поднети код првостепеног суда. Исто тако, страна је жалбу или незадовољство поводом одлуке Врховног суда имала да поднесе код првостепеног суда у законском року. Разлоге за незадовољство страна је могла одвојено поднети непосредно Министарству правде или кнезу. Оваква одлука је донета јер се догађало да су парничари незадовољство против пресуда Апелационог суда подносиле непосредно Врховном суду, а било је и неправилности у слању жалби против пресуда и решења судова, уопште.³⁶⁰

Разматрајући парнице, Министарство правде је уочило да неки од разматрајућих судова у својим пресудама нису наводили име и презиме парничних страна и њихових заступника и пуномоћника, већ су коришћени општи термини „тужитељ“ и „оптужени“. Такође, некад није био назначен ни спорни предмет нити су се судови позивали на број размотрене пресуде нижег суда. Стога је Министарство 24. августа 1852. наложило Врховном суду да убудуће ове елементе обавезно назначи у својим пресудама.³⁶¹

³⁵⁹ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 227/1852

³⁶⁰ *Зборник закона и уредаба за Кнежевину Србију VI*, 101-102; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 637/1852.

³⁶¹ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 988/1852

Исто тако, Министарство правде је приметило да су неки судови, међу којима је било и разматрајућих, при изрицању пресуде сасвим испуштали из вида неке од околности и доказа којих је било у парници, а, са друге стране, наводили неке разлоге, којих никада није било у парничним актима. Стога је судовима наложено да при изрицању пресуде не смеју да пропусте ниједну важну околност или доказ. За поткрепљење пресуде требало је да користе само разлоге који проистичу из постојећих аката предмета и закона који се односе на спорни предмет, уз цитирање текста тог закона у пресуди, да би се и парничне стране могле уверити да је парница решена по закону.³⁶²

Апелациони суд Првог одељења саопштио је Министарству правде да је приликом разматрања грађанских предмета који су стизали од првостепених судова приметио у многим случајевима злоупотребе полицијских и судских званичника у достављању пресуда и других решења парничним странама. Наиме, они су фалсификовали, тј. преправљали датуме достављања, тако да се прави датум могао тешко или никако дознати. Апелациони суд Првог одељења је молио да се стане на пут таквим злоупотребама, наводећи конкретан предмет из Смедеревског округа као пример. Министарство правде је августа 1852. замолило Министарство унутрашњих послова да пропише полицијским властима да убудуће при достављању пресуда и решења датум достављања исписују словима, а не бројевима, а истовремено прописало судовима да поступају на исти начин.³⁶³

Према одлуци од 10. децембра 1852, било је забрањено да заклетву полаже особа, за коју би се сазнало да је била осуђена због гажења заклетве, лажног сведочења, преваре или крађе, чак и ако би противна страна такву заклетву дозволила.³⁶⁴

Истог дана донето је правило да су парничари своја потраживања камате на главницу и накнаду трошкова око вођења парнице морали да представе укупно у тужби о потраживању камате на главницу, најкасније до доношења пресуде. Уколико би потраживања и трошкове поднели посебно, после изречене пресуде,

³⁶² АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1029/1852

³⁶³ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1028/1852

³⁶⁴ *Зборник закона и уредаба за Кнежевину Србију VI*, 218-219.

суд их није примао. Ово правило је по питању камате важило само за првостепене, а по питању накнаде трошкова и изгубљеног времена за судове сва три степена.³⁶⁵

Врло често се догађало да у парницама, које је једна страна повела против друге поводом одређеног предмета, суд пресудом додели парнични предмет трећем лицу, које уопште није учествовало у спору. Такође, било је случајева да се два или више лица споре поводом неке покретне или непокретне имовине, која се уопште није налазила у њиховим рукама, као парничара, већ код трећег лица, које се изјашњавало као власник. Министарство правде је поводом ових неправилности донело решење августа 1853, које је имало да важи до појаве грађанског судског поступка. У првом случају, суд је требало да спор реши само између лица која су се пред њим судила, без обраћања пажње на треће лице, које није учествовало у парници, те је спорни предмет требало досудити једном од парничара, без обзира да ли је и неко треће лице на њега имало право. У другом случају, суд је тужиоца увек требало да упуту на власника, који се или сам бранио, или се обраћао претходном власнику као заступнику.³⁶⁶

Судски чиновници који су слати у комисије имали су проблема приликом наплаћивања комисијских трошкова. Излагали су се сопственим трошковима, пошто су их сами морали плаћати и наплаћивали су их од стране која је проглашена кривом тек по окончању парнице. Поводом овог питања кнез је са Саветом 5. септембра 1853. донео правило да судски чиновници чланови комисија нису били дужни да унапред плаћају своје комисијске трошкове. На лицу места плаћале су их парничне стране, уколико су обе тражиле сазивање комисије, подељено на једнаке делове, или само једна страна, ако је она захтевала комисију. По окончању парнице, страна која је проглашена кривом је ове трошкове, који је требало да буду умерени, подмиривала.³⁶⁷

³⁶⁵ Исто, 219-220; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1205/1853

³⁶⁶ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 998/1853

³⁶⁷ АС, МУД-П, ф11 р11/1853; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1142/1853

* * *

Првостепени судови су често апсеницима Топчидерског завода³⁶⁸, који су тамо издржавали робију, слали изводе пресуда и друга судска решења у парницама које су осуђеници започели код судова пре него су дошли на издржавање робије. Њима је дат исти рок за изјављивање незадовољства пресудом од осам дана, као и грађанима који су били на слободи. Затвореници нису имали начина ни прилике да заступају своја права на суду и на тај начин могли да их изгубе и претрпе штету у парницама. Министарство правде је тим поводом јануара 1853. године препоручило судовима да преко Топчидерског завода саслушају осуђеника, који је водио парницу пред судом, осуђеног на трогодишњу или мању робију, и сазнају кога жели да именује за заступника својих права пред судом. Уколико је осуђенику била изречена пресуда на мање од три године робије и он не би хтео или не би могао да именује заступника, суд му га је био дужан доделити. Ономе ко је био осуђен на робију дужу од три године, суд је у овим случајевима увек додељивао заступника по службеној дужности. Затвореницима који су у затвору били на судском ислеђењу због неког кривичног дела, суд није имао потребе да именује заступника, пошто ислеђење није дуго трајало. Затвореници који су били под испитом у судском затвору су се лако могли испитати и по питању парница које су водили.³⁶⁹

* * *

На Петровској скупштини 1848. сви окрузи су се највише жалили на спорост суђења. Према неким окрузима, за спорост суђења криви су били су лоши правосудни прописи, а други су узроке тражили у томе што су парничаре заступали други људи, а нарочито адвокати. Сагледавањем свих захтева било је очигледно да је основна потреба у свим окрузима била промена у судству, у смислу да се судски поступак скрати и олакша. У Кнежевском одговору наводи се да је државна власт чинила новчане издатке за умножавање особља при судовима, да би се парнице брже ислеђивале и пресуђивале. Поводом народног захтевања оформљена је Комисија за побољшање судске струке и добила налог да се потруди да што пре и

³⁶⁸ Године 1851. оснива се први Пољопривредни огледни завод, Топчидерска економија у Београду.

³⁶⁹ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 380/1853

успешније оконча свој задатак, а то је била најјава доношења законика о грађанском судском поступку.³⁷⁰

Законик о судејском поступку у парницама грађанским ступио је на снагу 2. новембра 1853. године. Настао је на основу *Аустријског законика о грађанском судском поступку* од 1781. и његова основна одлика била је начело писмености и законска доказна теорија. *Законику* је замерано да није усвојио начело усмености, мада је тако деловало на први поглед. Полазећи од начела усмености, по коме су парничари излазили на суд лично и усмено излагали тужбу, отворена је могућност писменог почетка поступка, тј. да је суд примао писмено поднету тужбу и са њом даље поступао по прописима. Даље је начелно усмени поступак претворен у писмени, наиме, парнице се нису ислеђивале у пуном заседању, у којем би судије на основу усмених исказа доносиле мишљење, а белешке биле споредне. Тужбе су саслушаване пред одборима, који су се састојали од члана суда и писара. Искази су уношени у записнике, и на основу аката саслушања, суд је доносио пресуду. На тај начин, *Законик* из 1853. није потпуно усвојио начело усмености парничног поступка, већ нешто између писмености и усмености, јер је записник постао важнији од усменог исказа.³⁷¹

Кад би тужилац поднео тужбу, одређивало се рочиште пред одбором, на коме је тужени давао одговор, тј. „отпор“. Пошто је саслушао одговор, тужилац је могао да захтева продужење рочишта, да би спремио свој одговор. Исто то је на другом рочишту могао тражити тужени. Парничари и сведоци били су обични људи, причали су нашироко и надугачко, а судски писари нису знали да одвоје оно што је битно. Биле су бројне парничарске реплике и дуплике, праћене преопширним бележењем. Такође, *Законик* из 1853. није ништа говорио о кратком суђењу по писменим исправама. Суђења због дугова дефинисаних на основу јавних

³⁷⁰ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, Крагујевац, 2008, 214; Молбе и жалбе округа на Петровској скупштини и одговори кнеза и Савета на њих, у *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије IV*, Београд, 1849, 173-174. Детаљно о Петровској скупштини в. Ј. Милићевић, *Петровска скупштина 1848. године*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, 212-241.

³⁷¹ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 215; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 31.

и приватних исправа, које нису могле бити предмет спора, пролазила су кроз све формалности редовног судског поступка.³⁷²

Везан законским правилима при оцењивању доказа, судија је узимао као доказану чињеницу „за коју се стекао одређени број доказних средстава прописане каквоће, без обзира на то да ли је он субјективно уверен у њезину истинитост или не“. Систем везаних доказа, негација судијске произвољности, прописан је чл. 331 *Законика о грађанском судском поступку* из 1853. Прописане су три врсте доказа, пуноважни, мањеважни и полуважни. Пуноважни су били признање пред судом или изван њега, с тим што је друго наведено морало бити доказано, јавне и приватне писане исправе под одређеним условима, једногласни исказ два поуздана сведока и главна заклетва. Пример мањеважног доказа је једногласан исказ једног поузданог и једног сумњивог сведока, а полуважне доказе је требало допуњавати заклетвом. *Закоником* је прописано обавезно вођење трговачких књига, које су на суду имале снагу полудоказа.³⁷³

* * *

Министарство правде и Министарство унутрашњих послова радили су децембра 1853. на побољшању сарадње и координацији рада судова и начелстава. Наиме, показало се из искуства да поступак по којем су судови преко окружних начелстава достављали лицима пресуде, решења и наредбе и долазили до потребних особа није био целисходан. На тај начин се повећавала непотребна преписка између судова и начелстава, одуговлачило решавање предмета и стварао непотребан трошак. Законодавна власт је у *Законику о грађанском судском поступку* из 1853. године у чл. 695 наредила да се поводом начина достављања пресуда, решења и судских наредби донесу посебна правила. Према њима, када је суд требало да преда пресуду или решење лицу или му је било потребно лице из другог места у округу, он се обраћао непосредно надлежном среском начелнику. Кад се пресуда, решење или наредба достављала изван места суда, слата је надлежном среском начелнику, са писмом и припремљеним рецелисом, тј. уз

³⁷² М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 215; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 31-32.

³⁷³ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 215-216.

писмену потврду да је документ примљен. Требало је у писму навести да ли се решење мора лично доставити оптуженом. Срески начелник је на писмо стављао назнаку када и где га је примио и заводио у регистар. Затим је позивао потребно лице и предавао судом му послати документ на рецепис. Лице је требало да се потпише на рецепису. Срески начелник морао је да назначити место где и дан, месец и годину када је извршио достављање. Рецепис је срески начелник без пропратног писма слао суду, у коверти и по протоколу експедиције. По пријему рецеписа, суд је стављао назнаку о дану, месецу и години примања и заводио га у деловодни протокол. У случају да срески начелник није на време лицу доставио документ послат од суда или то није учинио због препреке која је искрсла, документ је враћан суду уз писмо у коме су били изложени узроци.

Када је суду било потребно одређено лице, писао је среском начелнику да то лице пошаље, с знаком када оно треба да се појави пред судом. Срески начелник је по пријему писао спроводно писмо кметовима места где се налазило лице, с препоруком да лице уз дотично спроводно писмо, које је морало бити отворено, пошаљу суду да се пред њим појави у одређено време. Кад би се лице појавило пред судом, предавало му је спроводно писмо среског начелника, које је суд требало да придода својим актима, без обавезе да га заводи у деловодни протокол. У случају да се лице није појавило пред судом, суд би о томе обавестио среског начелника. Срески начелник би утврдио зашто се дотично лице није појавило пред судом по његовој првој заповести и, ако би пронашао да је лице криво, имао је да га прописано казни. Уколико је лице било одсутно из места пребивалишта, отишло негде на дуже време или се преселило, било болесно или умрло, срески начелник је о томе писмом обавештавао суд.

Слање писама, уколико је срески канцелиста био у месту суда, требало је да се обавља посредством протокола експедиције, а ако је канцелиста био у срезу, преко поште. Пошиљка адресирана на среског начелника, слата преко протокола експедиције, предавана је окружном начелству да га пошаље среском начелнику.

Кад би суд слао пресуду, наредбу или решење лицу из другог округа, или је такво лице требало да се појави пред судом, суд се увек обраћао начелству дотичног округа. Окружни суд се по овим питањима могао обраћати и

примирителним судовима, али није могао очекивати од њих писмене одговоре и позивати их на одговорност поводом грешака у истим.

Уколико срески начелник не би поступио у складу са овим правилима или би погрешно, те био немаран и непажљив, о томе се обавештавало окружно начелство које је даље предузимало мере.³⁷⁴

Ради сразмерног распоређивања накнаде парничних трошкова и изгубљеног времена, Министарство правде је јуна 1854. године препоручило судовима да парничне стране, које су потраживале накнаду једна од друге, опомену да се изјасне зашто траже толику накнаду и изјаве колико је њихово место становања удаљено од места суда, што се бележило у записник парнице. Осим у грађанским, ово правило је требало да се примењује и у кривичним предметима у којима се од кривца тражила накнада трошкова или изгубљеног времена.³⁷⁵

Судови су питали да ли да примају, ислеђују и решавају тужбе у грађанским парницама против Турака који су живели у српским местима, где није било турске власти. Министарство правде је 23. августа 1854. прописало да судови примају тужбе наших грађана против Турака, било да су они живели у месту или били у пролазу. Уколико Турчин не би признавао надлежност српског суда и није хтео да се појави пред њим, суд није требало да га на то приморава. Ако би Турчин живео у месту где је постојала турска власт, суд је наше грађане слао на процесуирање грађанских предмета турској власти.³⁷⁶

Министарство правде је јуна 1856. године јавило Савету да су многи предмети код судова остајали недовршени и без решења, из разлога што је било потребно пуно времена да се решење или пресуда саопште лицима, која су се налазила у иностранству, нарочито ако су били у некој области Османског царства. Министарство спољних послова, пошто су турске власти ове послове запостављале, тражило је и по два-три пута рецепис поводом предатог решења или пресуде. Стога је предложило Министарству правде да се изда неко правило о

³⁷⁴ АС, МУД-П, ф5 р81/1854; *Правила о начину достављања пресуда, решенија и наредба судејски, као и о добављању суду потребни лица, на основу чл. 695. Законика о поступку судејском у грађанским парницама, израђена и установљена*, АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1129/1853

³⁷⁵ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 539/1854

³⁷⁶ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 606/1854

времену докле ће се од турских власти чекати одговори поводом предмета, да би се затим приступило јавном позиву дотичних лица преко новина. Министарство правде је предложило Савету да се чл. 690 *Законика о судском поступку* из 1853. године допуни тиме што би Министарство правде подносило решење или пресуду Министарству спољних послова. Оно би у року од три месеца код надлежне стране власти предузело потребне кораке. Уколико би добило рецепис, требало је да га пошаље Министарству правде, а ако не, јављало би му о томе, да би Министарство правде било обавештено о резултату. У првом случају би се редовно даље поступало са рецеписом, а у другом би се лицу које је било у иностранству одређивао заступник. Савет је овај предлог одобрило јула, а кнез августа 1856. године.³⁷⁷

Расписом од 31. јануара 1855. године Министарство правде је после жалбе Министарства финансија препоручило свим првостепеним судовима да, кад при ислеђивању било ког парничног или кривичног предмета увиде да би се овај тицао и државе, предмет одмах доставе државном правобраниоцу, ради одбране права државе, како би он могао да поступи према својој надлежности. У случају поводом којег се жалило Министарство финансија, предмет је достављен државном правобраниоцу тек после изрицања пресуде, чиме је почињена штета интересима државе.³⁷⁸

Вођена је преписка Министарства правде са Министарством унутрашњих послова по питању војних лица, која је требало ради сопствених послова или као сведоке позвати на испитивање или истрагу пред грађански суд. Кнез је у сагласности са Саветом 2. марта 1856. решио да се позивне судске цедуље, којима се позивало војно лице пред суд, достављају дотичном Војном начелству, које је требало да нареди да се позвано војно лице у одређено време појави пред судом. У случају немогућности војног лица да се појави пред судом, Начелство је било дужно да на другој страни цедуље назначи узрок немогућности појављивања лица и дан када ће то бити могуће, те да о томе на време обавести грађански суд. Војна

³⁷⁷ АС, МИД-В, ф3 р83/1856

³⁷⁸ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 69/1855

лица која су одбијала да као сведоци положе заклетву суд је требало да прописано казни.³⁷⁹

Министарство правде је 23. јуна 1855. године препоручило Врховном суду да поднесе детаљан извештај како је увођење *Законика о грађанском судском поступку* из 1853. деловало на парнице и парничаре, да ли су се по његовом ступању на снагу парнице брже окончавале или су се одуговлачиле и из којих узрока, који су били недостаци и препреке спровођења *Законика* у пракси. Такође је молило Врховни суд да изнесе своје мишљење како би се недостаци могли допунити, а препреке уклонити.³⁸⁰ Већ фебруара 1856. Савет је планирао да се почне рад на завођењу усменог судског поступка. Министар правде је предложио да се постојећи грађански судски поступак преради и по одређеним питањима скрати, како би се олакшало деловодство код судова, а такође спречило већ присутно повећање персонала при судовима. Савет је решио да се формира комисија под председништвом члана Савета Пауна Јанковића, која је требало да изради пројекат законика о грађанском судском поступку и поднесе га Савету, што је кнез одобрио 22. фебруара 1856.³⁸¹ Јуна 1858, кнез са министријалним заседањем изнео је закључак да се народ највише жалио на власт због спорог суђења. Постојећи грађански поступак требало је заменити усменим, према европским узорима. Димитрије Црнобарац, министар правде и просвете и Димитрије Матић, начелник Кнежеве канцеларије и бивши професор грађанског права, пропутовали су Немачку, Француску и Швајцарску, с циљем да се стекне слика о тамошњем судству. По повратку с пута, поднели су Савету детаљан извештај са подацима и прилозима који су се тицали пројекта за предвиђену промену грађанског судског поступка. Затим је састављена комисија за израду поступка за кратко суђење. На Светоандрејској скупштини покренута је иницијатива за израду новог законика о грађанском судском поступку. Фебруара 1859, образована је комисија. Председник је био искусни судија, либерал, Андрија Стаменковић, а у њеном саставу били Димитрије Матић, Јеврем Грујић, Панта Јовановић, начелник Министарства финансија и Живко Недић, члан Касационог

³⁷⁹ *Званичне новине Књажества Србије*, бр. 15, 15/27. март 1856

³⁸⁰ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 228/1855

³⁸¹ АС, МИД-В, ф1 р141/1856

суда. Пројекат законика предат је Савету 11. јуна 1859, који је, уз друге потребне пројекте закона, одобрила Малогоспојинска скупштина 1859. и Савет 22. новембра, па кнез исте године. Пројекат је био подвргнут изменама и изашао, по речима Грујића, „осакаћен“, 24. фебруара 1860. године.³⁸²

³⁸² М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 216-217; Б. Марковић, *Димитрије Матић*, 83; Ј. Грујић, *Животопис Јеврема Грујића*, приредила Зорица Петровић, Аранђеловац, 2009, 56.

Статистика судства 1853. и 1858. године³⁸³

ТАБЕЛА 7: ИЗВОД ГРАЂАНСКИХ ПАРНИЦА ПРЕД ПРВОСТЕПЕНИМ СУДОВИМА ЗА 1853. ГОДИНУ

назив суда	укупно парница	заостало из прошле године	дошло у току године	свега решених	остало нерешено	постало извршно
Суд вароши београдске	1885	408	1477	1220	665	1044
Округа београдског	770	333	437	486	284	402
Округа шабачког	934	220	714	799	135	315
Округа ваљевског	1030	210	820	797	233	564
Округа подринског	650	119	537	458	192	388
Округа ужичког	985	28	957	855	130	834
Округа чачанског	1610	463	1147	1110	500	996
Округа рудничког	1329	190	1139	1025	304	919
Округа крагујевачког	1701	490	1211	1038	663	849
Округа јагодинског	1134	218	916	895	239	790
Округа ћупријског	852	158	694	667	185	508
Округа крушевачког	1055	188	867	781	274	730
Округа алексиначког	402	49	353	329	73	317
Округа гургусовачког	302	12	290	276	26	254
Округа црноречког	331	33	298	301	30	258
Округа крајинског	574	79	495	451	123	397
Округа пожаревачког	1274	191	1083	902	372	834
Округа смедеревског	1057	229	828	814	243	699
сума	17875	3618	14257	13904	4671	11188

³⁸³ Табеле за 1853. израђене су према АС, ДС, Н. 462/1854, ролна 188, а за 1858. према АС, ДС, Н. 1045/1859, ролна 269. Узета је 1853. година када је донет *Законик о грађанском судском поступку*, и 1858. када је почела Светоандрејска скупштина, на којој су изнете жалбе округа против судова.

**ТАБЕЛА 8: ИЗВОД ГРАЂАНСКИХ ПАРНИЦА ПРЕД РАЗМАТРАЈУЋИМ
СУДОВИМА ЗА 1853. ГОДИНУ**

назив суда	остало од прошле године	дошло током године	укупно за решење	одобрено пресуда нижег суда	измењено пресуда нижег суда	проглашено извршним	враћено на ново ислеђење	нераз- трено
Врховни суд	90	678	768	522	62	6	123	55
Апелациони суд Првог одељења	31	1156	1187	781	74	38	276	18
Апелациони суд Другог одељења	98	910	1008	507	177	26	289	9
укупно	219	2744	2963	1810	313	70	688	82

**ТАБЕЛА 9: ИЗВОД КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРЕД ПРВОСТЕПЕНИМ СУДОВИМА
ЗА 1853. ГОДИНУ**

назив суда	укупно кривичних дела	остало од прошле године	дошло у току године	укупно пресуђених дела	остало непресуђених дела
Суд вароши београдске	68	9	59	46	22
Округа београдског	90	30	60	70	20
Округа шабачког	72	15	57	71	1
Округа ваљевског	74	11	63	59	15
Округа подринског	58	18	40	54	7
Округа ужичког	63	4	59	57	6
Округа чачанског	42	15	27	30	12
Округа рудничког	43	13	30	38	5
Округа крагујевачког	87	25	62	57	30
Округа јагодинског	52	4	48	47	5
Округа ћупријског	40	12	28	28	12
Округа крушевачког	43	7	36	36	7
Округа алексиначког	26	5	21	21	5
Округа гургусовачког	22	1	21	20	2
Округа црноречког	45	6	39	41	4
Округа крајинског	70	12	58	58	12

назив суда	укупно кривичних дела	остало од прошле године	дошло у току године	укупно пресуђених дела	остало непресуђених дела
Округа пожаревачког	87	15	72	72	15
Округа смедеревског	49	11	38	43	6
сума	1031	213	818	845	186

ТАБЕЛА 10: ИЗВОД КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРЕД РАЗМАТРАЈУЋИМ СУДОВИМА ЗА 1853. ГОДИНУ

назив суда	остало од прошле године	дошло током године	укупно за решење	одобрено пресуда нижег суда	измењено пресуда нижег суда	проглашено извршним	враћено на ново ислеђење	неразмотрено
Врховни суд		200	200	140	48	1	8	3
Апелациони суд Првог одељења	1	191	192	85	65	2	39	1
Апелациони суд Другог одељења	8	207	215	74	84	1	55	1
укупно	9	598	607	299	197	4	102	5

ТАБЕЛА 11: СТРУКТУРА ЗАПОСЛЕНИХ У СУДСТВУ 1853. ГОДИНЕ

стручна спрема	судски званичници	практиканти
основна школа	76	33
гимназија	69	67
филозофске науке	19	1
правне науке	49	11
Богословија	13	8
неписмених	16	
укупно	242	120
знало стране језике	79	

ТАБЕЛА 12: ИЗВОД ГРАЂАНСКИХ ПАРНИЦА ПРЕД ПРВОСТЕПЕНИМ СУДОВИМА ЗА 1858. ГОДИНУ

назив суда	укупно парница	заостало из прошле године	дошло у току године	свега решених	остало нерешено
Суд вароши београдске	2977	1306	1671	1555	1422
Округа београдског	2094	790	1304	1134	960
Округа шабачког	2440	573	1867	1186	554
Округа подринског	927	172	755	732	195
Округа ваљевског	3117	585	2532	2452	665
Округа ужичког	2709	660	2049	1556	1153
Округа чачанског	2977	1142	1835	1784	1193
Округа рудничког	2955	853	2102	1887	1068
Округа крагујевачког	5191	1985	3206	1285	3906
Округа јагодинског	1927	624	1303	981	946
Округа ћупријског	2556	892	1664	1535	1028
Округа крушевачког	1098	220	878	678	420
Округа алексиначког	1233	273	960	885	348

назив суда	укупно парница	заостало из прошле године	дошло у току године	свега решених	остало нерешено
Округа књажевачког	736	174	562	597	139
Округа црноречког	696	102	594	630	66
Округа крајинског	1336	332	1004	880	456
Округа пожаревачког	4241	2244	1997	1723	2518
Округа смедеревског	2616	1004	1612	1008	1608
сума	41826	13.931	27895	23188	18638

ТАБЕЛА 13: ИЗВОД ГРАЂАНСКИХ ПАРНИЦА ПРЕД РАЗМАТРАЈУЋИМ СУДОВИМА ЗА 1858. ГОДИНУ

назив суда	остало од прошле године	дошло током године	укупно за решење	одобрено пресуда нижег суда	измењено пресуда нижег суда	проглашено извршним	враћено на ново ислеђење	неразмотрено
Врховни суд	14	835	849	22	2	336	170	270
Апелациони суд Првог одељења	1113	816	1929	625	134	99	178	893
Апелациони суд Другог одељења	786	688	1474	380	82	58	168	786
укупно	1913	2339	4252	1027	218	493	516	1949

**ТАБЕЛА 14: ИЗВОД КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРЕД ПРВОСТЕПЕНИМ СУДОВИМА
ЗА 1858. ГОДИНУ**

назив суда	укупно кривичних дела	остало од прошле године	дошло у току године	укупно пресуђених дела	остало непресуђених дела
Суд вароши београдске	157	52	105	81	76
Округа београдског	65	27	38	40	25
Округа шабачког	51	12	39	35	16
Округа ваљевског	24	9	15	18	6
Округа подринског	40	15	25	33	7
Округа ужичког	64	6	58	53	11
Округа чачанског	45	4	41	32	13
Округа рудничког	64	28	36	52	12
Округа крагујевачког	73	20	53	41	32
Округа јагодинског	46	11	35	31	15
Округа ћупријског	56	21	35	32	24
Округа крушевачког	60	19	41	47	13
Округа алексиначког	51	11	40	48	3
Округа гургусовачког	17	10	7	15	2
Округа црноречког	42	7	35	42	
Округа крајинског	84	24	60	60	24

назив суда	укупно кривичних дела	остало од прошле године	дошло у току године	укупно пресуђених дела	остало непресуђених дела
Округа пожаревачког	177	69	108	68	109
Округа смедеревског	83	25	58	44	39
сума	1199	370	829	772	427

ТАБЕЛА 15: ИЗВОД КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРЕД РАЗМАТРАЈУЋИМ СУДОВИМА ЗА 1858. ГОДИНУ

назив суда	остало од прошле године	дошло током године	укупно за решење	одобрено пресуда нижег суда	измењено пресуда нижег суда	проглашено извршним	враћено на ново ислеђење	неразмотрено
Врховни суд	4	438	442	63	17	239	72	4
Апелациони суд Првог одељења	65	347	412	198	139	3	51	11
Апелациони суд Другог одељења	23	304	327	110	141	10	66	
укупно	42	1089	1181	371	297	262	189	15

* * *

Од самог почетка периода који се у раду посматра често је исказивано незадовољство функционисањем судова, организованих према одредбама Устава из 1838. године. Као главни узроци спорости суђења најчешће се наводе велики број судских инстанци, писмени поступак, неспособност судија, пупиларне масе за које је главну одговорност сносио суд, а не тотор, и недовољно ниже особље за развијену писану делатност. Мада је *Законик о грађанском судском поступку* од 1853. био узрок незадовољству, оно је постојало још раније, четрдесетих година, поводом сувишних судских форми које су успоравале суђење. Пошто су пре поменутог *Законика* прописи о судском поступку били веома ретки, судови су били збуњени, с једне стране, сувишном формом, а с друге, нису знали како да се понашају у појединим случајевима, кад прописа није било. Под сувишним формама подразумевала се писменост поступка, јер раније искази парничара нису бележени, а једини писани акт био је пресуда. У земљи где су већина били неписмени, поступак је био писмен, председник суда је судије распоређивао у одборе, парничари и сведоци су саслушавани у том одбору, а исказ је записиван. Осталим члановима већа судија из одбора је подносио реферат, а веће је затим доносило пресуду. Парничари су жалили за временом када су странке са доказима долазиле пред суд, усмено излагале своје захтеве, а пресуда је доношена непосредно и усмено, често истог дана.³⁸⁴

Често се истицала незаконитост и неправичност судских одлука, а њихов узрок тражен је у пристрасности судија и личним везама странака са судијом. На Светоандрејској скупштини 1858. отворено се говорило о њиховој подмитљивости. Судије су све до друге владавине кнеза Милоша били људи одани династији, који су тај положај добили као награду и заслугу. Оданост судија династији видео се у начину пресуђивања, а власт је често директно утицала на судије, које су могле пружити отпор, али често нису биле спремне на то. Увећавала се законодавна делатност, друштво постојало све сложеније, право је било подложно утицају нових идеја, а стари кадар судија је све мање могао да задовољи новонастале

³⁸⁴ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 32-33; Т. Васиљевић, *Борбе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 34.

потребе. Тешко је било наметнути слабо образованим судијама и особљу судова новине у законодавству, чију суштину понекад нису могли ни да схвате. Тешко су учили и прихватили нове ствари, кад су се већ некако навикли на један начин поступања. У великим суђењима су се највише осећали недостаци старог кадра, а такође било је видно да није постојао довољан број способних судија за попуњавање места у вишим судовима.³⁸⁵

Број парница се временом увећавао, број судова није, а судија је било незнатно више у односу на раније време. Године 1858. било је око 2,3 пута више грађанских парница пред првостепеним судовима него 1853, а пред разматрајућим око 44% више. Процент нерешених парница 1853. износио је око 26% од укупног броја, а 1858. године око 45%. Велики број парница односио се на непокретности, трговачке тужбе за робу дату на кредит и тужбе за новац дат под каматом. Несређено стање по питању земљишне својине, непостојање евиденције о својини непокретности и писаних исправа о промету непокретностима, били су узрок великог броја парница о својини земљишта. Трговце је нарочито тешко погађала спорост суђења, јер су морали да редовно плаћају робу коју су узели на кредит од трговаца у Аустрији, а дуго су чекали на наплату својих потраживања у земљи. Споро суђење је поскупљивало кредит, повећавало каматну стопу и дало повода корупцији судског особља, да би се пресуда добила што брже.³⁸⁶

У судском особљу било је неписмених, доста њих је било са основном школом, а правника доста мали број. Према мишљењу појединих министара правде и судија, пупиларне масе су биле један од главних узрока што судови нису стизали да на време заврше грађанске парнице. Пупиларни новац је био у суду и суд га је давао уз камату, а тотор је имао мало слободе рада и за све је морао тражити упутства и одобрење суда. Судије су нарочито морале да пазе на вођење рачуна о пупиларном новцу, јер су до 1852. за њега одговарали председник и сви чланови суда. Суд није могао да врши редовне дужности, заузет приватним пословима малолетника. Током читавог периода уставобранитеља, осећао се недостатак нижег особља судова, који су стално молили његово повећање, на шта се Савет

³⁸⁵ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 31-33.

³⁸⁶ *Исто*, 33-34.

нерадо одазивао, а министри правде стајали на страни судова. Услед недовољног особља, нису могли да се редовно завршавају писани послови суда. Педесетих година схватило се да решење није само у повећавању броја практиканата, већ у разграђавању писане делатности: уводе се протоколисти, регистратори, архивари, експедитори, рачуновође.³⁸⁷

Такође, истиче се осетљивост суђења парница по тужбама страних држављана, којих је нарочито било у Београду. Водили су их инострани трговци, углавном из Аустрије, и домаћи трговци, од којих су странци имали потраживања. Пуномоћници страних држављана пред судом најчешће су били службеници конзулата, који су захтевали да им се указује посебна пажња и дају посебне олакшице, те остављали надмени утисак. Пошто су страни држављани били под заштитом страних конзулата, рачунали су на повластице, а судови, ради одржања добрих односа са великим силама, нису желели да изазову приговоре страних представника, чак и кад нису били у праву.³⁸⁸

Број кривичних дела пред првостепеним судовима није се значајније променио 1858. у односу на 1853. годину. Драстично се повећао број кривичних дела пред разматрајућим судовима, скоро два пута. Изгледа да тада постојећи прописи о кривичном судском поступку нису одговарали потребама и стању судства. Осећао се недостатак *Кривичног законика* и *Законика о кривичном судском поступку*, који би омогућили брже и ефикасније суђење. Први је донет 1860, а други 1865. године.

Што се тиче статистика из четрдесетих и педесетих година 19. века, не можемо увек рачунати да су биле поуздане. Наиме, не знамо на основу којих критеријума су израђиване. Такође су проблем мерила оног времена, која нису увек у складу са данашњим. На пример, када се каже да је неко писмен или неписмен, данас постоје стандарди који дефинишу један и други појам. Не знамо какво је знање имао писмен човек по мерилима деветнаестовековних стандарда, тј. какав ниво писмености је морао имати, а то је утицало на његово вршење дужности у правосуђу. Наравно, при сачињавању статистика проблем је спрема и знање људи

³⁸⁷ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 36-38.

³⁸⁸ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 35-36.

који су на њима радили, као и могућа присутност фалсификовања и „фризирања“ података из неких разлога, који нам нису познати.

Кад су у питању закључци претходника који су се бавили тематиком српског деветнаестовековног правосуђа, очигледно је да они још увек стоје и да се заснивају на прегледаној архивској грађи, коју ранији истраживачи нису увек износили у експозицији, попут С. Јовановића, али су сигурно били у контакту са њом. Те закључке потврђују и статистике и сведочанства из штампе и мемоарске литературе, чији су аутори савременици.

IV СУДСТВО У СРБИЈИ 1858-1869.

Последња целина у оквиру хронолошког распона рада представља период друге владавине Милоша и Михаила Обреновића и прве године Намесништва, до доношења Устава 1869. Кнез Милош је стално покушавао да се меша у судске послове, без законског основа, на основу снаге владарског ауторитета. Милош је почео велику чистку чиновника, кметова, учитеља и свештеника, присталица уставобранитељског режима и карађорђевићеваца. Априла 1858. године оформљене су четири комисије које су широм Србије истраживале злоупотребе чиновника и оне који су били осумњичени слале једном *ad hoc* суду, који их је углавном кажњавао губитком службе. Пошто суђење чиновницима није поверено редовним судовима, већ једном посебном суду, говорило се у народу да је за чиновнике формиран преки суд. Тужбе су пред комисију износили махом сељаци и биле су уперене против кметова и свештеника, док је било мање тужби против среских старешина. Најчешће оптужбе против свештеника односиле су се на наплаћивање чинодејствовања преко прописаних такси и примање мита, а против кметова на присвајање општинске имовине, злоупотребу општинског кулука и судске власти чије су били носиоци, а највише против самовољног кметовског кажњавања. Пошто су комисије завршиле свој посао, посебни суд је казнио већи број чиновника, кметова и свештеника. Милош је наставио чистку на Малогоспојинској скупштини 1859, на којој је поднео списак од 138 лица које је требало лишити државне службе, који је обухватао и више и ниже чиновнике. Одлуке Скупштине поводом збацивања чиновника нису у потпуности извршене, питање чиновника остало је отворено, и они су током читаве његове владавине сматрани за привремене.³⁸⁹

У доба друге владавине Милоша и Михаила било је политичких суђења, али суд није изрекао ниједну смртну казну за политичку кривицу. Још за време уставобранитеља судови су поседовали минимум правне и професионалне свести и савести, који јесте био скроман, али испод кога се није ишло. Заслуга министара правде била је то што су се лични и професионални квалитети судија померали

³⁸⁹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 83, 33-39; И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, 118-119.

узлазном линијом, те је последњи неписмени судија пензионисан 1862, а 1874. су све судије, изузев тројице председника судова у унутрашњости, имале правничко образовање. Од министара правде једино је Јефтимије Угричић био без формалног правног образовања, али са богатим судијским искуством, служио је као председник Апелационог и Касационог суда и много учинио за правосуђе, мада је његов министарски мандат био кратак. Димитрије Црнобарац је имао два кратка мандата током 1859, што је искористио да укине тортуру и излагање лешева на точку. Јеврем Грујић, истакнути либерал и правник, био је министар правде 1860-1861, а тада су усвојене прве измене *Кривичног законика*. На правосуђе су највише утицали министри правде Ђорђе Ценић (1861-1862. и 1868-1869, када је био и председник владе) и Рајко Лешјанин (1862-1868).³⁹⁰ У *Успоменама и доживљајима Димитрија Маринковића* могу се наћи сликовити примери како је Лешјанин поступао према несавесним и неспособним судијама. На пример, натерао је председника Суда у Чачку Јована Кундовића да поднесе оставку, пошто му је запретио да ће му се судити због примања мита. Како каже Маринковић: «И док је тако био строг према несавесним и неспособним чиновницима, дотле је према способним, иначе са добрим школским сведоџбама, био управо галантан...Он је свршене добре правнике, не само одмах постављао за указне, него је на пример по некога поставио одмах за II писара, тако да је једно звање прескочио...Он је, у жељи да судове снадбе способним људима и да чиновницима да примере да се што боље усавршавају у свом послу, терао до слабости што се тиче препорука у кондуити од претпостављеног старешине...А он је не само од других тражио рад и вредноћу, него је и сам био врло радан и вредан. Све оне законе који су под њим изашли....он је сам лично, после комисијског рада на њима, редигирао и коначни текст појединих чланова утврђивао».³⁹¹

³⁹⁰ И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, 128-129; Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 30.

³⁹¹ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, средно Драгослав Страњаковић, Београд, 1939, 161-165; И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, 129.

Реформе судства 1859-1865

До оснивања Трговачког суда у Београду спорове трговачке природе је од 1826. до 1841. године водио Суд округа београдског, а од 1841. године Суд вароши Београда. Све већи број припадника сталежа угледних трговаца је у више наврата покушао да делује у правцу оснивања посебног суда за трговачке предмете. Крајем 1838. у Београду је основан Трговачки суд, који је радио непуна два месеца. У народним захтевањима на Мартовској скупштини 1840,³⁹² Београдска општина је тражила да јој се да «компанија и суд трговачки». Кнез је одговорио да удружење и трговачки суд могу имати «ако су у снази». Покушаји да се регулише трговина постајали су све јачи после 1850. године. Министарство финансија је покушавало да оформи комисију ради регулисања трговачке делатности и основало Трговачки одбор 1856. године, из чијег рада није проистекао ниједан правни акт. На Малогоспојинској скупштини 21. септембра 1859. године исказана је жеља да се оснује Трговачки суд, у рангу осталих окружних судова, дакле као првостепени.³⁹³

На основу *Устројенија Трговачког суда* од 12. децембра 1859, формиран је Трговачки суд у Београду, а чланом 22 истог *Устројенија* остављена је могућност да се оснују трговачки судови и у другим окрузима, где је то било потребно. *Законик трговачки* и *Менични законик* појавили су се 26. јануара 1860, а први је садржао одредбе о трговцима, вођењу трговине, трговачким књигама, трговачким друштвима, посредницима и набављачима. За потребе канцеларије Трговачког суда одобрено је 1860. године 5000 пореских гроша. Према члану 4 *Устројенија*, Трговачки суд су чинили председник, један стални члан, старији писар, секретар, протоколиста, који је био и регистратор (архивар), шест изборних редовних чланова и њихови заменици (који су радили бесплатно). Људи у саставу суда имали су плату која је на годишњем нивоу била одређена за запослене у окружним судовима. Све особине које су морале поседовати судије окружних, морали су имати и судије Трговачког суда, требало је да су завршили Правни факултет. Члан

³⁹² Захтеви су директно упућени кнезу Михаилу, а састављали су их појединачно окружни депутати. Сакупљени су у један акт од 53 захтева. Поред 17 округа, посебно је захтеве поднела и Београдска општина, Р. Љушић, *Народне скупштине у Србији за време Првог намесништва 1839-1840. године*, Зборник за историју 22 (1980), 42.

³⁹³ М. Симоновић, *Трговачки суд у Београду 1860-1945*, Архивски преглед 1 (1972), 111; А. Јовановић, *О постанку Београдског трговачког суда*, Архив за правне и друштвене науке, књ. 9, бр. 1 (1910), 11-13; АС, ДС, Н. 906/1859.

који је био из реда трговаца морао је бити српски поданик, имати 30 година старости и водити трговачки посао 5 година на частан начин. Председник, стални члан и канцеларијски персонал Трговачког суда постављани су кнежевим указом на предлог Министарства правде. Изборне чланове и њихове заменике бирала је на почетку сваке године Скупштина београдских трговаца под управом председника Примирителног суда вароши Београда. Пошто је чланове и заменике министар правде представио кнезу, бивали би потврђени. У случају да је неко место изборног члана било упражњено, током године бирао се нови чији би мандат трајао до рока мандата лица на чије је место изабран. На свакој парници су обавезно у току месеца морала да раде три члана на смену, а циљ таквог рада био је да се чланови који су били одговорнији према својим обавезама не би оптеретили. Према каснијим извештајима, избрани чланови из реда трговаца су дужност веома неуредно обављали и често се нису могли скупити у законском року ни у најхитнијим случајевима.³⁹⁴

Виши орган Трговачком суду био је Апелациони суд и, као и сви судови, био је под надлежношћу Министарства правде. Трговачки суд судио је у свим парницама које су се односиле на уговоре и поравнања због трговине између трговаца, занатлија и банкара, у парницама свих лица које су се односиле на трговачки посао и у свим случајевима предвиђеним *Трговачким закоником* или посебним законима. У Трговачком суду су изрицане мере обезбеђења због трговачког дуга – за неисплаћене менице, стечајеве, кауције за куповину, док су прибелешке и интабулације у споровима због непокретности биле у надлежности окружних судова.³⁹⁵

Самосталан рад Трговачког суда привремено је прекинут 1862. године због ванредних околности које су настале услед бомбардовања Београда. Наиме, чланови суда из реда трговаца су великим делом напустили Београд, а зграда у којој је Суд радио била је јако оштећена. Кнез Михаило је 21. јуна 1862. одобрио предлог Савета и донео решење да се од персонала Трговачког суда и чиновника

³⁹⁴ М. Симоновић, *Трговачки суд у Београду 1860-1945*, 111-112; АС, ДС, Н. 521/1868.

³⁹⁵ М. Симоновић, *Трговачки суд у Београду 1860-1945*, 112; *Прописи о опредељењу односа и пословања Београдског Трговачког суда и суда окружија Београдског од 22.01/3.02.1860*, *Зборник закона и уредби Кнежевине Србије XIII*, Београд, 1861, 8; Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 348.

Суда вароши београдске образује Треће одељење Суда вароши београдске за трговачке ствари. Актом од 26. септембра 1862. године одобрено је да ово Треће одељење за трговачке ствари и даље ради, да би Трговачки суд као самосталан обновио рад почетком 1863. године. Према *Закону о организацији окружних судова* из фебруара 1865, за трговачке спорове у Београду и Округу београдском предвиђен је Трговачки суд у Београду са посебним устројством. Окружни судови су судили трговачке предмете чија је вредност превазилазила надлежност општинских судова у местима и окрузима где није постојао Трговачки суд, из чега следи да је Трговачки суд био надлежан само за Београд и округ Београдски.³⁹⁶

Решењем од 3. марта 1859. године установљен је као посебно одељење Апелациони суд за кривична дела, који се састојао од председника и четири члана, и радио према постојећем устројству Апелационог суда, с тим што су његове примедбе на пресуде биле обавезне за нижи суд.³⁹⁷ Према Закону од 9. марта 1860. године укинут је Касациони суд, а Апелациони постао једини виши суд, који више није био само «судећи суд», већ и «разматрајући суд». Као разматрајући суд Апелациони је деловао у парницама вредности до 1000 гроша, а у парницама преко тог износа је у сваком појединачном случају Апелација одлучивала да ли ће бити разматрајући или судећи суд. У случају да је деловао као судећи, Апелациони суд је одмах изрицао нову пресуду, која је постајала извршна. У другом наведеном случају, Апелациони суд је само стављао примедбе на одлуке првостепеног суда, тј. на законитост његове одлуке. У случају да је првостепени суд износио противразлоге, на које је имао права, цео случај је изношен пред општу седницу Апелационог суда. Према овом Закону, једна парница у вредности преко 1000 гроша могла је да буде испитана само два пута, а парница испод 1000 гроша четири пута. Дешавало се да парнице мање вредности пролазе кроз већи број надлежности него парнице од веће вредности. Кад су биле у питању парнице преко 1000 гроша, у којима би Апелациони суд решио да делује као судећи, парничне стране су могле да сумњају у основаност његове пресуде, уколико би се она разликовала од

³⁹⁶ М. Симоновић, *Трговачки суд у Београду 1860-1945*, 112-113; АС, ДС, Н. 399/1862.

³⁹⁷ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 354; *Зборник закона и уредби Кнежевине Србије XXX*, Београд, 1877, 384.

првостепеног суда. Такође, уколико је Апелациони суд донео одлуку већином гласова, а првостепени једногласно, чинило се да је мишљење мањег броја судија надјачало мишљење већег. Тиме се поколебала вера у рад судова, деловало је да је са једнако изгледа праву одлуку донео првостепени суд, колико и Апелациони. Систем двостепеног судства се није могао одржати и 1865. године, за време кнеза Михаила, поново је уведено тростепено судство – првостепени (окружни) суд, Апелациони и Касациони.³⁹⁸

Августа 1860. године донето је Решење о деоби Апелационог суда на Велики суд за грађанска дела и Велики суд за криминална дела.³⁹⁹ Велики (Апелациони) суд за кривична дела је, према Правилима од 18. марта 1861. године, требало да реши дела која су заостала при укинutom Апелационом суду, назначи да ли је неки од кривичних предмета недовољно ислеђен и да ли је Апелациони суд неки од тих предмета противзаконито иследио. У првом случају Велики суд за кривична дела могао је предмет вратити првостепеном суду на тачније ислеђење и изрицање нове пресуде, а у другом, као «судећа власт» могао је променити пресуду Апелационог суда и заменити је својом.⁴⁰⁰ Маја 1861. донета су Правила по којима су се решавали сукоби о надлежности између Великог суда за грађанска и Великог суда за кривична дела. Када је Велики суд за грађанска дела сматрао да предмет није у његовој надлежности и он стигао на решавање Великом суду за кривична дела, који се није слагао са оваквом одлуком, Велики суд за кривична дела је требало да сазове опште заседање, које су чинили његови чланови и чланови Великог суда за грађанска дела. На том заседању се, већином гласова, решавало који је од два Велика суда био надлежан за предмет. Исто правило је важило и у обрнутом случају. Опште заседање два Велика суда морало се састојати од најмање шест чланова, укључујући и председника, Великог суда за грађанска дела и три члана Великог суда за кривична дела, такође укључујући и председника.

³⁹⁸ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 108-110; Устројеније Апелационог суда од 12/24.02 1860, у: Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 349-354.

³⁹⁹ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 366; *Зборник закона и уредби Кнежевине Србије XIII*, 140.

⁴⁰⁰ Правила од 6/18.03.1861, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 371; *Зборник закона и уредби Кнежевине Србије XIV*, Београд, 1862, 30.

Председавао је председник Великог суда за грађанска дела, а у његовом одсуству или подпредседник истог суда, или председник Великог суда за кривична дела. Сви нерешени предмети због сукоба надлежности морали су се решити по овим правилима.⁴⁰¹

Такође, пошто је постало очигледно да Суд округа београдског није могао да изађе на крај са пословима, кнез Милош је августа 1860, на предлог Министарства правде из јуна исте године и уз сагласност Савета, решио да се успостави Суд вароши Београда. Био би надлежан за београдску варош, изузев трговачких парница, које су биле у надлежности Трговачког суда. Суд Округа београдског требало је да буде надлежан само за Округ београдски. Сва дела при Суду Округа београдског која су припадала Суду вароши Београда требало је пренети у потоњи, ради довршавања рада на њима.⁴⁰²

Августа исте године Суд Округа крагујевачког је, због нагомиланости званичних послова, подељен на два одељења, Прво и Друго одељење Суда округа крагујевачког. Постављени су још један потпредседник, један члан, један млађи секретар и регистратор. Пресуде, решења и друге наредбе Првог или Другог одељења требало је да имају потпис председавајућег судије и секретара или њихових заступника. У случају потреба посла, требало је поделити између одељења протокол и архиву Суда.⁴⁰³

Законом о чиновницима грађанског реда из 1861. године⁴⁰⁴ прокламована је судска независност. Заснивала се на томе да судије нису могле добијати налоге приликом изрицања правде, али су министри утицали на судије посредством права да објашњавају законе.⁴⁰⁵ Овим *Законом* било је предвиђено доношење *Закона о давању судија под суд*, који је ступио на снагу 23. јуна 1864, у време кад је

⁴⁰¹ Правила од 10/22.05.1861, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 374-375; *Зборник закона и уредби Кнежевине Србије XIV*, 86.

⁴⁰² Решење о васпостављању Суда вароши Београда, 19/31.08.1860, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 367; *Зборник закона и уредби Кнежевине Србије XIII*, 163.

⁴⁰³ Решење од 3/15. августа 1860, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 365-366.

⁴⁰⁴ Извод из Закона о чиновницима грађанског реда од 24.03/5.04.1861. у: Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 370-373.

⁴⁰⁵ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 148.

покренуто питање кривичне одговорности судија Великог суда због пресуде поводом Мајсторовићеве завере, исте 1864. године. *Закон* је донет пре него што се комисија стручњака изјаснила о законитости пресуде Великог суда. Укинут је *Законом о устројству судова* од 4. марта 1865. године и примењен само једном. *Закон о давању судија* под суд био је важећи за све судије свих судова који су се суочили са кривичном одговорношћу. За кривична дела почињена на службеној дужности, судије је на процесуирање слао министар правде. Окружни суд је судио судијама првостепених судова. Судијама Великог суда судио је посебан суд од седам судија, четири државна саветника и три судије Великог суда, који не би били у сукобу интереса, а судије је постављао кнез и именовале су се посебно за сваки случај који се нашао пред судом. Постојало је право оптужених да траже изузеће судија. Доказе је суд оцењивао према слободном убеђењу, за разлику од Расписа од 28. марта 1863⁴⁰⁶, по којем су се докази законски оцењивали. У случају да је сматрао да су окривљени криви, суд је изрицао казну, у супротном, били су ослобођени. Одлука је одмах постајала извршна, без могућности разматрања било пресуде, било одговорности судија, које су је донеле.⁴⁰⁷ Идеја о гаранцији судске независности ушла је у поменути *Закон о устројству судова* из 1865. године. Према чл. 10 у одељку III, Касациони суд је, на захтев министра правде, решавао да ли је у појединачним случајевима, на основу доказа, било основа да се судија због почињеног кривичног дела пошаље пред суд или да само одговара за накнаду штете, која је почињена на службеној дужности.⁴⁰⁸

Трајна организација судства формирана је поменутиим *Законом о устројству судова* из 1865. Враћено је тростепено судство. У сваком округу постојао је окружни суд, као првостепени, а у њиховом рангу предвиђени су још Суд вароши Београда и Трговачки суд у Београду, који је организован према посебном

⁴⁰⁶ *Циркулар Попечителства Правосуђа о доказима у кривичном поступку* од 16/28. марта 1863, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 388-403.

⁴⁰⁷ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 63-64; *Закон о давању судија под суд* од 11/23. јуна 1864, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 408-409.

⁴⁰⁸ *Закон о устројењу судова* 20.02/4.03.1865, одељак III, чл. 10, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 414; М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 147.

устројству. Изнад свих првостепених судова био је Апелациони суд, као суд другог и последњег степена, и изнад свих првостепених и изнад Апелационог био је Касациони суд за целу земљу. Он је, слично као према *Устројенију* од 1858, давао снагу пресудама и судским решењима или их поништавао, уз главни задатак да води рачуна да се формални и материјални закони и прописи у грађанским и кривичним предметима једнообразно примењују у пракси.⁴⁰⁹

Законици о грађанском судском поступку из 1860. и 1865. године

Основна обележја *Законика о поступку судејском у грађанским парницама* од 24. фебруара 1860. године јесу начела усмености и јавности и кратак поступак по писменим исправама. Окружни суд је, по посебној одредби *Законика*, требало да суди јавно и усмено. Парничари и сведоци саслушавани су у потпуном заседању и извиђање парнице се није прекидало док се не би привело крају. Протокол је требало да садржи само најважније ствари. Суд је пресуду парничарима саопштавао усмено и јавно, а она је затим записивана у посебни пресудни протокол. Решењем од 22. октобра 1860. укинута је вођење пресудног протокола, а садржај пресуде требало је што детаљније изложити у деловодном протоколу.⁴¹⁰ Под јавношћу суђења подразумевало се да је у окружни суд свако могао доћи и слушати извиђање и пресуђивање парница, уз могућност искључења јавности у одређеним случајевима. Било је предлога да се усмено суђење уведе и код Апелационог суда, али је путовање у престоницу лично са сведоцима представљало сувише велики трошак и тешкоћу за парничаре. Било је и предлога да се установи по један апелациони суд у окружном месту, што је био превелики трошак за државу, или чак да се укине Апелација и задржи само Касација. Законописци из редова светоандрејских либерала сматрали су да треба укинути Апелациони суд, изнад окружних судова требало је да стоји велики народни суд и то као чиста касациона власт. Гаранцију веће правне сигурности требало је тражити у квалитетним судијама, „у људима ваљаним које треба у велики и у окружне судове метути, но у броју степена судова а са људима какви се у њима сад налазе“. Кнез

⁴⁰⁹ М. Павловић, *Српска правна историја*, 418-419; *Закон о устројењу судова* 20.02/4.031865, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 410-417.

⁴¹⁰ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 369.

Милош је изнео захтев да се не укида Апелација него Касација и да Апелациони суди и као другостепени суд, са чим се Грујић није сложио, али је кнез остао при своме. На крају је укинут Касациони, а задржан Апелациони суд, који је у неким приликама деловао као Касациони, тј. представљао другостепени „судећи суд“ и „разматрајући“, односно касациони суд. Остао је један виши суд који је доносио пресуде према актима, те ни код првостепених судова није у потпуности могла бити остварена усменост поступка. Да би се убрзао судски поступак, уведено је звање судског извршитеља, од чега се, због скупоће, брзо одустало.⁴¹¹

Под кратким суђењем се подразумевало суђење у случају потраживања на основу јавних и приватних писаних исправа. Ту су спадале облигације, уговори потврђени од власти и вексле, а уговори само у случају када је у њима био јасно изложено ко је шта био дужан да учини и ако је вредност тражене покретне или непокретне ствари означена цифром у новцу. Под векслом се подразумевала меница, у питању је позајмљеница из немачког језика, што указује да је узор био кратки поступак у немачким земљама. По пријему тужбе по писаној исправи, суд је давао налог да полиција наплати дуг у року од 8 до 30 дана. У случају приговора дужника, којим је поднео признаницу о плаћеном дугу или доказ – исправу о пребијању дуга, суд је доносио ново решење. Зеленаши су се окористили овим законом, јер је дужник, раније заштићен спорашћу суђења, био изложен милости и немилости зеленаша, па је народ, иначе веома задужен, после жалби на спорост судова, почео да се жали на сувише брзо суђење.⁴¹²

Законик о поступку судском у грађанским парницама, донет 4. марта 1865, важио је, уз измене и допуне, скоро шест и по деценија, а његов иницијатор био је министар правде Рајко Лешјанин. Извор је био аустријски *Законик о грађанском судском поступку*, уз више додатака из француског права. По *Законику*, постојао је институт *неправе противтужбе*, који је предвиђао да је тужени могао да према тужиоцу истакне неко своје право, које није било у вези са тужиочевом правном основом. Као и у аустријском *Законику*, сво доказно право било је изложено у

⁴¹¹ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 217; М. Павловић, *Српска правна историја*, 418; *Записи Јеврема Грујића III, Друга влада Обреновића и турски ратови*, Београд, 1923, 13; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 110-111.

⁴¹² М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 217-218.

Законику о грађанском судском поступку, за разлику од француског права, где су одредбе материјалног доказног права биле саставни део *Грађанског законика*. Грађански поступак се, за разлику од аустријског, заснивао на јавности и непосредности, који нису строго узевши спроведени. Наиме, споразумом странака, као и у општем интересу, могла се искључити јавност. Тужба и одговор су читани са свим прилозима, као и испити сведока, уколико су учињени пре рочишта. Из одредбе да се извиђање и суђење вршило у пуном заседању, следило је да судија доноси одлуку на основу онога што је сазнао од учесника поступка. Међутим, није одређено да у доношењу пресуде учествују само чланови суда који су присуствовали целој расправи, нити се расправа понављала у случају да се променио члан суда. Суд је утицао на прикупљање процесног материјала, пошто је имао право да захтева од сваке стране да му објасни оно што није било јасно, а извиђање парнице је суд закључивао тек када је парница била довољно ислеђена. Задржавши теорију законских доказа, у *Законику о грађанском поступку* из 1865. је систем доказа сажетије постављен, строгост и крутост старе доказне теорије ублажена. Није било одредбе о потпуном доказу која је постојала у *Законику* из 1853, судија је доказе оцењивао према свом убеђењу, с обзиром на околности.⁴¹³

Кривични законик (1860), кривичнопроцесне норме и Законик о кривичном поступку (1865)

Општи и посебни део *Кривичног законика*, објављеног априла, а ступившег на снагу маја 1860, носио је назив *Криминални (казнителни) законик за Књажество Србију*. Из назива *Законика* види се, по постојећој двојној могућности у заградама, неизграђеност српске правне терминологије тога времена. Изворници за *Законик* били су пруско и, у мањој мери, баденско и француско кривично законодавство. *Пруски законик* (1851) био је у то време најсавременији продукт кривичноправне науке, а српски правници који су се школовали у Пруској су га добро познавали. Мада један од бољих законика тога времена, Баденски (1839) је био у великој мери превазиђен, док је Француски коришћен у малој мери, наравно, *Пруски законик*, који је био узор за српски, је и сам преузео нешто од Француза.

⁴¹³ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 218-220.

Остао је, уз многе измене и допуне, на снази скоро седамдесет година, све до 1930, у Србији, Краљевини СХС и Југославији.⁴¹⁴

Кривични законик Кнежевине Србије састојао се из четрдесет и пет глава и 397 параграфа. Имао је *Увод (Уводна правила)*, и три дела : *О казнењу злочинства и преступљења уобште*, *О казнењу злочинства и преступљења понаособ* и *О казнењу изступљења*. У *Уводним правилима* дата је дефиниција три врсте кривичних дела (злочина, престапа и иступа), изнето начело да нема кривичног дела без тога да је претходно прописано у закону, те да непознавање закона никога не оправдава. Објашњена је реч Србин као држављанин, поданик Кнежевине Србије, забрањено је изручивање Србина страниј власти. Набројане су одредбе о временском, просторном и персоналном важењу *Законика* и невезаности кривичне одговорности и права оштећеног на накнаду штете прузроковане кривичним делом. Први део *Законика* састоји се од осам глава у којима су дефинисани општи појмови и институти кривичног права, предвиђени услови и основи кривичне одговорности, прописан систем казни и њихово законско одмеравање, дата мерила за судско одмеравање казне, те одређени основи ништења државног права на казну. Други део од двадесет и три главе садржавао је поједине злочине и преступе и казне за њихове учиниоце. Трећи део *Законика* састоји се од четрнаест глава, прва и последња представљају општи део за иступе, а све остало заиста представља посебан део. Овде је пажња посвећена иступима, најлакшим кривичним делима, које су ислеђивале и пресуђивале полицијске власти.⁴¹⁵

Пре доношења *Законика о кривичном судском поступку* 1865. године, кључни пропис кривичнопроцесне проблематике био је Распис Министарства правде о доказима у кривичном поступку од 28. марта 1863, којим је замењен до тада важећи Распис од 23. фебруара 1842, о којем је раније било речи, као нејасан и непотпун. Распис из 1863. се састојао од три главе (*О обвиненију*, *О сили доказа* и *О пресуђењу*), са укупно 22 члана. У првој глави објашњава се појам кривице и основи сумње, који су могли бити ближи или даљи, те су они даље, сваки за себе, детаљније дефинисани. Друга глава посвећена је доказима, дефинисани су потпуни

⁴¹⁴И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, 125.

⁴¹⁵Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, 97-98; М. Павловић, *Српска правна историја*, 333-340.

и саставни доказ. Потпуни доказ добијао се судским увиђајем, мишљењем вештака, признањем оптуженога, исказом сведока, оштећеног и саучесника који је признао своју кривицу, на основу исправа или писаних докумената и подударањем више непотпуних доказа или више основа сумњи који су чинили саставни доказ. Саставни доказ важио је у случајевима када су у делу постојала два непотпуна доказа који су се подударали један са другим или када је неко одрицао кажњиво дело против кога је било више законских основа сумње и ако су се, у том случају, још неке околности подударале, које су даље подробније дефинисане. Трећом главом, *О пресуђењу*, одређено је на који начин ће суд донети пресуду поводом почињеног кривичног дела у одређеним случајевима.⁴¹⁶ Основи подозрења из овог Расписа објашњени су и поводом њих донети неки нови чланови Расписом од 8. маја 1863. године.⁴¹⁷

Са израдом *Кривичног законика* 1856, настаје идеја да се изради и кривичнопроцесни, Комисија за израду пројекта *Кривичног законика* изнела је пред Савет потребу за појавом *Законика о кривичном судском поступку*. На Пројекту кривичног поступка радио је Јеврем Грујић, угледајући се на чувеног професора кривичнопроцесног права Митермајера, чија је предавања слушао током својих студија у Хајделбергу. Грујић је након Хајделберга боравио у Паризу и упознао се са институцијом пороте и теоријом слободног судијског уверења. У Пројекат који је саставио унео је пороту и теорију слободног судског уверења, тј. да је судија требало да доноси одлуку по савести и уверењу које је стекао на основу изнетих доказа. Грујићев Пројекат је остао по страни, а на *Законику о кривичном судском поступку* се почело радити изнова јануара 1860. године. Његова израда поверена је Јовану Филиповићу, члану Касационог суда, рођеном у Сремским Карловцима, који је студирао права у Пожуну (Братислави), а Пројекат завршио већ маја 1860. године. Савет је нашао замерке Пројекту, тражио да га прегледа саветска комисија, а кнез Милош је доношење *Законика о кривичном судском поступку* стално, у више наврата, пожуривао. Милош је од Савета добио незнатно измењен текст

⁴¹⁶ Циркулар Попечителства Правосуђа о доказима у кривичном поступку од 16/28. марта 1863, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 388-399.

⁴¹⁷ Распис министра правде од 26.04/08.05.1863, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 403-404.

Филиповићевог пројекта, изнео своје примедбе, али убрзо умро. Влада кнеза Михаила одлучила је да наново темељно прегледа Нацрт, што је потрајало дуже времена, те је министар правде Рајко Лешјанин донео нови Распис о доказним правилима из 1863, о којем је претходно било речи. Садржавао је скоро сва правила из Пројекта и представљао превод 11. главе Аустријског поступка из 1853. Када је Комисија прегледала нацрт и Лешјанин изнео примедбе, Државни савет је усвојио, а кнез Михаило, 22. априла 1865, одобрио *Законик о поступку судском у кривичним делима*, скраћени превод аустријског *Законика о кривичном поступку* из 1853. године.⁴¹⁸

Постојала су два дела кривичног судског поступка, претходна истрага и поступак пред судом (претрес). Претходна истрага састојала се из две фазе – опште претходне истраге и дослеђења, међуистраге. У питању је била подела претходне истраге на два дела: полицијски (општа истрага) и судски (дослеђење). Среска или окружна полицијска власт је почињала истрагу, пошто је сазнала да је почињено кривично дело, о ислеђењу дела на лицу места састављао се протокол, те је постављено питање да ли би његов деловођа могли бити само писари среза, начелства и судски писари. Расписом од 10. јуна 1867. решено је да је деловођа могло бити и друго писмено лице, које је полицијска власт одредила да помаже иследнику. Било је обавезно присуство два иследна сведока. У почетку није захтевано да буду писмени, али је касније, изменом *Законика* из 1876, то био услов. Полицијска власт је после опште истраге подносила тужбу првостепеном суду. Суд је, размотривши тужбу, уколико би сматрао да су испуњени услови да се окривљеном суди, доносио решење о томе, те је овај постајао оптужени, и решењем је одлучивано да ли ће се оптужени бранити из притвора или са слободе. Предмет је слат иследном одбору на даљи поступак, а одбор су чинили судија и писар. Иследни судија с писаром је требало да припреми све што је било потребно за даљи претрес. Иследни судија је, у стварности, само примао од суда акта из опште истраге са решењем о стављању под суд и претварао се у државног тужиоца, а сва дослеђења је остављао суду да их нареди на главном претресу, те иследни судија са

⁴¹⁸ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 231-232. Детаљно о Законику о кривичном судском поступку из 1865. в. 3. Мирковић, *Рецепција аустријског кривичног поступка у српском Законику о кривичном поступку из 1865: магистарски рад*, Београд, 1997.

улогом државног тужиоца ништа није радио у претходној истрази. У кривичном поступку Србије постојао је полицијски и судски притвор, полицијски је био чување док се не би истражило шта је било потребно, а судски се изрицао на основу истраге и решењем суда. За разлику од раније начелне норме, *Законом о кривичном судском поступку из 1865.* детаљно је дефинисан институт полицијског и судског притвора. Дужина трајања полицијског притвора била је највише до два месеца, али је ова одредба често кршена, пошто није предвиђена казна за иследника који крши пропис, па је могао проћи некажњено. С друге стране стајао је немар судова за рад полиције у истрази. Установа браниоца се, према *Законику из 1865.* уводи уздржано, као привилегија за одређена лица, малолетнике, одсутне, болесне, оне који нису говорили српски и све жене. Право на браниоца проширено је допуном из 1868, по којој је оптужени могао имати браниоца на главном претресу, а ако је био оптужен за злочин, морао га је имати. Мане овог прописа о праву на браниоца су те што се право ограничавало на злочине и преступе, и што је лице браниоца могло имати пред судом, али не у претходној истрази.⁴¹⁹

Према *Законику о кривичном поступку*, као потпуни доказ, за који је коришћен, за разлику од Расписа од 1863, термин правни доказ, одређен је и саставни доказ, који се добијао подударењем више основа подозрења. Параграф 236, који се односио на саставни доказ био је конфузан, због лошег превода члана 278 *Аустријског законика*, а законодавац у Србији није видео разлику између члана 278 и 279 истог *Законика*, па их је спојио уједно. У доказном систему *Законика о кривичном судском поступку из 1865.* није било заклетве, са чијим укидањем се почело Расписом о доказним средствима од 1842, а изричиту забрану заклетве изрекао је Апелациони суд 28. септембра 1844. године. Став да суду није било дозвољено да износи претпоставке ван садржаја аката, да побија важност доказа и узима за доказано оно што није по закону, покренуо је питање да ли је *Законик* усвојио позитивну или негативну теорију законских доказа. Под првом се подразумевало да је судија морао узети једну чињеницу за доказану чим се за то стекну законски услови, а под другом да не сме да узме чињеницу за доказану, ако

⁴¹⁹ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 233-240; Б. Марковић, *О доказима у кривичном поступку*, Београд, 1921, 131; Ј. Авакумовић, *Енглеска, француска и српска порота*, Гласник Српског ученог друштва 69 (1889), 148-156.

не постоји минимум или извесна количина доказа, који се захтева по закону, али ако он постоји судији се остављало да по свом уверењу ту чињеницу не узме као истиниту и доказану. Временом се искристалисао став правне науке и судова да је *Законик о кривичном судском поступку* из 1865. заснован на позитивној доказној теорији, мада се у почетку коментаторима чинило да се заснивао на негативној.

У српском законодавству постојале су три врсте судске пресуде: осуђујућа, апсолутно ослобађајућа и релативно (привремено) ослобађајућа, услед недостатка доказа. Прве две врсте пресуде дефинисане су у *Устројству окружних судова* од 1840, а трећа је шире објашњена *Расписом о доказним средствима* из 1842. Мада је аустријска кривичнопроцесна наука критиковала институт ослобађајуће пресуде из недостатка доказа, *Законик о кривичном судском поступку* из 1865. га је задржао. Такође, на Топчидерској скупштини 2. јула 1868, истакнут је захтев за увођењем пороте, а на захтев Духовске уставотворне скупштине, у Устав из 1869. унета је одредба о установљавању поротних судова за разбојништва, опасне крађе и паљевине (чл. 117 Устава из 1869).⁴²⁰

Стање судства према извештајима министра правде Народној скупштини 1864. и 1867. године

Према извештају министра правде Рајка Лешјанина на Великогоспојинској скупштини 5. септембра 1864. године, акценат делатности Министарства правде био је на унутрашњој судској администрацији и њеном довођењу у ред, да би људи брзо долазили до својих права, а судови се придржавали закона при изрицању правде, судије биле савесне у извршавању дужности, тј. «да судови буду право хранилиште правде и светиње закона, и да они, који код судова правицу траже, и брзо и сигурно до своји права долазе». Министар је истакао да се до 1862. године на прво рочиште чекало по шест месеци и чак годину дана, а у тренутку подношења извештаја овај период чекања је сведен на два до три месеца. Често је одмах по обраћању суду и пресуђиван предмет, а рочиште чекало уколико је било потребно да се доставе позиви парничарима и сведоцима. Такође се наводи да је достављање позива одуговлачило рочишта, јер су полицијске власти биле оптерећене великим дужностима. Најчешћи разлог за дуже чекање на судско

⁴²⁰М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 240-246.

решење били су нагомилани судски послови. Код неких судова је удвостручено судско особље, радило се у два и три одељења и дневно решавало 15 до 30 парница, па опет се судски послови нису могли растеретити. Узрок нагомиланости парница видео се у расту саобраћаја и трговинских односа, али пре свега у томе што су се људи упуштали у послове без јасних уговора, из чега су касније настајале парнице. Ипак, број парница се почео смањивати, 1861. године он је износио 34106, а 1863. године 29895.

Међу осталим разлозима који су ометали брзо вршење судских послова, министар је истакао потребу за новим законима и степен стручности судија за вршење дужности. Закони су, према министру, били први основ државног живота, а српска држава је била на почетку, са тек двадесетак година развоја законодавства. За проучавање и разумевање закона било је потребно времена и са њиховим издавањем се морало наставити, јер су, развојем државе и друштва, настајали нови односи и потребе, који су захтевали нова законска решења. Што се тиче спремности судија, у време подношења извештаја се у сваком суду могло наћи неколико људи који су завршили правне науке, а било је доста оних који су имали само основну школу или по неколико разреда гимназије. Истакнуто је да је до пре неколико година у судовима било неписмених људи и да је последњи од њих пензионисан 1862. године. Држава се старала да се на сва места у правосуђу постављају најбољи и најспособнији, али је њен избор био ограничен на тренутно образовно стање струке у Србији. Постојале су жалбе да судије примају мито, што је држава гледала да спречи казнама прописаним у *Закону о чиновницима* из 1861. године. С друге стране, министар је истакао да код српских судија има много више поштења него у другим државама, где су оне биле много боље плаћене. Имовинско стање судија није било на високом ступњу и ретко који од њих је стекао кров над главом, а да га није наследио. Мада су судови оптуживани да штите окривљене, министар Лешјанин је сматрао да је такав став неоснован и да се судови не могу оптужити да су намерно ослобађали окривљене, мада је било случајева да су доносили погрешне одлуке. О томе да судови нису штитили окривљене, по министру, сведочио је и велики број затвореника у апсанама. Догађало се да судови

ослободе окривљеног, али не што су желели да га бране, већ што су налазили да га не могу према доказима осудити по закону.

Министар даље описује како би требало да изгледа профил судије: «Он има закон пред собом. Он се заклео Богу и својој савести да ће по закону судити. Он је за то одговоран и Богу и закону и својој савести. Он мора бити ладнокрван, он мора све точно испитати и ослободити онога, за кога нађе да се по закону осудити не може. Његова није дужност само да осуђује оне, који му се на суђење предаду, него има такву исту и јошт светију дужност да пази, да прави и невини не страдају. Он зна да ће кривац, који једном узмакне, пре или после пред њега опет доћи, али ако невинога осуди, одговара и Богу и својој савести». Такође, министар је изнео своје мишљење о случају судија Великог суда за криминална дела, сматрајући да су они намерно од сваке казне ослободили људе који су тежили на упропасте земљу и владара и да су због тога осуђени. Судија је сносио одговорност уколико намерно или услед непажње некоме пресуди противно закону, али не у случају ако је закон разумео на легитиман начин, а неко други мислио да га треба другачије тумачити. Наиме, било је случајева да су се министру жалили људи, којима су сви судови пресудили на исти начин, за који је и министар нашао да је исправан, а опет је постојало мишљење да суд није био у праву и незадовољство пресудом, за које судије нису могли сносити одговорност. Мишљења судија могла су се разликовати, то је био разлог што се у сваком суду постављало више судија и постојања вишестепеног судства, да, уколико су једни погрешили, други исправе. Да су закони увек били довољно јасни и да их је свако могао разумети на исти начин, за већим бројем судија у суду и вишестепеним судством не би постојала потреба. Министарство је свакодневно контролисало рад Министарства и по потреби слало инспекцију у судове.

Што се тиче притвора код окружних судова, у окрузима где су подигнуте нове зграде за окружне власти, било је и добрих притвора, али их је било и веома лоших, као и самих зграда у којима су били смештени судови. Такво стање

нарочито је било присутно у Неготину, Пожаревцу, Смедереву и Ваљеву, а нешто мало боља ситуација била је у Крагујевцу.⁴²¹

Табела 16: Извод грађанских парница 1861-1863. године

Година	укупно парница	пресуђено	прешло у следећу годину
1861	34106	24800	9306
1862	27822	20835	6987
1863	29895	23282	6613

Године 1861. било је 3188 кривичних предмета са 3897 лица. У истој години осуђено је 1871, ослобођено или враћено полицијским властима 1046, а 980 окривљених је прешло у идућу годину. У 1862. години било је укупно 2203 предмета са 3500 лица, осуђено је 1587, ослобођено или враћено 1109, а у следећу годину је прешло 440 предмета са 804 окривљених. Пред судовима је 1863. године било укупно 2328 предмета са 3674 лица, осуђено је 1677, враћено и ослобођено 1286, а 711 окривљених је прешло у 1864. годину.

Табела 17: Структура запослених у судству 1861-1863. године

Година	број запослених	судија	практиканата
1861	288	104	177
1862	287	103	168
1863	296	107	159

Табела 18: Број запослених у судству који су завршили права 1861-1863.

године		
Година	судије	остали персонал
1861	43	46
1862	43	49
1863	46	57

⁴²¹ Извештај министра правде Рајка Лешјанина Народној скупштини од 24.08/5.09.1864, АС, НС, ф1 р12/1864

Трошкови правосуђа, укључујући ту плате, огрев, осветљење, разни канцелариски материјал, издржавање притворских зграда и затвореника, износили су 3 000 000 пореских гроша годишње. Пошто су судске таксе доносиле 1 000 000 пореских гроша, цела правосудна струка стајала је државу годишње 2 000 000 пореских гроша.⁴²²

Према ставу министра Лешјанина, изнетом у Извештају Народној скупштини од 7. октобра 1867, новим *Устројством судова* од 1865. одвојени су административни послови од чисто судских, а администрација у судовима боље уређена, па су се послови брже обављали. Уведен је Касациони суд, чији је задатак био да води рачуна да се нижи судови при изрицању правде строго придржавају закона и да поништава пресуде и враћа предмете на ново суђење где је налазио да је суд погрешно. Такође, његова улога је била да пази на случајеве када је суд био крајње несмотрен или је намерно радио на штету неке стране, те да о њима обавештава Министарство правде, да би ово применило законске мере против таквих судија. Министар је у Извештају истакао да је Касациони суд решавао да ли је кривица судије у вршењу дужности таква, да се њему самом могло судити. Наводи да је Судски поступак у грађанским парницама из 1865. много бољи и да је давао више сигурности, претходни је био кратак и непотпун, а парничар имао мало гаранција за своје право пред вишим судом. У новом поступку учињене су многе олакшице за парничаре и постављене гаранције против злоупотреба. Општински судови су судили парнице у вредности до 500 чаршијских гроша, уведен је за неке предмете изборни суд као редовни, у случајевима када суд без мишљења вештака није могао да суди и случајевима када су људи из места, којима је предмет био боље познат, могли боље пресудити него удаљене судије. Такође, битно је, по министру, било озакоњење да се дугови преко 250 пореских гроша нису могли доказивати сведоцима и да признаница коју дужник није својеручно потписао није важила, ако није потврђена од стране власти. Даље је министар објаснио укратко садржај *Законика о кривичном судском поступку* из 1865, као и значај постојања адвоката и Закона о њима из исте године.

⁴²² Исто.

Под надлежношћу Министарства правде 1867. било је 19 првостепених судова, тј. 17 окружних, Суд вароши Београда и Трговачки суд у Београду, затим Апелациони суд и Касациони суд у Београду, од којих је први радио у два, а други у три одељења, и два апсанска завода (затвора) у Топчидеру и Пожаревцу.⁴²³

Табела 19: Структура запослених у судству 1864-1867. године

Година	број запослених	судија	практиканата
1864	289	109	133
1865	318	118	165
1866	326	126	166
1867	326	126	171

Табела 20:

Број запослених у судству који су завршили права 1864-1867. године

Година	судије	остали персонал
1864	44	56
1865	57	68
1866	61	75
1867	65	83

Табела 21: Извод грађанских парница 1864-1866. године

Година	укупно парница	пресуђено	прешло у следећу годину
1864	32482	25571	6911
1865	25311	20670	4641
1866	19785	15246	4539

Табела 22: Извод кривичних предмета 1864-1866. године

Година	укупно предмета	пресуђено	прешло у следећу годину
1864	2599	2170	429
1865	2384	1928	456
1866	2346	1917	429

⁴²³ Извештај министра правде Рајка Лешјанина Народној скупштини од 25.09/7.10.1867, АС, НС, ф1р6/1867

Прво што је министар правде приметио је да се број правника постепено повећавао. Што се тиче парница, наводи да је сваке године приличан број парница остао нерасправљен и прелазио у следећу, а то су махом били спорови који су пред суд долазили крајем године. Укупан број парница је бивао све мањи, а узрок томе министар је видео у појави закона по коме су парнице у вредности од 200 до 500 гроша судили примирителни судови и што зајмови без уредне признанице нису разматрани на суду. Када је трајање спора пред свим судовима раније било три године, многи су у спор улазили само да би одложили плаћање. Године 1867. спорови по кратком суђењу нису трајали дуже од месец дана, а други спорови највише шест месеци. Такође, смањивао се и број кривичних предмета пред судовима. Апелациони и Касациони суд, организовани према *Устројству судова* из 1865, усавршили су свој рад тако да су већ 1867. предмети пристигли у суд решавани најдаље за недељу дана, док се не много раније чекало по читаву годину.⁴²⁴

* * *

Устав из 1869. године није донео значајне промене у организацији судства. На Топчидерској скупштини 2. јула 1868, истакнут је захтев за увођењем пороте, а на захтев Духовске уставотворне скупштине, у Устав из 1869. унета је одредба о установљавању поротних судова за разбојништва, опасне крађе и паљевине (чл. 117 Устава из 1869).⁴²⁵ Такође, *Законом о Државном савету* из 1870, који је проистекао из Устава из 1869, Државни савет је постао административни суд који је решавао административне спорове и то само оне које би изазвали министарски, а не и кнежеви укази. То је зачетак административног судства у Србији. Државни савет је постао саветодавни орган владе у административним питањима.⁴²⁶ Организација судства и законици о судском поступку из 1865. остали су као трајно решење до краја самосталне српске државности, уз сталне измене и допуне.

⁴²⁴ Исто.

⁴²⁵ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 240-246.

⁴²⁶ Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 165. В. Д. Данић, *Развитак административног судства у Србији*, Београд, 1926, 25-29.

У ВАНРЕДНИ СУДОВИ И ПОЛИТИЧКА СУЂЕЊА

– кратак осврт –

Поред редовних судова, у случају ванредне ситуације у земљи, најчешће услед буна против уставобранитељског режима, оснивани су и преки судови. Чим је угушена Јованова буна 1839. године, на предлог Томе Вучића-Перишића, основан је *Чрезвичайни суд над бунтовницима*, који је судио учесницима буне. Четворочлана комисија на челу са Лазаром Арсенијевићем (остали су били чланови окружних судова одакле је било највише бунтовника – Рудничког, Чачанског, Крагујевачког и Јагодинског округа), испитала је, према састављеним упутствима, 28 војних и 56 цивилних лица. Суд је осудио 17 лица на релативно краткотрајне казне лишавања слободе, Апелациони суд је казне удвостручио, а Намесништво је толико ублажило казне да су биле много блаже и од пресуда Чрезвичайног суда. Казне су одштампане у *Новинама србским*.⁴²⁷

После Шабачке буне у октобру 1840. године, 23. октобра из масе је издвојено 195 сељака из побуњених села и предато Преком суду. Касније је пред Преки суд било изведено још 295 сељака, тако да се број ухапшених и изведених пред суд попео на 490. Преки суд је отпочео са радом 29. октобра, а 1. новембра изрекао је казне побуњеницима. Ђурађ Ердевик, главни организатор, осуђен је на смрт стрељањем; Иван Мијатовић и кмет Ђурица Остојић осуђени су на по три године робије; на две и по године робије били су осуђени Лука Врачевић, кмет из Бадовинаца, и Пантелија Берић, из Богатића. Берић је сваких шест месеци док је издржавао казну имао да прими по 25 удараца батином. На шест месеци осуђен је Стева Вуковић из Клења. Осталих 485 учесника у овим немирима осуђено је на различите телесне казне. Сви су осуђени да солидарно плате сву немирима проузроковану штету.⁴²⁸

У току Катанске буне, Указом кнеза Александра од 5. октобра 1844. образован је Преки суд, а Вучићу, коме је поверено гушење буне, наложено је да

⁴²⁷ Р. Љушић, *Прво намесништво (1839-1840)*, Београд, 1995, 126.

⁴²⁸ П. Милосављевић, *Шабач и околина од 1839. до 1875. године*, у: *Шабач у прошлости II*, Шабач, 1980, 188; С. Милутиновић, *Буна у Мачви 1840. године*, *Museum* 3 (2002), 57-81.

после истраге Суду предаје све оне за које је сматрао да су уплетени у буну. Пресуде су изрицане у року од 24 часа. Од Ваљева до Шапца Преки суд је изрицао казне у свим местима у којима се задржавао: Лозници, Рибарима и Петловачи. Тек у Шапцу је Преки суд отпочео са масовним суђењима. Из докумената Преког суда сазнајемо да је од 11. октобра до 21. децембра 1844. пред Суд изведено 369 окривљених лица. Шабачки обор, као импровизовани затвор, постао је синоним за страдања присталица династије Обреновић. У Београду је Преки суд наставио с радом до 21. децембра 1844. године, када је укинут, а Вучић разрешен дужности војног заповедника.⁴²⁹ У најблаже кажњене спада преко двестотине телесно кажњених људи, осуђених на 50 до 100 удараца батином. Тзв. «простих осуђеника», који су осуђени на издржавање казне робије у Ћуприји, било је 32. Крупније политичке преступнике, њих 42, власт је слала у Гургусовац. На смрт је осуђено 35 лица, 121 на различите казне робије, више стотина на телесну казну и неколико десетина страних поданика, који су претежно били чиновници, на прогонство.⁴³⁰

Суђење поводом Тенкине завере 1857. године

Тенкина завера из 1857. године против кнеза Александра, организована на прилично неспретан начин, настала је у кругу највиших чиновника, кнежевих најближих сарадника – државних саветника. Завера која носи назив по председнику Државног савета, Стефану Стефановићу Тенки, није успела, мада је имала снажне последице, које су после године дана резултирале падом кнеза са престола и целокупног режима уставобранитеља, уз изазивање дуготрајног мучног утиска у народу. Завера је имала предисторију у трајању од око пет година, уз бројне несугласице кнеза и Савета, а корени су сезали до средине четрдесетих година 19. века. Завера је откривена почетком јесени 1857. године. Завереници из Савета планирали су да убију кнеза, али је унајмљени атентантор, бивши робијаш, одустао од намере и због његове неопрезности су учесници завере лако откривени, захваљујући брзом деловању управника вароши Београда, Николе Христића. Кнез

⁴²⁹ Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 171-179. Детаљно о Катанској буни у Ј. Милићевић, *Историја Катанске буне (Србија 1844. г.)*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд, 2002, 148-211.

⁴³⁰ В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије (политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века)*, Београд, 2012, 62.

је пензионисао шест саветника и главне заверенике прво осудио на смрт, па помиловао средином новембра. Спроведени су и затворени у Гургусовачку кулу, где су робијали под екстремно тешким условима.⁴³¹

Према Јеврему Грујићу, чије податке преузима и Слободан Јовановић, завереници су после хапшења предати војсци и затворени у војну болницу, те током процеса нису ни крочили у суд. Приликом извиђања суд је по приватном налогу одређеним данима у одређено време посећивао окривљене, држао заседања и испитивао у присуству официра, који су у свему, па и по питању пуштања судија, примали наредбе од министра унутрашњих послова. Према Грујићу: «Заиста само једна опака тежња презирати и саме судијске установе земље могла је тражити да се судница у тамницу премести или тамница у судницу преокрене, да се правда тамничарима из тамнице дели од судија, кои и сами под кључем врховног апсанције стоје...» Вероватно није била у питању «опака тежња», већ велики страх да ће затвореници побећи, ако се не буду чували. Сви завереници су осуђени на смрт, кнез је хтео да потврди пресуду, али, услед Портине интервенције, одустао је и помиловао затворенике на вечито заточење у тешком гвожђу, у Гургусовачкој кули, где су се затварали политички кривци. Представљала је «праву мучионицу политичких неистомишљеника», а њен опис налазимо код Пауна Јанковића, који је управо 1857. године ту доспео. У Гургусовац су послати саветници и бивши министри Стефан Стефановић Тенка, Паун Јанковић, Радован Дамјановић, Павле Станишић и Цветко Рајовић. Спровод до куле, изузетно нечовечан, патње претпљене од затвореника успут и у затвору описали су у мемоарима Паун Јанковић Баћа и С. Стефановић Тенка, а Тенкиним мемоарима служио се и Слободан Јовановић. Поступање према заточеницима ушло је у легенду по суровости, Тенки су одузели завоје којима је потпасивао стомачну килу, а Радован Дамјановић је умро од глади. Пошто је Гургусовачка кула била озлоглашена у

⁴³¹ О Тенкиној завери в. Н. Јовановић, *Кнез Александар Карађорђевић (1806-1885): биографија*, Београд, 2010, 240-266; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 262-313; В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 75-76.

јавности, кнез Милош је, пошто се вратио у Србију, наредио да се спали, а Гургусовац је добио име Књажевац.⁴³²

Ванредни судови за време друге владавине Милоша и Михаила

Као што је већ речено, кнез Милош је, по повратку у Србију, априла 1859. основао комисије за испитивање злоупотреба чиновника, свештеника, учитеља и кметова. Састојале су се од три чиновника из места централне управе, постављена од кнеза на предлог Министарског савета, по једног грађанина из окружне вароши у којој је комисија заседала и по једног грађанина из сваког среза. Комисија је примала тужбе народа против чиновника, свештеника, учитеља и кметова поводом кривичних дела почињених било на званичној дужности, било приватно. Комисија је била у преписци са свим органима власти и чиновницима, ислеђивања су обављана усмено и јавно пред народом, у заседању, а решења доношена већином гласова. Материјал ислеђења слат је Изванредном суду, основаном исте године, који је на основу ислеђеног материјала требало да донесе пресуде. Председник Суда био је Сретен Поповић, чланови Коста Пљакић и Никола Поповић, а секретар Васа Поповић. Заседања Суда су се одвијала у просторијама Апелационог суда, током 1859. и 1860. године, а његов рад настављен је од стране Суда Округа београдског до краја 1865. године. У раду суда уочавамо обиље података о кажњавању чиновника и кметова због преступа на службеној дужности, примања мита, бесправног одузимања земље, злоупотреба у наплаћивању такса, незаконитог кажњавања, малверзација кметова при сакупљању пореза итд.⁴³³

Због турског бомбардовања Београда, 18. јуна 1862. проглашено је ратно стање у београдској вароши и Срезу врачарском, а према овом акту требало је да се оснује Преки суд. Следећег дана, 19. јуна, ступио је на снагу *Закон о успостављању преких судова у Београду и Врачарском срезу*, а само за нека кривична дела у

⁴³² С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 274-277; *Записи Јеврема Грујића I*, 64-66; Н. Јовановић, *Кнез Александар Карађорђевић*, 250; Р. Ј. Поповић, *Политичке борбе уставобранитељског доба у мемоарима савременика*, у: *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, уређивачки одбор А. Вулетић, Р. Љушић, Р. Ј. Поповић, Београд, 1999, 77; И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, 83-84; Н. Христић, *Мемоари 1840-1862*, Београд, 2006, 222-249; Р. Ј. Поповић, *Исповест Стефана Стефановића Тенке*, Мешовита грађа 21 (2003), 36-38; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, 42-49.

⁴³³ *Изванредни суд за пресуђење тужби народа против чиновника, свештеника, учитеља и кметова 1859-1860*, у: *Водич Архива Србије, књига прва*, приредили Ј. Недељковић, Е. Ђукњић, С. Ђурић и О. Јаћимовић, Београд, 1973, 80-81.

другим местима, да би се спречиле крађе и насиље, које су у ванредним околностима узеле маха. Првостепени окружни судови имали су да поступају као преки судови у свим крађама, разбојништвима, хајдучији и насиљима које су набројане у двадесет трећој и двадесет четвртој глави *Кривичног законика*. Свима који су починили крађу или пљачку од 17. јуна па надаље, а да у року од три дана од објаве овог *Закона* нису пријавили украдено полицијским властима, било је суђено пред Преким судом. У наведеним случајевима првостепени судови је требало да прихватају изјаве и ислеђења полицијске власти. Примењивао се најкраћи облик процедуре, а изречене пресуде су достављане полицијским властима, да их одмах изврше. У Закону од 20. јуна 1862. објашњавају се решења од 18. и 19. јуна исте године о оснивању преких судова, због нејасноћа у њиховом тумачењу. Преки суд у вароши Београду требало је да суди за све три врсте кривичних дела, тј. злочине, преступе и иступе. Рок од три дана предвиђена за враћање покрадених ствари односио се само на београдску варош и Врачарски срез, где је постојало ванредно стање, а не на друга места у Србији. Није требало да буде кажњен само онај који је покрадене ствари својевољно пријавио полицији. Преки суд је судио по постојећем закону, изузев у случајевима крађе, пљачкања и непослушности према власти, за које су најновијим указима биле прописане друге казне за варош Београд и Врачарски срез. За крађе, пљачку и непокорност властима Преки суд је могао, али није морао да пресуди смртну казну, већ је, на основу олакшавајућих околности, могао изрећи и другу казну.⁴³⁴ Решење о укидању свих ванредних закона и мера донетих због ванредног стања изашло је 9. октобра 1862. године.⁴³⁵

Законом од 1. априла 1863. године основани су преки судови у Ужичком, Чачанском и Рудничком округу, Јасеничком и Гружанском срезу Округа крагујевачког, Колубарском и Космајском срезу Округа београдског и Колубарском и Подгорском срезу Округа ваљевског, који су судили за хајдучију,

⁴³⁴ *Закон о проглашењу ратног стања у вароши Београду и срезу врачарском и оснивању преког суда*, 6/18.06.1862, *Закон о успостављању преких судова у Београду и Срезу врачарском* од 7/19.06.1862, *Закон о објашњењу решења од 6. и 7. јуна* од 8/20. јуна 1862, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 383-384.

⁴³⁵ Решење од 27.09/9.10.1862, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 386.

јавна насиља, крађе које су биле у надлежности судова и намерно подметање пожара. Преки судови су радили на исти начин и у истом броју, како је било прописано *Устројством* за редовно суђење. Требало је да суде по закону и изричу казне које су прописане *Кривичним законом*, за изузецима у појединим случајевима. Важили су исти прописи о кривизи и доказима, као и за редовно суђење. Суђено је свим лицима који су наведена кривична дела починила у месту где је проглашен преки суд, чак иако су ухваћена у месту где такав суд не постоји. Преки суд је судио војницима у случају када би починили неко од наведених кривичних дела у саучесништву са грађанима и позивао војна лица као сведоке или вештаке, известивши о томе најближу војну власт. Пресуде преког суда нису биле подложне даљем разматрању, већ су одмах слате полицијским властима, да их што пре изврше. Куће хајдука, разбојника, подметача пожара или крадљиваца, уколико су биле удаљене од других кућа, одмах су премештане ближе другим кућама у истој или суседној општини. Овај *Закон* је требало да важи док се не искорене узроци због којих су преки судови у наведеним местима успостављени. Сва започета дела пре престанка рада преких судова требало је да буду ислеђена и пресуђена редовним путем. Смртне пресуде које нису извршене до тренутка када је престао рад преких судова, подношене су на разматрање вишем суду.⁴³⁶ Ванредно стање и преки судови у одређеним окрузима укинута су Решењем од 10. новембра 1863. године.⁴³⁷

Мајсторовићева завера и Пропаст Великог суда

Персида, супруга бившег кнеза Александра Карађорђевића, ступила је 1863. у контакт са Филипом Станковићем⁴³⁸, смедеревским трговцем, вештим у

⁴³⁶ *Закон о проглашењу окружних судова у неким окрузима преких судовима за означена кривична дела од 20.03/1.04.1863*, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 399-403.

⁴³⁷ Решење о укидању изванредног стања и преких судова у неким окрузима од 29.10/10.11.1863, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 403-404.

⁴³⁸ Станковић је осуђен на судском процесу пред Окружним судом у Смедереву 1854. године, који је изазвао читаву аферу, о којој је писао и руски историчар Нил Попов у делу *Русија и Србија после Париског мира* из 1871. године и поводом овог суђења и писања Нила Попова вођена је полемика између Ђорђа Ценића и преводилаца књиге Нила Попова. Ценић је 1854. био председник Смедеревског суда и члан већа које је донело решење о примени тортуре и изрекло пресуду којом је Станковић осуђен на робију. Након што га је помиловао Тома Вучић Перишић, Станковић је поново постао трговац и појављује се 1858. и 1859. године. За време Светоандрејске скупштине уз помоћ

припремању завера и спремним да пружа услуге за новац, који је био вољан да ради у интересу бившег непријатеља против кнеза Михаила. Примивши 200 дуката од кнегиње Персиде, у Панчеву је одштампао Прокламацију српском народу, величајући услове живота у Србији за време кнеза Александра и апелујући на српски народ да збаци Михаила са престола у корист бившег кнеза. Његов покушај да протури већи број копија овог памфлета у Смедерево и Пожаревац није успео, а Станковић је побегао у Пешту, да би припремао нове завере. У родном Станковићевом месту, Смедереву, децембра 1863. откривена је тзв. Мајсторовићева завера, названа по вођи, Антонију Мајсторовићу, пензионисаном члану Државног савета. Ухапшено је четрдесет и троје људи, међу њима два бивша члана Савета из времена владавине Александра Карађорђевића, два средња начелника који су били на функцији и један у пензији и три свештеника. Остали завереници били су трговци свињама, богати земљопоседници и власници радњи. Једина личност међу њима која није била присталица Карађорђевића био је Милован Јанковић, истакнути вођа српских либерала. После завршетка истраге, 8. априла 1864. српска влада је прогласом обавестила јавност да је наишла на траг озбиљних припрема за династички преврат, очекујући да завереници буду најстроже кажњени. Првобитно суђење завереницима било је пред Окружним судом у Смедереву. Према пресуди Окружног суда, двадесет шест оптужених завереника је проглашено кривим за кривично дело против владара према члану 91 б, параграф 1 *Кривичног законика* из 1860. године. Суд је закључио да су такође били криви за припрему велеиздаје (издаје против владара), према чл. 90 истог *Законика*. Нико од оптужених није осуђен на више од две године затвора, четворица су ослобођени, а четворица, међу којима је био и Милован Јанковић, ослобођени оптужбе због недостатка доказа.⁴³⁹

Милошевог новца је радио за његове интересе. Током 1860. односи Станковића и кнеза су се покварили, а по доласку на власт кнеза Михаила, напустио је Обреновиће и постао агент Александра Карађорђевића. Радио је и на убиству кнеза Михаила, Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 38-45.

⁴³⁹ S. Šarkić, M. Kualuzov, *The Demise of the High Court or Between Absolutism and Rule of Law*, неobjављени рад u rukopisu, 3-6. Детаљније в. С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 314-336; Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 62-82; Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. прва, *Од Светоандрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858-1878*, Београд, 1923, 100-105; Ј. Грујић, *Правни претрес пропасти Великог суда у Србији 1864*, Нови Сад, 1867.

Пошто су власти и правници нашли пресуду Окружног суда у Смедереву неуредном и пуном грешака, случај је предат Великом суду за криминална дела. Он је поништио пресуде свим завереницима 14. јуна 1864. године, наставши да није било елемената кривичног дела, које је утврдио Окружни суд у Смедереву. Сматрао је да није било припреме велеиздаје, већ да је у питању био само покушај припреме, који није био кажњив према *Кривичном закону*. Власт је сумњала у објективност судија, пошто је један од њих био Јеврем Грујић, близак пријатељ и кум Милована Јанковића и супарник министара Илије Гарашанина и Николе Христића. Оваква пресуда Великог суда је, према мишљењу Владе, могла да подстакне нове завере против кнеза, што би водило правној несигурности и анархији. Тим поводом Савет министара је 20. јуна 1864. одлучио да донесе ретроактивни закон којим би се утврдила кривица судија Великог суда због поништавања пресуде учесницима Мајсторовићеве завере. Међутим, доношење таквог закона отежавао је чл. 63 *Закона о чиновницима грађанског реда*, према којем судије нису могле бити изведени пред дисциплински поступак, већ само на суђење, па је за ову прилику морао бити донет посебан правни акт. Према чл. 3 *Закона о давању судија под суд* из 1864, судијама је морао судити изванредни суд, који се састојао од четворице државних саветника и три судије Великог суда, који нису имали везе са случајем. Даље, према чл. 5-8, овај специјални суд је био суд првог и последњег степена, могао је да донесе пресуду према сопственом убеђењу и његова пресуда је била коначна и извршна, те није била подложна даљем разматрању. На овај начин, судијама Великог суда судио је суд настао *ad hoc*, само за један случај, где су већину арбитара чинили високи државни званичници, а против пресуде суда није било могућности жалбе.⁴⁴⁰

Истражни одбор је позвао петорицу судија и секретара Великог суда да објасне зашто су ослободили учеснике Мајсторовићеве завере. Судије и секретар су одговорили да су пресуду донели према свом разумевању права, изузев Јеврема Грујића, који је одбио да одговара на питања, сматрајући да је *Закон о давању судија под суд* био неуставан. Гарашанин и Христић су желели да чују мишљење правних експерата, нарочито министра правде Рајка Лешјанина. У свом

⁴⁴⁰ S. Šarkić, M. Kualuzov, *The Demise of the High Court or Between Absolutism and Rule of Law*, 6-8.

меморандуму кнезу Михаилу, Лешјанин је изнео мишљење да је заверенике требало осудити за злочине за које је била прописана казна од двадесет година затвора, пошто су вршили врло озбиљну припрему преврата, и да су њихова чињења имала све основне елементе организовања и припреме велеиздаје, према чл. 88-90 *Кривичног законика*. Велики суд није исправио пресуду Окружног суда у Смедереву, који није објаснио који су злочини доказани за сваког од оптужених. Ако је мишљење судија Великог суда било да злочини за које је Окружни суд донео пресуду нису постојали, Велики суд је требало да истражи да ли је било других злочина за које би завереници могли бити криви. Такође, Велики суд је сувише уско схватио концепт припреме злочина и погрешно говорећи о некажњивости покушаја припреме, те сматрајући да кривично дело против владара постоји само ако су његова личност и приватни живот угрожени. Успостављен је суд који је требало да суди судијама Великог суда за доношење ослобађајуће пресуде учесницима Мајсторовићеве завере супротно закону. Судије нису испитиване, већ су проглашени кривим на основу оптужбе министра правде и Истражног одбора. Кривична одговорност односила се на то да су судије током истраге, саслушавања доказа или пресуђивања, намерно начинили неправду на штету или у корист странака којима се судило. Судије су осуђене за ослобађање од оптужби завереничке групе, што се сматрало противправним чином. Петорица судија Великог суда Јован Филиповић, Јован Мићић, Маринко Радовановић, Јован Николић и Јеврем Грујић осуђени су на три године затвора и две године лишења свих грађанских права, а секретар Стојча Иванковић на две године затвора и годину дана лишења свих грађанских права, да би одмах био помилован, а судије пребачене у затвор у Карановцу. Судија Алекса Романовић био је другачијег мишљења, које је заснивао на чињеници да није доказано да је оптужени Велики суд ослободио заверенике супротно закону, због неког одређеног циља или пристрасности. Романовић је сматрао да је Велики суд ослободио заверенике погрешно тумачећи *Кривични законик*, због немара у вршењу дужности.⁴⁴¹

Учесници Мајсторовићеве завере су ослобођени, а њихове судије осуђени на затворску казну, мада су већ септембра 1865. ослобођени, пошто их је кнез

⁴⁴¹ Исто, 8-11.

Михаило помиловао, на притисак јавности. Наиме, Великогоспојинска скупштина 1864. и обичан народ су одобравали пресуду судијама Великог суда, али је она наишла на јаку опозицију београдске интелигенције. Савременици су овај процес назвали Пропаст Великог суда, а Грујић је закључио да су судије осуђене на затвор јер нису разумели закон како је то очекивао министар правде Рајко Лешјанин. Живан Живановић је сматрао Пропаст Великог суда обрачуном кнеза Михаила са либералима. Слободан Јовановић је био мишљења да су све стране у случају судија Великог суда починиле значајне грешке. Велики суд је погрешно што је ослободио заверенике, мада су се докази припреме велеиздаје могли наћи. С друге стране, Влада није могла да их држи за одговорне због њиховог разумевања закона. С. Јовановић сматра да су највеће грешке починили Рајко Лешјанин и Ђорђе Ценић, највећи правни експерти тог времена у Србији, који нису разумели значај независности судства, нити имали храбрости да се супротставе Влади и кнезу Михаилу.⁴⁴²

Суд убицама кнеза Михаила

Тумачење убиства кнеза Михаила, као јединственог политичког феномена, изазвало је многа неслагања и различита мишљења, често је убиство посматрано као дело политичког насиља у чијој су позадини биле идеје републиканизма, те као дело злочинаца и плаћеника или као израз слепе личне освете. Убиство кнеза Михаила је била замисао угледног адвоката Павла Радовановића, мада је извођење завере укључивало већи број људи. Павлов брат, Љубомир Радовановић, осуђен је 1865. године због проневере, а Павле је покушавао да обори судску пресуду, али је она остала на снази решењем Касационог суда из 1867. године. Постојала је могућност да Љубомир Радоваановић буде ослобођен, али до тога није дошло, већ до реализације атентата 29. маја 1868. године. Павле Радовановић је више пута претио кнезу и министру полиције Николи Христићу, признавши на судском ипитивању да је то учинио из политичког нерасположења према влади, те због претрпљених личних неправди, а његове завереничке претње су јако потцењене од стране министра полиције.

⁴⁴² Исто, 11-15.

Формирана је посебна судска комисија за истраживање убиства, а истрага је била прилично мистериозна, те захтева додатна истраживања и нове закључке, пошто су оцене историчара наклоњених Либералној странци, Владана Ђорђевића, Слободана Јовановића и Живана Живановића, па и мемоарских извора несумњиво пристрасне. Много бољу слику околности дају белешке Николе Христића и Николе Крстића, те подаци које је прикупио Илија Ђукановић. Међу заверенике је уврштен и бивши кнез Александар Карађорђевић, а сви који су били блиски са бившом династијом били су осумњичени и под истрагом. Комисија, радећи без контакта са јавношћу и под нејасним околностима, испитивала је често ноћу, резултати испитивања саопштавани су редовно само намесницима.⁴⁴³ Живан Живановић је изнео да је маса људи из врха либералне струје имала многе везе са атентаторима, а те везе су Ристић и Блазнавац желели да избаце из истражног поступка, да се режим не би компромитовао. Испитивања су вршена у полицији Управе вароши Београда, војна власт је организовала своја ислеђења у Београдском граду, а Блазнавац чак оформио и посебан војни суд који је осудио и стрељао групу официра који су оптужени да су учествовали у атентату. У процесу убицама кнеза Михаила, који је, према оценама Владимира Јовановића, попримао одлике политичке фарсе, ангажовали су се и сами намесници, што није било у складу са прописима и нормама, на тај начин што је Јован Ристић исправљао и мењао делове судског протокола, а Блазнавац спречио даље писање против либерала у новинама. Током ислеђења на суду са осумњиченима се пристојно поступало, али су у затвору потврђавани тортури и методима утврђивања истине који су били карактеристични за време уставобранитеља, избаченим из употребе због нехуманости. Судски процес је био отворен за јавност, оптужени су изгледали изнемогло, болесно и уморно, многи су изјавили да су били принуђени на исказе пред иследницима комисије и порекли их. Занимљив је опис Илије Гарашанина, који је судије представио потпуно неспособним за вођење тако важног процеса, поредећи их са сеоским кметовима и истичући њихову збуњеност. Политички циљ је постигнут тиме што је Александар Карађорђевић оптужен за издају, као личност која је

⁴⁴³ После убиства кнеза Михаила за наследника српског престола проглашен је Милан Обреновић, а за намеснике малолетном кнезу именовани су Миливоје Петровић Блазнавац, министар војни, Јован Ристић и Јован Гавриловић.

финансирала и идејно покренула атентат, те су Карађорђевићи заувек прогнани из Србије и остали без имовине. Бивши кнез Александар је у Угарској, где је боравио, ухапшен на захтев српске владе и провео дуге времена у истражном притвору. Пошто Угарске власти нису дозволиле екстрадицију, оне су пред својим судским органима ислеђивале његово учешће у атентату, да би, услед одбијања српских званичника да угарским судовима пруже више доказа, био пуштен. Кад је главни претрес кнежевим убицама, започет у Београду, завршен осудом оптужених по свим тачкама оптужнице, четрнаест лица осуђених на смрт стрељано је на Карабурми, а више послато на издржавање временских казни. Током и помоћу истраге коју су они водили и користили у своје сврхе, Ристић и Блазнавац су учврстили своју власт и у заверу умешали политичке непријатеље. Сама акта суђења завршила су у рукама намесника Блазнавца, а после његове смрти у личној архиви Милана Обреновића. Према оцени В. Јовановића: «Без обзира на масу уништених извора, довољно је доказа да се радило о једном од најмрачнијих поступака у историји српског правосуђа».⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, 98-99, 107-111. Видети још С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Београд, 1934, 52-83; Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, књ. прва*, 199-205; И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити, I-II*, Београд, 1990; *Суд убицама кнеза Михаила: стенографски извештај*, Београд, 1868; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, приредио Ст. Ловчевић, Београд, 1931, 223; Љ. Љотић, *Мемоари*, Минхен, 1973, 40-48; Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот II*, приредио М. Јагодић, Београд, 2006, 29-31, 34, 40, 48-51; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, приредио С. Турлаков, Сремски Карловци-Нови Сад, 2008, 85-115; Д. Јовашевић, *Суд убицама кнеза Михаила*, Београд, 1989.

VI ЕПИЛОГ ИЛИ КЉУЧНА СВЕДОЧАНСТВА РАЗВОЈА СУДСТВА (1838-1869)

Улога кнеза Милоша у судству до 1839. и сведочанства савременика

Кнез Милош је вршио судску власт и, према *Наставленију* издатом 1825. магистратима, тешка дела где судије не могу да донесу одлуку магистрат је имао да са писмом шаље на размотрење кнезу и да од њега очекује решење и пресуду.⁴⁴⁵ У недостатку уредби, кнез је за поједине случајеве издавао наредбе како магистрати треба да суде, водио надзор над њима и старао се да у судовима буду постављени честити људи. Имајући у виду неправилности које су се дешавале у Народном суду, кнез Милош је 31. децембра 1829. наредио да се испитивање и суђење обавља само у канцеларији, а не ван Суда или у собама у којима бораве чланови Суда.⁴⁴⁶

Милош је осећао потребу да интервенише свуда и изгледало му је сасвим природно да нема пресуде, коју он не може оборити или изменити. Избегавао је да донесе довољно закона и судску власт препусти судовима, уверен да је за искорењавање преступа довољна репресија. Поводом сваке и свачије пресуде или административног акта човек је могао доћи у кнежев конак да се жали и неретко је без формалности кнез пресуду обарао или мењао. Будући једини прави суд, Милош је био претрпан разним пословима, долазили су људи из свих нахија да се жале на своје старешине и њихове пресуде. Било је пресуда које су биле праведне према здравом разуму, и неке су биле врло оригиналне. Понекад су биле пародија правде и истине.⁴⁴⁷

Према Н. Сотировском, промене које је кнез Милош почео од 1819. да врши у свом апарату нахијске управе, условиле су у великој мери и његову одлуку о формирању првих српских судова, самосталних и независних од турских представника власти. Према казивању Вука Караџића, повод формирању српских

⁴⁴⁵ *Наставленија издата магистратима 1825*, чл. 6, Т. Живановић, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 62.

⁴⁴⁶ Б. Марковић, *Уџбеник српског кривичног поступка*, 48.

⁴⁴⁷ М. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, 476-485.

судова (магистрата) био је Милошев разлаз са Марашли-Али пашом од 1820. године.⁴⁴⁸ Ако се има у виду да су српски кнезови у већини случајева и пре оснивања српских судова узурпирали право да суде Србима, према Сотировском, оправдано је мишљење да оснивање српских судова није лежало у свађи Милоша Обреновића и везира, већ је резултат стварних прилика у земљи, од којих је најзначајнија реорганизација апарата нахијских старешина и настојање кнеза Милоша да ојача своје позиције власти. Веома је значајна чињеница да се оснивање првих српских судова поклапа са променама у нахијском апарату управе. Сасвим је разумљиво да је кнез Милош оснивању судова, у чији су састав ушле и нахијске старешине, приступио тек онда када је на положај нахијских кнезова довео лица за која је веровао да се неће окренути против њега. Оснивање судова, по Сотировском, водило је не само даљем јачању Милошеве власти, него и самих нахијских кнезова, који су улазили у састав новоформираних судова.⁴⁴⁹

Бартоломео Куниберт, Милошев лекар, пише за период после укидања Устава 1835: „Да би се умањио број парничења и суђења која су доста честа у Срба, као код свих народа више заосталих у развијању, код којих је дух парничења увек у обрнутој сразмери према ступњу уљуђености, Кнез је наредио да се ниједна ствар не износи пред редовне судове докле се не би покушало да је пресуде кметови или старешине еснафа, и да се онај, који би се после њихове пресуде обраћао судовима на случај пресуђења на његову штету, буде дужан платити судске трошкове а уз то и једну малу глобарину, к томе још да противној страни плати одштету за изгубљено време, које је због удаљености судова могло понекад бити доста дуго.

Како по Србији није било нарочитих надлештава за вођење послова, он је то наредио свакоме суду да држи нарочиту књигу у коју ће дужитељи моћи записивати законска потраживања од својих дужника. Овај запис је давао право заложности на некретнине које је дужник залагао за обезбеду својих обавеза.

Државни чиновници нису били више збацивани по ћуди као у ранија времена. Ако би имали да се против њих изнесе каква тужба, њу је требало поднети

⁴⁴⁸ В. Стефановић Караџић, *Милош Обреновић, кнез Србији; или Грађа за српску историју новог времена*, 99.

⁴⁴⁹ Н. Сотировски, *Промене у нахијској управи за време кнеза Милоша и оснивање првих српских судова*, Гласник Правног факултета у Крагујевцу 1978/1979, 255-257.

редовним судовима, који би је пошто би прибрави све потребне податке предавали Великом народном суду, а овај би је, нашав је за умесну, предавао Државном савету, и тек би овај последњи о њој подносио извештај Кнезу. Кнез је увек усвајао одлуке Савета у овом погледу и налагао би му да дотичном чиновнику одреди претрес и да се стара да се изречена пресуда изврши“.⁴⁵⁰

С друге стране, Алекса Симић⁴⁵¹ је оставио следеће сведочанство: «Влада књаз Милошева онога времена (мисли се на прве године Милошеве владавине, прим. М.П.) била је таква, као што је једног домаћина у својој кући. Он је из своје канцеларије заповедао свима кнезовима и они су се сви к њему обраћали. Судова није било, него су кнезови с кметовима, или сами судили људима у парницама, па који се с том пресудом није задовољио, долазио је књазу Милошу на тужбу, па како он пресуди, то је коначна пресуда, осим ако је књаз позније сам не преиначи и не пресуди на ползу оног другог парничара, као што сам видио један такав случај». «Ето тако је ишло правосудије књаз Милоша, и онда кад су постојали судови у окружијама, па и сам Велики суд у Крагујевцу, који се је некад тако звао, а некад Совјетом, али је опет судио и свагда своја решенија издавао по усменој заповести књаз Милоша. Тако сматрајући по актима, мислио би човек да је то суд или Совјет по независимом свом мненију решавао, а не зна да кад су се членови тога надлежатељства усудили приметити ту шта против таквих његових наредаба да их је он испсовао и сиктерисао низ басамаче, да су без обзира отишли из његовог конака у зданије свога надлежатељства».⁴⁵²

Адвокати у Кнежевини Србији 1838-1869. године

Доласком уставобранитеља на власт у Србији су се појавили заступници пред судовима – адвокати и њихов број се брзо повећавао. Жалби на адвокате и састављаче молби, тужби и других судских аката било је и у време прве владавине

⁴⁵⁰ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 2*, Београд, 1988, 51-52.

⁴⁵¹ Алекса Симић (1800-1872), 1835. министар финансија, па први ађутант кнеза Милоша, припадао странци уставобранитеља. Био је капућехаја у Цариграду 1842, кнежевски представник и министар спољних послова 1843-1844, 1849-1852. министар правде и просвете, 1852-1853. министар унутрашњих послова, 1853-1855. кнежевски представник и министар спољних послова, па поново кнежевски представник 1856-1857.

⁴⁵² *Сећања Алексе Симића на књаза Милоша*, приредио и предговор написао Радош Љушић, Крагујевац, 1997, 72, 74.

кнеза Милоша.⁴⁵³ Они су само у ретким случајевима били правници, заступањем странака пред судовима бавили су се у прво време сви колико-толико писмени људи, првенствено чиновници, не искључујући ни судске чиновнике. Главни узрок пренатрпаности судова парницама власт је видела у невештини нестручних адвоката.⁴⁵⁴ Први помен адвоката у прописима јавља се 1839. Састављачи молби су своје услуге прекомерно наплаћивали. Решено је да се исти морају потписати на молби и прописана је такса од 1-3 цванцика. За веће грађанске парнице такса за састављање молбе зависила је од погодбе.⁴⁵⁵

Због својих адвокатских послова чиновници су запостављали редовне дужности, а кад год би чиновник адвокат добио парницу, сумњало се да је успех резултат тога што су судије биле на његовој страни. Да би се отклониле сумње које су падале на цело правосуђе, донета је *Уредба о заступању пред судовима* од 2.11. 1843.⁴⁵⁶ Истакнуто је да су чиновници при судовима или другим надлештвима, бавећи се адвокатским послом пренебрегавали државну службу, чинили неправду парничној страни против које је чиновник наступао, и да се изазивало незадовољство због неправде, пристрасности и неуређености судова. Свим запосленима у државној служби забрањено је да заступају странке пред судом, састављају у туђе име тужбе, одговоре или било каква судска акта и да се у туђе име појављују пред судом. Казна за кршење *Уредбе* била је лишавање четвртине плате, ако је чиновник то учинио први пут, половине, ако је прекршио по други пут, а у случају трећег кршења лишавао се службе.⁴⁵⁷ Позитивна страна ове *Уредбе* било је одвајање адвокатуре од чиновништва, али се јавља врста „дивље адвокатуре“, којом се бавио ко је хтео, на штету грађана, судова и власти. У сваком случају, грађанима је била неопходна правна помоћ, а често и чиста писарска

⁴⁵³ О суђењу и чиновницима у доба прве владавине кнеза Милоша у Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 233-250; V. Petrić, *Krivično-sudska praksa u Srbiji 1815-1839*, Београд, 1958, 18-53. (doktorska disertacija)

⁴⁵⁴ Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, 88; М. Павловић, *Српска правна историја*, 423.

⁴⁵⁵ Указ Министарства правде и просвете од 24.08/5.09.1839, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I*, 245.

⁴⁵⁶ М. Павловић, *Српска правна историја*, 423.

⁴⁵⁷ *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије II*, Београд, 1845, 259-260.

помоћ, а власт није могла, због материјалне немогућности, да је организује и правно регулише.⁴⁵⁸

Српски грађански законик из 1844. донео је одредбе о регулисању пуномоћства. Дефинисан је појам властодавца и пуномоћника, као и овлашћења пуномоћника. Границе овлашћења пуномоћник није смео прекорачити, а у случају прекорачења морао је одговарати. Пуномоћник без назначених граница овлашћења морао је деловати према разуму, знању и савести. Могао је туђе ствари продати или примити за наплату, некога задужити, подићи туђе новце, водити парницу у туђе име, полагати заклетву, чинити поравнање, примити или одбити наслеђе у име другог, закључити ортачки уговор, нешто поклонити, изабрати судију за поравнање, уступити наплатно право, само у случају да су ови послови назначени у пуномоћју. Био је дужан да послове поштено оконча, самостално и без ослањања на друге (осим ако му није дозвољено да другима даје пуномоћје) и сву корист остави властодавцу. Уколико би својом кривицом причинио штету властодавцу, морао је надокнадити. Властодавац је морао платити пуномоћнику потребан трошак за обављање посла и надокнадити му штету која би настала његовом кривицом. Посао који је пуномоћник у име властодавца обавио или уговорио са трећим лицем било је сталан и везивао и властодавца и треће лице, чак и у случају да пуномоћник не би био способан да заврши своје послове. Пуномоћје је престајало важити чим га је властодавац отказао, а пуномоћник је такође могао да врати пуномоћје и одустане од њега, осим уколико је у питању био неповољан тренутак и одустајање ишло на штету властодавца. Пуномоћје је престајало кад пуномоћник умре, осим ако није гласило и на наследнике.⁴⁵⁹

Министарство правде је 3. септембра 1844. молило Савет да се у Србији уведу државни адвокати. Узрок овог предлога била је појава надриписарства, које је деловало на штету парничара. Савету је препоручено да се у сваком седишту округа поставе по два лица која би имала искључиво право на заступање странака у грађанском поступку, док је у Београду требало да их буде четворица. Уз предлог Министарства помиње се и нацрт уредбе о адвокатима, али он није сачуван.

⁴⁵⁸ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић: развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 238.

⁴⁵⁹ *Законик грађански за Књажевство Србију обнародован 25.03/6.04. 1844*, Част друга, Оделеније II, Глава XXII, О пуномоћности и деловодству, чланови 609-631, Београд, 1844, 107-110.

Према мишљењу Савета, доношење прописа о адвокатури није одговарало тадашњем нивоу образовања народа.⁴⁶⁰

Према *Допунителним правилима у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној* од 1845. године, прописано је да су парничари могли само лично да се појаве пред судом. Само у случају болести или спречености имали су право да именују заступника. Адвокати нису могли бити страни поданици, осим у случају кад су заступали страног поданика.⁴⁶¹ Следеће године, у *Тумачењу Допунителних правила*, заступање је генерално допуштено, јер се претпостављало да је властодавац узео пуномоћника из оправданог разлога, и да суд такво пуномоћје треба да уважи.⁴⁶²

Држављанину Србије је 1847. дозвољено да користи услуге адвоката-странца, у случају да се парничко са страним држављанином, који је имао права на страног адвоката.⁴⁶³ Године 1851. стављено је у дужност тужиоцима, који су били страни поданици и желели да воде парнице код српских судова, а нису стално живели у Србији, да за вођење парнице оставе при суду пуномоћника који живи у Србији.⁴⁶⁴ Пошто држава није могла да организује бољу адвокатску службу, морала је да пристане на постојећу. *Грађански законик* је предвиђао уговор о пуномоћству, а адвокати из Аустрије долазили су да заступају своје клијенте у Србији.⁴⁶⁵

Адвокати су се 1850. године обратили Министарству правде са молбом да им се дозволи да се баве адвокатуром. За бављење овим занимањем било је потребно добро познавање српских закона, које се морало стећи и доказати. Поред тога, Министарство је истицало да би адвокати требало да буду савесни и поштеног карактера, а молиоци ниједну од ових особина нису поседовали, већ су чак чинили

⁴⁶⁰ У. Станковић, *Рад Комисије за унапређење грађанског поступка од 1845. године*, 151.

⁴⁶¹ *Допунителна правила у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној*, 19/31.05. 1845, чл. 2, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, Београд, 1847, 38.

⁴⁶² *Тумачење Допунителних правила* од 20.07/1.08. 1846, чл. 1, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије III*, 123.

⁴⁶³ Пропис од 21. 10/2. 11. 1847, Ђ. Петровић, *Речник закона, уредби и уредбени прописа издани у Књажеству Србије од 1827. до 1854.*, 1.

⁴⁶⁴ Пропис од 5/17.03. 1851, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије VI*, 11. Министарство правде је приметило да се судови овог правила нису придржавали и опоменуло првостепене судове 2. јула 1856. године да се оно поштује, тј. да тужиоцима, који нису живели у нашој земљи, приликом примања тужби решењем наложе да именују пуномоћника, АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 256/1856

⁴⁶⁵ М. Павловић, *Српска правна историја*, 424.

злоупотребе, те је захтев одбијен. У унутрашњости је било лица која су се бавила адвокатуром без познавања наших закона, те њихова делатност није била на корист, већ на штету народа. Људи су због лошег рада адвоката који су их бранили губили своја права, а адвокати су свој посао скупо наплаћивали и добијали више од вредности парничног предмета. Често су бранили прво једну, па онда и супротну страну у парници, и од обе узимали накнаду.⁴⁶⁶

Власти су биле незадовољне стањем адвокатуре и људима који су се њоме бавили. Министарство правде је октобра 1850. замолило Министарство унутрашњих послова да наложи полицијским властима да држе под присмотром лица која се баве адвокатуром и да им забране даље бављење тим занимањем. Судовима је препоручено да и сами пазе на адвокате и да их пријављују полицији, која ће их по потреби казнити. Да се не би оштетили властодавци, суд је био дужан да их благовремено обавести о забрани. Циљ Министарства био је да се забрани бављење адвокатуром лицима којима је то било једино занимање. Адвокатура се није забрањивала у случају да је адвокат било приватно лице, које се тиме обично није бавило.⁴⁶⁷

Милош Јовановић, пензионисани секретар, обратио се Министарству правде за дозволу да се бави адвокатуром, јер од пензије није могао да издржава себе и породицу. Министарство правде било је мишљења да и пензионисани чиновници и они који су под судском истрагом, али разрешени од дужности, могу заступати парничаре.⁴⁶⁸ После молбе секретара Алексе Романовића⁴⁶⁹ да му се дозволи да,

⁴⁶⁶ АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 1555/1850

⁴⁶⁷ Распис од 18/30.09. 1850, Ђ. Петровић, *Речник закона, уредби и уредбени прописа издани у Књажевству Србије од 1827. до 1854*, 1.

⁴⁶⁸ Акт Министарства правде од 28.06/10.07. 1851, бр. 1971, према Ђ. Ценић, *Могу ли пензионери бити правозаступници?* Београд, 1881, 6-7.

⁴⁶⁹ Алекса Романовић се јавља 1842. као канцелиста Савета. У периоду 1844-51. службовао је у Министарству иностраних послова као експедитор, архивар, регистратор, протоколиста, столоначелник и секретар Иностраног одељења. Од 1852-1857. био је у звању секретара Другог одељења Апелационог суда, 1858. је привремени, а 1859. први секретар Касационог суда, 1860-1862. начелник Министарства правде, 1863-1864. члан Великог суда за грађанска дела. Познат је по томе што је био члан ванредног суда у оквиру процеса познатог под називом Пропаст Великог суда 1864. Алекса Романовић био је добар познавалац закона, пратио српско законодавство и сарађивао на његовој изради у више прилика. Пензионисан је због слабог здравља. Молио је све ministre који су се мењали за време његове пензије да му дозволе да се бави адвокатуром. Романовић се понегде јављао као адвокат из разлога што су му судије гледале кроз прсте, мада су му више пута затварали врата, *Шематизам Кнежевине Србије 1839-1851*, приредио Љ. А. Поповић, Београд, 1999, 26, 34-35,

док је под судском истрагом, пише парничне и друге молбе, Савет и кнез Александар Карађорђевић донели су Решење по којем се Уредба од 1843. о заступању пред судовима тумачила тако да ни чиновник који се налазио под судском истрагом и није вршио дужност, није могао ништа да пише за судске парнице приватних лица. Разлог је био то што пре доношења коначне пресуде није изгубио звање.⁴⁷⁰ Уредба од 1843. измењена је 25. 12. 1852, те је одобрено заступање парничара пред судом и писање тужбе и одбране пензионисаним чиновницима, али не и чиновницима који су под судском истрагом.⁴⁷¹

Савет је Министарству правде препоручио јула 1851. да му поднесе на даљи поступак Пројекат Закона о правозаступницима. Министарство је сачинило један такав пројекат, али је закључено да се подношење пројекта одложи док не ступи на снагу *Судски поступак у грађанским парницама*. Пошто је *Поступак* ступио на снагу 1853. године, показала се потреба да се установи ред лица, чије би једино занимање било да заступају и бране парничаре код српских судова, у случају кад парничари не би могли или хтели да сами воде своје парнице. Ову потребу је посведочио и сам чл. 220 *Судског поступка у грађанским парницама*⁴⁷², јер је због недостатка искусних несудских лица терет масе пред судом падао на судске званичнике, те су због тога трпели други званични послови. Све је то неизбежно повлачило умножење парница код првостепених судова. Оштећење грађана у њиховим потраживањима и оптерећење судова могло се отклонити кад би се увео ред адвоката. Стога је министар правде Лазар Арсенијевић предложио августа 1854. да се раније састављени Пројекат Закона о правозаступницима преда на разматрање Савету.⁴⁷³

Текст Пројекта састојао се од: уводног дела, I главе *О правозаступницима*, II гл. *О томе ко подаје право на правозаступништво* и под којим условима, III гл. *О*

37; *Шематизми Кнежевине Србије 1852-1865*; Ђ. Ценић, *Могу ли пензионери бити правозаступници?* 7-8.

⁴⁷⁰ Решење од 17/29. 7. 1851, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије VI*, 38.

⁴⁷¹ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 288; АС, Касациони суд, нефасцикулисана грађа, Н. 374/1853

⁴⁷² Према чл. 220 *Законика о судском поступку од 1853*: „Бранитељ масе мора да је у закону и судоводству искусан; и зато ће суд, ако не би таквог у месту било, једно лице из суда за бранитеља масе наименовати“, *Законик о судејском поступку у парницама грађанским за Књажество Србију*, Београд, 1853, 54.

⁴⁷³ АС, ДС, Н. 510/1854, ролна 189.

поступку, који се при испиту кандидата има набљудавати, IV гл. О правима и дужностима правозаступника, V гл. О извршавању дисциплинарне власти над правозаступницима, VI гл. О томе како престаје право на правозаступништво, Заклетва за правозаступнике. Имао је укупно 49 чланова.

Размотривши Пројекат, Савет је одлучио да се за неко време одустане од оваквог закона, из разлога што се није могло претпоставити да ће правозаступници имати довољно прихода да пристојно живе и што у Србији тада није било довољно квалификованих људи за тај посао.⁴⁷⁴

Адвокати су у доба уставобранитеља били на лошем гласу, захтевали претеране награде, подстицали на парничење без довољно разлога, претрпавали суд парницама и умањивали углед судова. Акта су невешто састављана и у њима вређани поједини званичници и надлештва, за шта су клијенти одговарали. За неке адвокате се сумњало да раде као агенти судија и писара, који су преко њих радили адвокатске послове, или као посредници парничара и судија за погодбе.⁴⁷⁵

Пошто је 1843. одвојена адвокатура од чиновништва, као адвокати су се појављивали потпуно невешта лица, банкротирани трговци, осуђивани чиновници, занатлије и сами „бескућници, варалице и скитнице“. Често нису радили сами, носили су име и погађали се са парничарима, а радили су чиновници са којима су после делили награду.⁴⁷⁶

Јаков Игњатовић, који је боравио у Београду 1849-1850, оставио је у *Мемоарима* сведочанство о београдским правницима. Наводи да је у Београду у оно доба адвокат могао бити ко хоће, чак и страни поданик. У Београду није постојала адвокатска организација, већ је свако ко се тиме бавио могао радити на своју руку и није морао имати завршене за то потребне студије. Они који су завршили школе имали су амбиције у хијерархији бирократије. Игњатовић каже: „Зато та напуштена слободна адвокатура уродила је плодом да је надриписарство корен запатило као негда у Војеној граници амо“. У целој Србији је, по Игњатовићу, било мало редовних адвоката и тешко да је било и једног правог, осим у Београду, где их је било неколико. Наводи примере неколицине угледних

⁴⁷⁴ Исто.

⁴⁷⁵ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 24.

⁴⁷⁶ Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, 88.

адвоката. Адвокатуром се бавила и удовица Симе Милутиновића Сарајлије Марија Поповић, а ту је био и француски адвокат Алфред Вињарон.⁴⁷⁷

Стање адвокатуре је описао и Ђ. Д. Ценић, говорећи да је пре изласка *Закона о правозаступницима*: „...Све што је гладно, а знало ма колико читати и писати, све што се плашило од посла те није могло себи другим начином кору леба заслужити, све се то наметнуло народу као учитељ, као бранилац његових права. Ове пијавице народног спокојства, народње кесе и народног поштења, ишли су по варошима, из механе у механу, а по селима из општине у општину, по вашарима и саборима, те су подобно ловцима тражили лова, тражили жртву коју ће у вигове своје уловити, тражили лаковерне који ће се на њих ослонити да им ма шта и ма како напишу, само да штогод зараде, те да себе и своју фамилију заране. Отуд је човек видео жалбе или прозбе које се нису ни прочитати могле, или ако су се прочитале нису се разумети могле, отуда је видео молбе или жалбе којима никако места нема, отуда је видео жалбе или молбе поднашане ненадлежном месту“. Даље Ценић наводи да је народ почео „...из гласа јавкати и запомагати против тако названих адвоката“. Администрација је прибегавала свим могућим средствима да се ово зло умањи. Задовољавала се да адвокат буде доброг морала, не тражећи доказе о знању. Имало се мало појма шта је адвокат и какав треба да буде, чак и највиша власт сматрала је то занимање незнатним и почела га делити људима из милости.⁴⁷⁸

На Петровској скупштини 1848. окрузи су се жалили да се вођење парница по судовима сувише одуговлачи. Неки окрузи су кривицу налазили у неадекватности судских уредби, а други у томе што су парничаре на суду заступали адвокати. За побољшање судске струке формирана је комисија која је добила налог да се потруди да што пре оконча задатак који јој је поверен.⁴⁷⁹

Бројне су жалбе против адвоката и њихове службе поднели представници округа на Светоандрејској скупштини 1858-1859. године. Говорило се о адвокатима који су ишли по кафанама и варали људе, јер је акта која су писали суд одбацивао

⁴⁷⁷ Ј. Игњатовић, *Мемоари: расходије из прошлог српског живота*, Београд, 1966, 318-325.

⁴⁷⁸ Ђ. Ценић, *Могу ли пензионери бити правозаступници?* 1-2.

⁴⁷⁹ Молбе и жалбе округа на Петровској скупштини и одговори кнеза и Савета на њих, у *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије IV*, 174.

као неуредна. Тражила се заклетва на звање бранитеља и прописивање таксе за њихов рад.⁴⁸⁰ Захтевало се укидање адвоката у држави и да свако своја права брани пред судом усмено, како зна.⁴⁸¹ Према другима, тражило се увођење адвоката у земљи, али да се подвргну заклетви и ставе на располагање Министарству, уз дужност да полагају испит пред Министарством. Нужност адвоката се објашњавала овако: „...ја не могу у Окр. краинском да парницу водим ићи, јер ћу једним одласком више него што парница вреди потрошити, и што женске стране нису у стању парницу водити, но морају кога заступника имати, а напоследку што су и заступници за брањење потребни“.⁴⁸² Неки су истицали да су адвокати при парничном поступку својим незнањем (с неким изузецима) и једној и другој парничној страни нанели више зла него добра.⁴⁸³ Било је још захтева за укидањем адвокатуре⁴⁸⁴, јер адвокати „у договору са судијама, гуле сиротињу и убијају, парнице одуговлаче и скупо наплаћују“.⁴⁸⁵

Пошто је у Србији Лицеј напредовао и давао и по неколико правника годишње, држава је решила да злу стане на пут и за адвокате узима људе који имају доказе о правном знању и поштењу. Тако је Министарство правде поднело законодавној власти нацрт закона 1861, који је ступио на снагу 1862. Министарство правде је израдило пројекат о такозваним правозаступницима, којим је јасно желела да одреди која лица и под којим условима се могу примити за адвокате, прописавши њихова права и дужности.⁴⁸⁶

Закону су претходила *Уводна правила о правозаступницима*. Сам Закон се састојао од 63 члана распоређених у пет глава (*О условима под којима се може добити правозаступништво, О полагању испита правозаступничког и о постављању правозаступника, О правима и дужностима правозаступника, О дисциплинарним казнима над правозаступницима, О томе како престаје право на*

⁴⁸⁰ А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Београд, 69.

⁴⁸¹ *Исто*, 77.

⁴⁸² *Исто*, 102.

⁴⁸³ *Исто*, 133.

⁴⁸⁴ *Исто*, 147, 152.

⁴⁸⁵ *Исто*, 164.

⁴⁸⁶ Акт министра правде од 16/29. 10. 1861, АН. 7301, према Ђ. Ценић, *Могу ли пензионери бити правозаступници?* 5-6.

заступништво) и заклетве за правозаступнике.⁴⁸⁷ Главна одредба Закона односила се на адвокатску стручну спрему. Адвокат је могао да постане српски поданик, доброг и поштеног владања, који је завршио правне науке и положио правозаступнички испит.⁴⁸⁸ Маја 1862. године министар правде је у *Српским новинама* огласом позвао свакога ко је желео да буде адвокат да му се пријави. Пет месеци касније објављено је у истим новинама Решење, којим је Живко К. Недић из Београда, који је завршио правне науке и служио у судској струци више од две године, дошавши до звања члана окружног суда, постављен за адвоката у Београду. Други је био Коста Обрадовић, а трећи Петар Марковић. Последњи је имао и положен адвокатски испит.⁴⁸⁹ Две године после доношења закона, у Србији је било 22 адвоката, од којих су осморица радила у Београду.⁴⁹⁰

Пре доношења *Закона о правозаступницима* 1862. власт је покушавала разним прописима да регулише хаотично стање у адвокатури. Очигледно да ни сама није увек имала јасне представе о смерницама у којима треба да иде по овом питању и доста је лутала, тражећи решење. Постојао је ранији пројекат, који није ступио на снагу, али је потреба за законом који би регулисао адвокатуру била све већа, те је његово доношење постало неопходно и неизбежно. Постојало је велико незадовољство у народу, али и у ученој јавности, што се види и из писања званичних новина. Адвокати у доба уставобранитеља представљају ред без законски одређеног положаја, у неку руку законски непризнат, са пуно елемената сумње. Посао адвоката није се сматрао претерано пристојним и изашао је на лош глас, који ће га дуго пратити у јавном животу.⁴⁹¹

Адвокатска делатност је и даље изазивала незадовољство, о чему најбоље говори чињеница да је Великогоспојинска скупштина из 1864. са 50:40 гласова изгласала да се адвокати укину. Одговор је био доношење новог *Закона о*

⁴⁸⁷ Уводна правила и Закон о правозаступницима, *Зборник закона и уредаба XV*, Београд, 1863, 39-58.

⁴⁸⁸ Закон о правозаступницима, чл. 2, *Зборник закона и уредаба XV*, 42.

⁴⁸⁹ М. Živadinović, *Srpski advokati u XIX veku*, *Jugoslovenska advokatura* 1-2 (1969), 4; *Српске новине* бр. 47, 21.04/3.05.1862; бр. 111, 22.09/4.10.1862; бр. 120, 13/25.10.1862; бр. 142, 4/16.12.1862.

⁴⁹⁰ М. Павловић, *Српска правна историја*, 424.

⁴⁹¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 24.

правозаступницима од 27. јуна 1865,⁴⁹² чији је циљ био да се повећа број адвоката, те није тражено да адвокат има завршене правне науке, већ само положен правозаступнички испит.⁴⁹³

Према чл. 27 *Закона*, адвокат је био дужан да поштено, савесно и верно пружи правну помоћ онима који је затраже, да даје савете по свом убеђењу пошто испита све околности спора. Посао кога се примио требало је да заврши брзо, тачно и са што мање трошкова, водећи увек рачуна да се спор поравна, кад је то било могуће. Када је сачињавао уговор морао је пазити да не изостави ништа што је од важности, а тајне поверене од стране у току парнице морао држати у тајности у току и по завршетку спора. Није смео да помаже супротну страну. Требало је да се чува да не брани лаж, да не изврће истину, а при представљању ствари, писменом и усменом, буде кратак, јасан и опредељен. Предвиђено је да поштује установе и да не вређа супротну страну, сведоке и вештаке.⁴⁹⁴

Чланом 50 *Закона* предвиђене су прецизне тарифне ставке: за саслушавање клијента, кога би одбио да заступа, адвокат је имао право на таксу од 12 до 24 гроша; за писмено мишљење о неком правном питању 24-300 гроша; за састављање пуномоћја 4 гроша; за један одлазак на рочиште и брањење спора, 24-180 гроша, према важности спора, а ако би саслушање на рочишту трајало више дана, за сваки следећи дан адвокат је наплаћивао половину ове таксе. Приликом састављања жалбе против пресуде или решења суда адвокат је могао да наплати 12-120 гроша. За трошкове превоза изван места пребивања, уколико му страна сама не би обезбедила превоз, адвокат је могао тражити 12 гроша по сату, али за један дан није могао добити више од 96 гроша. За спор већи од 3000 дуката царских, адвокат је, сходно вредности спора, могао да добије 96-180 гроша.⁴⁹⁵

Дисциплинске казне против адвоката биле су писмени укор, новчана казна до 200 талира и лишење права на бављење адвокатуром. Председник окружног суда изрицао је адвокату укор и новчану казну до 25 талира, министар правде укор

⁴⁹² *Закон о правозаступницима* од 15/27.06.1865, *Зборник закона и уредаба XVIII*, Београд, 1865, 49-81; М. Павловић, *Српска правна историја*, 424.

⁴⁹³ *Закон о правозаступницима* од 15/27.06.1865, *Зборник закона и уредаба XVIII*, 49.

⁴⁹⁴ *Исто*, 58; М. Павловић, *Српска правна историја*, 425.

⁴⁹⁵ *Закон о правозаступницима* од 15/27.06.1865, *Зборник закона и уредаба XVIII*, 69-74; М. Павловић, *Српска правна историја*, 425.

и новчану казну до 100 талира, а дисциплински суд већу новчану казну и лишење звања.⁴⁹⁶ У овом *Закону* јавља се први пут у чл. 26 институт сиромашког права, у виду обавезе адвоката да по наређењу суда мора да прими и бесплатно заступа парницу сваког лица, које би поднело доказе да је тешког имовинског стања. Ако би добило парницу или касније дошло до имовине, лице тешког имовинског стања било је дужно да плати браниоцу.⁴⁹⁷ Исти институт сиромашког права био је предвиђен и чл. 33 Пројекта Закона о адвокатима из 1854, који, као што је раније речено, није ступио на снагу.⁴⁹⁸

Београдски адвокати били су незадовољни *Законом* и споменицом са предлозима одговорили на захтев министра правде, Рајка Лешјанина, да поднесу мишљење о једногодишњој примени *Закона*. Предложили су да услов за адвокатско звање буду завршене правне науке и трогодишња пракса у суду или код адвоката, да председници окружних судова не воде дисциплинске процесе против адвоката, већ да то чине искључиво министар правде и дисциплинарни суд. Такође, захтевало се да се законски стане на пут надриадвокатима и да се на бољи начин регулише награђивање адвокатског труда. На Михољској скупштини 1867, министар правде је износио оправдања зашто адвокатско звање није укинато, како је захтевала претходна Скупштина. Првенствено, на тај начин би се омогућило да незналице и варалице са пуномоћством наносе штету грађанима. У ствари, најмање је жалби било на адвокате, а највише на надриписарство, тамо где адвоката није било. Надриадвокати су такође поднели мноштво тужби што им судови нису допуштали праксу. Тек октобра 1871. у *Закон о адвокатима* унет је услов да су адвокати морали завршити са добрим успехом правне науке, у земљи или иностранству.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ *Закон о правозаступницима* од 15/27.06.1865, *Зборник закона и уредаба XVIII*, 74-77, чл. 53-62; М. Павловић, *Српска правна историја*, 425.

⁴⁹⁷ *Закон о правозаступницима* од 15/27.06.1865, *Зборник закона и уредаба XVIII*, 57; М. Павловић, *Српска правна историја*, 425.

⁴⁹⁸ М. М. Поповић, *Пројекат Закона о адвокатима из 1854. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 186.

⁴⁹⁹ М. Павловић, *Српска правна историја*, 425; Извештај министра правде 3/15. октобра у Народној скупштини, АС, Народна скупштина (=НС), ф1 р6/1867.

Жалбе народа на правосуђе Светоандрејској скупштини 1858/59. године

Групе посланика појединих округа и срезова и посланици појединачно поднели су Скупштини велики број предлога и жеља из области кривичног законодавства и кривичног правосуђа, за које нема много места сумњи да су потекли из народа, што се није могло рећи за политичке жеље. Жеље и предлози били су разбијени, неповезани у већу целину, без постојања општијих погледа. Преовладала је склоност да би се резултати могли очекивати само од повећане строгости и враћања на раније напуштена решења и методе. Било је предлагано строго кажњавање скривања кривичних дела која су извршена на службеној дужности и других кривичних дела, те брзо извршење пресуда изречених за сва кривична дела.⁵⁰⁰

Скоро да није било документа у којима није изражен захтев: «да се судијски поступак скрати и преиначи, како би се парнице што пре пресуђивале».⁵⁰¹ Рачански срез је у представци изјавио: «суђење...иде врло споро, сасма неуредно, тегобно и у приликама по очигледној неправди» и требало га је скратити, «пискарања многог проћи се, па увести, да се парнице устмено и укратко пресуђују, а оне само писмено воде које су заплетене и требају времена за разправљање». Власт је требало да «на судије наше боље пази, послове њине у ствари, а не само, неке форме ради, на артии прегледа, злоупотребљења власти њине озбиљно вата и неумитно казни».⁵⁰² Судије током судског поступка нису толико водиле рачуна о редоследу парничних предмета, већ им је важнији био друштвени положај парничара. Тим поводом, представници гужанског, лепеничког и јасеничког округа су изјавили: «Желимо и тражимо, да нам се покаже узрок, зашто ми прости људи, а нарочито кои су сиромашнијег стања, кад узимаднемо код суда каква посла, не можемо пресуду од суда кроз више година да добијемо, а неки чиновници кои код суда по парници каквој узимадну посла, макар да су и доцније од нас у суду пријављени, они ипак раније и брже пресуду и удовлетвореније добијају».⁵⁰³

⁵⁰⁰ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 103-104.

⁵⁰¹ А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука, Нова серија 15, Београд, 1964, 26, 61, 133.

⁵⁰² *Исто*, 26, 140.

⁵⁰³ *Исто*, 26, 134-135.

Тражено је да се строго кажњава узимање мита. Међу судијама и писарима владала је корупција и протекција. Истиче се да су примали мито, узимали новац у зајам са ниским каматним стопама из пупиларних каса и депозита и користили га за добијање зеленашких камата. Законске прописе су тумачили у интересу више уважаване странке, а пресуде које су доносили наилазиле су на осуду. По том питању, највеће оптужбе, незадовољство и наоштрији тон имала је жалба против Окружног суда у Ужицу. Занимљиво је и свакако претерано следеће излагање: „Суд ужички никоме пресуду без мита издати неће. Ваља судијама, а нарочито председатељу поклонити вола, краву, меда, кајмака, сира, брашна, жита, новца или будишта, па да се пресуда добије. Председатељу није нужно купити дрва за огрев, он се може грејати само на распасати и растурени чабрица у којима му је кајмак и сир донешен у име подмите, да би пресуду изрекао што пре“. Злоупотребе судија у овој представи су сигурно преувеличане и драматизоване, али се може прихватити њихова веродостојност у ограниченим размерама. Чињеница је да су се такве злоупотребе често дешавале и да су поступци судија представљали један од најупадљивијих узрока незадовољства народа.⁵⁰⁴

Положај судија у време када су највећи утицај имали представници кнежевске, законодавне и извршне власти зависио је од владајућих фактора. Међу посланичким предлозима на Светоандрејској скупштини нарочит значај имају захтеви за законом обезбеђену независност судова и судија. Сима Протић, председник Смедеревског окружног суда, истакао је да судије «у слабом праву стоје». Они се налазе на ратном подручју између «закона и воље моћни великаша». Кад «великашкиј рођак или пријатељ као преступник под суд дође, судија га не сме по закону и мери преступљења осудити од великаша рођака и пријатеља, јер ће га овај после гонити и упропастити...» Захтеван је закон који би гарантовао да ће судија «зависити само од закона, а никако од воље и жеље појединих моћних лица», обезбедио подједнако строге пресуде свим лицима и осигурао потребан број беспрекорних судија.⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Исто, 26-27, 75.

⁵⁰⁵ Исто, 27, 108.

Предлагано је увођење нових кривичних дела, попут уопштених предлога за сузбијање зеленашења. Постојале су бројне жалбе на администрацију у вези са закључивањем брака, које су без резултата подношене вишим црквеним органима, те је тражено да се пропишу казне за такве поступке и да се суђење бракоразводних спорова повери редовним судовима. Народ је сматрао да су неки од постојећих закона претерано строги. Чињене су замерке на доказивање у кривичном поступку и откривање починилаца кривичних дела, тј. да се према осумњиченима није поступало довољно строго у ислеђењу и да су ови због тога избегавали казну. У случају крађа, тешке пљачке и паљевина, тражено је увођење установе јемства, а такође и строг судски ипит. „Строги судејски испит нек је и с неким баш за овакове људе и потребним мукама скопчан, него баш желимо и тражимо да се спрам овакови људи строго при судовима без икаквог казног умекшавања, за које још нису облагорођени, поступа“.⁵⁰⁶

* * *

Да би се стекла слика о ставу образоване јавности према судству непосредно после Светоандрејске скупштине, од значаја су чланци Јована Милинковића⁵⁰⁷, *Поглед на нашу судејску струку*, који су излазили у наставцима у *Српским новинама* 1859. године. У њима се истиче да су судије тога времена биле нестручне и слабо писмене: „И не говорећи само о онима који су били неписмени, - у свим судовима једва их је било четворица, који су законик тај (грађански) читали и разумевали с тачке правословне; остали и старији и млађи – неки су погађали граматички слог, а највише их је било који му опредељење за ствар ни наћи нису умели“.⁵⁰⁸ Наглашава се преоптерећеност судова парницама, наиме, до 1842. године судови су у деловодном протоколу годишње имали 1200 до 2000 бројева, укупно око 28 000. Крајем владавине режима уставобранитеља само један суд, на

⁵⁰⁶ А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, 133; Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 103-106; И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, Београд, 2012, 114-117.

⁵⁰⁷ Јован Милинковић (1823-1890), 1842-1843. практикант у Шабачком начелству, 1843-1845. практикант у Шабачком окружном суду, 1845-1849. писар у Суду Округа пожаревачког 1849-1851. секретар Окружног суда у Лозници, 1851-1855. секретар Окружног суда у Ваљеву, 1855-1860. адвокат у Ваљеву. После 1860. други стоначелник Касационог суда, стоначелник Апелационог суда и адвокат у Шапцу, М. Ђ. Милићевић, *Успомене (1831-1855)*, Београд, 1952, 169-170.

⁵⁰⁸ *Србске новине*, бр. 31 од 12/24.03.1859.

пример чачански, имао је у једној години преко 30 000 деловодних бројева у протоколу.⁵⁰⁹

Сликовито су описани корупција, преваре и фалсификати у раду судова: „Што је кои судија по миту, криво судио, то је маленкост према другом: много је било судија и писмених и неписмених, који су први сами, а други преко писара или практиканата, кад на протокол узимају, речи једне или друге стране (као што се то може) извртали, а још више је писара било, кои једнога или другога парничара (кои је бољи и богатији) учени што може више, па онда протокол парнични, а према томе и испит сведока устрои како је за онога боље и сходније, - и овим је начином онај, кои је добро умитио парницу добио; а друга страна, или слаба с имањем, или поуздана с правом на исто ослањајући се, понајвише изгуби“.⁵¹⁰ Са овим је у складу став из *Записа Јеврема Грујића*, по којем се у акту оптужбе против кнеза Александра Карађорђевића тврдило да су и народ и чиновници почели да губе поверење у слободу судија да поступају по савести, јер је међу чиновницима ушло у пословицу „чувај се да не дођеш под суд, а после си пропао“.⁵¹¹

Портрет Јована Милинковића, аутора поменутих чланака, који је целу своју каријеру провео у судству и као адвокат (управо у периоду 1855-1860. био је ван државне службе и бавио се адвокатуром, дакле када је писао за *Српске новине*), дао је у *Успоменама* Милан Ђ. Милићевић. Занимљив је опис начина на који је Милинковић М. Ђ. Милићевића уводио у посао у Ваљевском окружном суду 1852. године: «Еле, овај Милинковић, као секретар суда и старешина за нижи судски персонал, одведе мене у собу где су радили судски практиканти. Ту ми показа место где ћу седети, даде ми перо, хартију и мастило. Одвојивши табак од оне свешчице хартије, што ми бијаше дана, Милинковић изједначи табак у ивице и крајеве, преви га на леђима, и преви надвоје уздуж, како се обично превијају сви судски акти. Све то учини он мене ради, да видим и упамтим како треба свакад, пре почетка писања, сваки табак одвојити и уверити се да ли је чист са све четири своје стране, да ли му се ивице подударају, а да не иду на еро, и по оном превоју да свакад познам где је табаку средина, итд. – Ово су ситнице, - вељаше он,

⁵⁰⁹ *Српске новине*, бр. 36 од 24.3/5.4.1859.

⁵¹⁰ *Српске новине*, бр. 34 од 19/31.03.1859.

⁵¹¹ *Записи Јеврема Грујића I, Пред Светоандрејску скупштину*, 219.

показујући ми све то, - али је добро да се и ове ситнице приме и памте...После три дана, Милинковић мени даде судски регистар да у њега уводим судске акте. Не само да ја нисам био вешт у томе послу; него ми се у први мах чињаше да тако заплетена рада ја нећу никад ни моћи схватити. Особито ме препаде судија Васић који у свој говор мешаше и неке необичне речи. – Шта ви то чините, секретару? Како ће јучерашњи практикант водити регистратуру? Та то је кључ свој архиви! Мени је и реч регистар била тешка, а кад чух чак и регистратуру, сав претрнух....Мени, као новом регистратору, дође прво да уведем у регистар некакав циркулар попечитељства правосудија. Онда су се тако звали расписи. А било их је врло много и често су они расправљали врло многа и врло важна питања, пошто још није било писаних закона за многе радове у суду. И ја, као невешт регистратор, заведем само циркулар, а заборавим поменути предмет о ком се говори у циркулару. Милинковић, видећи то, одмах ми показа како да попуним шта бејаш пропустио. После је ишло сваки дан све боље и боље.

Секретар Милинковић уопште се је понашао лепо према млађим чиновницима у суду. У пословима је био оштар и разумевао их је добро, па су га сви без поговора слушали, а ван службе се јављао као добар друг. Судија Васић то није одобравао. Казивали су ми другови да је овај судија тражио да сваки млађи чиновник, кад се из суда с посла изиђе, онолико корака изостаје за старијим колико талира мање има у плати!»⁵¹²

Милићевић је забележио какав је био судски поступак док је радио у Београдском окружном суду, исте 1852: «Онда се у судовима, у Србији, све радило писмено. Претседник је распоређивао судије у одборе, у којима су парничари саслушавани, њихова казивања записивана, па је то све, после, дотични судија у седници реферовао својим колегама и, како се ту пресуди, записивао. У сваком таквом судском одбору бивао је по један судија, један писар и један практикант. И кривице су исто тако извиђане. Кривац се доведе пред тога судију, те га он пита, а писар записује његове одговоре. Тако су исто и сведоци испитивани....Прописаног поступка онда још није било ни за грађанске ни за кривичне ствари, него се радило по расписима попечитељства правосудија». Такође говори о злоупотребама и стању

⁵¹² М. Ђ. Милићевић, *Успомене (1831-1855)*, 174-175.

судских просторија: «Служећи у суду опазио сам да неки моји другови хоће нешто да се сашаптавају с рођацима криваца који су код суда у затвору; да у грађанским споровима хоће по неког да уче како ће изиграти закону или судску правду, па ми то није било по вољи...Поред тога видео сам и за онако кратко време своје службе у суду да већ пола оних људи који се обраћају суду свакад од суда одлазе незадовољни; половина парничара свакад куне суд и судије што је парницу изгубила, и често их куну и криве и они који су добили, јер су и ти, врло често мање добили него што су тражили...Најпосле, и сама спољна страна суда, судски намештај, држање судских соба, ходника и целе зграде, није ме могло привлечити да у суду служим, нити да у таквом судишту гледам врело земаљске правде. Ах, учинио би велику услугу ко би урадио да су судски прозори свакад избрисани, да су ходници чисти, да столови не буду олупани, нити столице поломљене, итд. итд.»⁵¹³

Може се извести општи закључак да је постојало велико незадовољство радом судова, њега је исказивао на исти начин народ, представкама својих округа на Светоандрејској скупштини, и учени људи, који су део или целу своју каријеру провели у судској струци.

Такође, занимљиво је сведочанство Ђорђа Протића⁵¹⁴ у *Мемоару* из 1854. године, о томе како се пред уставобранитељским судовима поступало са обреновићевцима: «У делима парничним пак губили су они ову и пред нижим и вишим судовима не само онда, кад је који оваку са којим привржеником овога правителства имао, него и онда, ако је ову и са каким неутралним или странцем имао; јер је тежења и намера овог правителства да се они оштете, па било то у чију му драго ползу. Да би оно оваке пакосне намере своје у пуној мери постизавати могло, уплетале су се у важнијим парницама и највише овога правителства власти, у круг којих пресуђивања, никако не спадају, а и сам је Књаз, коме само у кривичним делима право помиловања припада, решавао парнице у највишем

⁵¹³ Исто, 182-183.

⁵¹⁴ Ђорђе Протић (1793-1857) је каријеру почео 1820, средином тридесетих година био кнежев противник, 1838/39. приклонио се Обреновићима и постао стуб кнез Михаилове владавине. Именован је за вршиоца, а затим постављен за сталног кнежевог представника и министра иностраних дела 1840. године. Ове дужности је вршио до 1842. године, када је са кнезом Михаилом пребегао у Аустрију, оставши у емиграцији до 1857, кад се вратио у Србију и убрзо умро.

степену». Истиче се случај да је кнез Александар Стефана Радичевића, бившег министра правде, «...у једној парници о подаши, која је доказано његово имање била пресудом својом, коју је он у ползу противне стране изрекао, здраво оштетио; но позније је он ову судејску власт формално себи присвојио и у своме кабинету једно оделеније судејско устројио, у коме он по струки овој једног референта има, и тако је он тиме не само себи власт присвојио, да без икакве контроле по својој вољи и наклоности пресуде преиначавати и изрицати може, него је у исто време и горепоменутом референту у томе пространо поље отворио. Гди је при оваким опстојателствима гаранција за одржање правде и правиче, кад већ довољно прилика има, да је књаз парничне предмете, који су чрез три степена судова ислеђене и по довољном разматрању у ползу праведне стране досуђене, наједанпут и по својој апсолутној вољи преиначио и у ползу друге стране, без икаквих основних доказа и побуђенија досудио»? Ово излагање, наравно треба прихватити с резервом, јер је Ђорђе Протић, уз Стефана Радичевића, био нарочито активан међу обреновићевцима у емиграцији против кнеза Александра током 1853. и почетком 1854. године.⁵¹⁵

Кнезови Милош и Михаило и судови (1858-1868)

Кнез Милош није лако могао да остави иза себе време када је, у току његове прве владавине, кнез био врховни суд и покушавао је на разне начине да се умеша у суђење. Од случаја до случаја мешао се у судске послове, на основу свог ауторитета као владара. Његов политички агент и трговац из Смедерева Филип Станковић је изгубио парницу и тражио ново суђење, што је суд одбио. Председника суда који је одбио захтев кнез Милош је позвао себи и засуо грдњама. Пошто су на суду ослобођена лица оптужена за спремање атентата на кнеза, председник истог суда трпео је крупне псовке и заједно са члановима био премештен из Београда у унутрашњост.⁵¹⁶ Године 1860. Стефан Ђирић је пред првостепеним судом осуђен на казну затвора због јавних претњи да ће побити сву кнежеву околину. Велики суд, под председништвом Ђорђа Ценића, у жалбеном поступку је пресуду поништио, уз став да претња није била кажњива према

⁵¹⁵ Р. Ј. Поповић, *Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године*, Мешовита грађа 24 (2005), 111-112, 75.

⁵¹⁶ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 83-84.

Кривичном законуку. Изузетно љут, кнез Милош је Ценићу упутио оштро писмо у којем је тражио писмено изјашњење и изнео грдње, које је Ценић истрпео, али је ослобађајућа пресуда опстала јер је кнез Милош већ био слабог здравља и два месеца пред смрт. Не знамо како би ствар са пресудом прошла да је Милош још поживео.⁵¹⁷ Милош више није могао да натера судове да суде против закона, остало му је да грди судије којима је био незадовољан, а људе, за које није могао да издејствује судску осуду, могао је да преко полиције протерује или притвара. Како каже С. Јовановић, «ни кнез Милош није могао терати свој ђеф баш сасвим онако како је био навикао».⁵¹⁸

Током владавине кнеза Михаила радило се на стручној исправности чиновника. Представници појединих министарстава вршили су инспекцију локалних судова и надлештава. Начелник Министарства правде је септембра 1866. посетовао судове. Председник Суда у Чачку дао је оставку пошто је покренута истрага неких његових дела. Вукашин Андрејић, члан Суда у Крушевцу, и писар Беличког среза, Јефрем Тирић, дисциплински су истерани из службе. Чиновници који су лоше радили свој посао су гоњени, «нарочито нису трпљени чиновници који примају мито или праве дефиците». Димитрије Маринковић каже да је «тада дисциплина у чиновништву била каква никад у Србији, ни пре ни после тога, била није».⁵¹⁹

Следи једна илустрација кнез Михаиловог односа према судовима и народу, у чему се разликовао од оца. Према Милану Ћ. Милићевићу, кнежевом секретару, кнез Михаило је једном приликом одбио да прими сељаке из колубарског краја, а на Милићевићев одговор да је кнез Милош за све био доступан, кнез Михаило је рекао да сељаци од њега траже да обори «пресуду највећег суда, а њима да дам воденицу, коју су сви судови досудили њиховим противницима! Кнез Милош је, истина, некад и чинио, али Кнез Михаило неће ни по што...А не могу да их примим ни за ово што у молбенициј пишу да ће се исећи секирама, ако ја судску пресуду не оборим. Таквим грађанима ја нећу ништа да повлађујем!» Очигледно је да, мада је

⁵¹⁷ Текст писма налази се у Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 82-83 и И. Јанковић, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, 130.

⁵¹⁸ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 85.

⁵¹⁹ М. Павловић, *О правној свести код Срба*, Архив за правне и друштвене науке 1-3 (1996), 447; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, 161.

чиновничка правна свест напредовала, то није био случај и са народом. Правно осећање српског сељака било је повезано са патријархалним схватањем државе, коју је он сматрао као велику породичну задругу, а владара као њеног старешину, те му није било важно шта каже закон, већ владар.⁵²⁰

О степену правне свести код Срба писао је Јован Ристић у чланку *Законитост*, који је крајем 1860. објављен у *Српским новинама*. Њиме се осврнуо на став кнеза Михаила да закон мора бити највиша воља у Србији, којој се свако морао покоравати, изнет у *Прокламацији кнеза Михаила* од 26. септембра 1860. године.⁵²¹ Ристић је сматрао да су за учвршћење Кнежевине Србије као правне државе нужни судска независност, министри, Скупштина и штампа који имају одговорност пред законом. Изнео је да су судска независност и министарска одговорност илузорне ако у народу не постоји свест о правној држави, истичући да је она код Срба слаба. Према Ристићу, било је неопходно да потреба за поштовањем закона постане убеђење, али у узроке слабе правне свести код Срба Ристић није улазио. Надао се да ће влада кнеза Михаила васпитати народ у духу законитости, позвавши и органе власти и народ да се одрекну дотадашњег схватања правде и усвоје модерно начело законитости, које је у *Прокламацији* изнео кнез Михаило.⁵²²

* * *

Године 1844. од 17 председника окружних судова тројица су били неписмени, десеторица су умела да се потпишу, тројица су завршили више од основне школе, само један је био правник. Међу члановима суда 21 је био неписмен, слабо писмених је 14, оних који су завршили више од основне школе било је 15, а само један правник. Године 1851. у особљу виших судова био је један неписмен, десеторица без школе, али писмени, двадесеторица их је било са основном школом. Двојица су завршили гимназију, један богословију, један филозофију. Од председника окружних судова ниједан није био правник, двојица

⁵²⁰ М. Павловић, *О правној свести код Срба*, 447-448; М. Ђ. Милићевић, *Кнез Михаило у успоменама некадашњег свог секретара из последњих девет година кнежева живота*, Београд, 1896, 43-44.

⁵²¹ *Прокламација о ступању на престо Кнеза Михајла Обреновића* од 14/26.09.1860, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 367-368.

⁵²² М. Павловић, *О правној свести код Срба*, 445-447; *Србске новине*, бр. 119-120, 1. октобар 1860.

су били неписмени, од чланова судова 14 су били неписмени, 30 су учили основну школу, један гимназију, један богословију, двојица богословију и гимназију, двојица филозофију, један филозофију и богословију, само тројица су били правници. У судској служби 1853. било је 242 лица, 16 неписмених, 76 са основном школом, 69 са гимназијом, 13 са богословијом, 19 са филозофијом и 49 са правима, правници су чинили 20% особља.⁵²³ У судској струци 1857. године био је 421 званичник и практикант, основну школу је завршило 121 (28%), гимназију 174 (41%), права 79 (18%), богословију, филозофију и трговачку школу 40 (9%). Једва 100 њих је било способно за вршење своје дужности, а свака трећа пресуда била је преиначена или укинута.⁵²⁴ Године 1867. од укупно 326 запослених у судству, 148 били су правници, дакле 45,4 %.⁵²⁵ Последњи неписмени судија пензионисан је 1862.

Трошкови свих судова 1845. године износили су 67.682, а канцеларијски приходи 104.098 чаршијских гроша и 17 7/10 пара.⁵²⁶ Првостепеним судовима 1857. године било је намењено 72.481 пореских гроша, од којих је уштеђено само 1047 пор. гроша. Разматрајући судови су потрошили 5474 пор. гроша, а Министарство правде 1000 талира и 39.726 пор. гроша намењених за штампање судских формулара. Судска струка је на канцеларијске трошкове 1857. потрошила 128.630 ½ пор. гроша, што је било 67.532 ½ пор. гроша више него 1856. Укупан издатак на плате свих судских чиновника, укључујући и Министарство правде, 1857. је износио 1.608.859 пор. гроша, 54.807 пор. гроша више него 1856.⁵²⁷ Године 1869. укупни предвиђени издаци на Министарство правде износили су 29.806.80 динара, а потрошено је 29.328.18 дин. За Касациони суд исте године предвиђен је издатак од 122.258.40 динара, а потрошено је 114.274 дин; за Апелациони суд предвиђено је 57.340, а утрошено 54.309 дин; првостепеним судовима намењено је 545.858.60, а потрошено 530.191.11 динара.⁵²⁸ Шездесетих година, кад је појачана

⁵²³ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 21-23.

⁵²⁴ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 30; *Србске новине* 76-81, 5/17.07.-17/29.07.1858.

⁵²⁵ Види табеле на стр. 184.

⁵²⁶ *Србске новине*, 30.07/11.08.1846.

⁵²⁷ *Србске новине*, 12/24.07.1858.

⁵²⁸ *Преглед примања и издавања Главне државне благајне по буџетима и ван буџета од 1869. до 1896. године*, Београд, 1898, 421-422, 427-428, 434-435, 442-443.

законодавна делатност и доношена нова решења за судски систем, у погледу образовног профила запослених у судству и финансијског стања, осећају се знатна побољшања.

Наведене чињенице у овом поглављу представљају главна сведочанства која, с једне стране сликовито, а с друге стране у бројкама, представљају стање у различитим фазама развоја српског судства у периоду који се у раду посматра. Она су одраз друштвених и политичких околности епохе кроз коју се кретала млада српска држава.

VII ZAKЉUČAK

На организацији судства се од прве године Револуције, па надаље, константно радило, што говори да је организовано правосуђе била нужна потреба обновљене државе и друштва. Оно је било један од стубова власти у земљи. Свест српских устаничких власти о важности правне државе и законитости представља одраз друштвеног стања у ондашњој Србији. Са развојем државе и усложњавањем законодавства и судство је постепено попримало своју јаснију и сложенију форму. Правосудни систем српске нововековне државе развијаће се непрекидно током прве половине 19. века, а коначну форму добити шездесетих година 19. века.

О функционисању судова у време прве владавине кнеза Милоша сведочи почетак измена и допуна у *Пословнику* из 1828, које је Народни суд издао 15. марта 1829, где се говори да су кнез и Народни суд приметили злоупотребе у судовима, да су неки од судија били пристрасни и неодговорно вршили своју дужност, а неки чак и умножавали своје приходе под закриљем Народне касе. Стога су чланови магистрата опоменути на своје дужности, с препоруком да их што потпуније извршавају.⁵²⁹ Ни у другостепеној судској инстанци – Народном суду није, изгледа, било много боље, па је кнез Милош у *Пословнику* Народног суда од 21. децембра 1828. наредио кнезовима (судијама) и писарима да се „чести ради, чина и достојанства свог и Суда, којег су членови, чувају од странствовања по малама као скитнице и ноћници“, да женска лица не доводе у суд и да их не позивају на блуд, као њихови претходници.⁵³⁰ Чини се да поред свих прописа кнез Милош није успео да заведе ред у судовима. Велике промене донео је Устав из 1838, који је послужио као основа за уређење правосуђа у српској држави 19. века. Свакако да је судство до Устава из 1838. било под великим утицајем и надзором кнеза, који је био највиша судска инстанца и често доносио одлуке према сопственом схватању праведности. Многи предмети нису никад ни дошли пред судове, народ се често опредељивао да кнез као владар пресуди, што говори да је било потребно време да

⁵²⁹ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I*, 608.

⁵³⁰ *Пословник Народног суда*, 9/21. децембар 1828, чл. 13, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 70.

народ прихвати и упозна нови, још увек недовољно изграђен, судски систем. Тражио је решења за брже и ефикасније суђење.

Уставобранитељска власт је настојала да раскине са аутократским начином владања, те једним од његових основних обележја – правном несигурношћу. Тежило се да се Србија изграђује на принципима уставности и законитости, на којима се инсистирало и раније, али су сада постојали бољи услови. У другим законодавним доменима, државноорганизационом и грађанскоправном, постигнути су значајни резултати, док је у домену материјалног кривичног права успех био половичан. Општи кривичноправни појмови су потпуније регулисани, посебни одређеније постављени, прописи су били технички дотеранији и број инкриминација увећан, али кривичноправни поредак није био потпуно уређен.⁵³¹ Право у доба уставобранитеља је већим делом резултат стања и околности у држави. Околности су диктирале политику настанка кривичних прописа, она, као ни њени циљеви, нису имали трајни карактер, нити су планирани на дуге стазе, а одликовао их је недостатак теоријске утемељености.⁵³²

Норме законодавне делатности за време владавине кнеза Александра Карађорђевића су често биле нејасне и делимично регулисале одређено правно питање. Државни органи су писали Државном савету и кнезу Александру Карађорђевићу молбе за тумачењем нејасних правних аката. Одговор су била „толковања“, израз који је имао врло широко значење. Обухватао је како аутентично тумачење права, тако и решења која су истовремено и тумачење и измена одређеног прописа, акте који су искључиво измене и допуне важећих прописа, па чак и подвођење неког случаја под конкретну правну норму.⁵³³

Основна идеја уставобранитељског режима била је обезбедити свачију личну сигурност и грађанска права. За то су били потребни писани закони и организовано судство. Утицај уставобранитеља на државне послове почео се осећати одмах после Устава 1838, а постао неоспоран тек након избора Александра Карађорђевића за кнеза 1842, кад су водили Србију до 1858. године. Организација

⁵³¹ С. Пихлер, *Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године*, 150-151.

⁵³² Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, 61.

⁵³³ У. Станковић, *Државни савет и кнез Александар као тумачи парничних одредаба судских устројстава*, 302-303, 305.

судова није ишла лако и мењала се све време уставобранитељског режима. Почетне године организације српског правосуђа после Устава 1838. биле су основа, полазиште, са првим законима и расписима, којима су установљене судске инстанце и надлежност Министарства правде, те тумачена примена поменутих закона у судовима. Многе законске регулативе су недостајале – *Грађански законик* донет је 1844, а први *Законик о грађанском судском поступку* тек 1853. *Допунителна правила у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној* и њихово објашњење из 1845. били су недовољни да попуне празнине у судском поступку. Описана законодавна делатност била је једини ослонац правосудне струке и полазиште за даљи рад на судском законодавству и у томе је њен значај. Сваки почетак је тежак, па је на организацији судова морало још пуно да се ради.

Од самог почетка периода који се у раду посматра често је исказивано незадовољство функционисањем судова, који су били организовани према одредбама Устава из 1838. године. Као главни узроци спорости суђења најчешће се наводе велики број судских инстанци, писмени поступак, неспособност судија, пупиларне масе за које је главну одговорност сносио суд, а не тотор, и недовољно ниже особље за развијену писану делатност. Мада је *Законик о грађанском судском поступку* од 1853. био узрок незадовољству, оно је постојало још раније, четрдесетих година, поводом сувишних судских форми које су успоравале суђење. Пошто су пре поменутог *Законика* прописи о судском поступку били веома ретки, судови су били збуњени, с једне стране, сувишном формом, а с друге, нису знали како да се понашају у појединим случајевима, кад прописа није било. Под сувишним формама подразумевала се писменост поступка, јер раније искази парничара нису бележени, а једини писани акт био је пресуда. У земљи где су већина били неписмени, поступак је био писмен, председник суда је судије распоређивао у одборе, парничари и сведоци су саслушавани у том одбору, а исказ је записиван. Осталим члановима већа судија из одбора је подносио реферат, а веће је затим доносило пресуду. Парничари су жалили за временом када су странке са

доказима долазиле пред суд, усмено излагале своје захтеве, а пресуда је доношена непосредно и усмено, често истог дана.⁵³⁴

Често се истицала незаконитост и неправичност судских одлука, а њихов узрок тражен је у пристрасности судија и личним везама странака са судијом. На Светоандрејској скупштини 1858. отворено се говорило о њиховој подмитљивости. Судије су све до друге владе кнеза Милоша били људи одани династији, који су тај положај добили као награду и заслугу. Оданост судија династији видео се у начину пресуђивања, а власт је често директно утицала на судије, које су могле пружити отпор, али често нису биле спремне на то. Увећавала се законодавна делатност, друштво постојало све сложеније, право је било подложно утицају нових идеја, а стари кадар судија је све мање могао да задовољи новонастале потребе. Тешко је било наметнути слабо образованим судијама и особљу судова новине у законодавству, чију суштину понекад нису могли ни да схвате, а тешко су учили и прихватили нове ствари, кад су се већ некако навикли на један начин поступања. У великим суђењима су се највише осећали недостаци старог кадра, а такође било је видно да није постојао довољан број способних судија за попуњавање места у вишим судовима.⁵³⁵

Број парница се временом увећавао, број судова није, а судија је било незнатно више у односу на раније време. Године 1858. било је око 2,3 пута више грађанских парница пред првостепеним судовима него 1853, а пред разматрајућим око 44% више. Процент нерешених парница 1853. износио је око 26% од укупног броја, а 1858. године око 45%. Велики број парница односио се на непокретности, трговачке тужбе за робу дату на кредит и тужбе за новац дат под каматом. Несређено стање по питању земљишне својине, непостојање евиденције о својини непокретности и писаних исправа о промету непокретностима, били су узрок великог броја парница о својини земљишта. Трговце је нарочито тешко погађала спорост суђења, јер су морали да редовно плаћају робу коју су узели на кредит од трговаца у Аустрији, а дуго су чекали на наплату својих потраживања у земљи.

⁵³⁴ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 32-33; Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 34.

⁵³⁵ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 31-33.

Споро суђење је поскупљивало кредит, повећавало каматну стопу и дало повода корупцији судског особља, да би се пресуда добила што брже.⁵³⁶

У судском особљу било је неписмених, доста њих је било са основном школом, а правника доста мали број. Према мишљењу појединих министара правде и судија, пупиларне масе су биле један од главних узрока што судови нису стизали да на време заврше грађанске парнице. Пупиларни новац је био у суду и суд га је давао уз камату, а тотор је имао мало слободе рада и за све је морао тражити упутства и одобрење суда. Судије су нарочито морале да пазе на вођење рачуна о пупиларном новцу, јер су до 1852. за њега одговарали председник и сви чланови суда. Суд није могао да врши редовне дужности, заузет приватним пословима малолетника. Током читавог периода уставобранитеља, осећао се недостатак нижег особља судова, који су стално молили његово повећање, на шта се Савет нерадо одазивао, а министри правде стајали на страни судова. Услед недовољног особља, нису могли да се редовно завршавају писани послови суда. Педесетих година схватило се да решење није само у повећавању броја практиканата, већ у разграђавању писане делатности: уводе се протоколисти, регистратори, архивари, експедитори, рачуновође.⁵³⁷

Такође, истиче се осетљивост суђења парница по тужбама страних држављана, којих је нарочито било у Београду. Водили су их инострани трговци, углавном из Аустрије, и домаћи трговци, од којих су странци имали потраживања. Пуномоћници страних држављана пред судом најчешће су били службеници конзулата, који су захтевали да им се указује посебна пажња и дају посебне олакшице, те остављали надмени утисак. Пошто су страни држављани били под заштитом страних конзулата, рачунали су на повластице, а судови, ради одржања добрих односа са великим силама, нису желели да изазову приговоре страних представника, чак и кад нису били у праву.⁵³⁸

Број кривичних дела пред првостепеним судовима није се значајније променио 1858. у односу на 1853. годину. Драстично се повећао број кривичних дела пред разматрајућим судовима, скоро два пута. Изгледа да тада постојећи

⁵³⁶ Исто, 33-34.

⁵³⁷ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 36-38.

⁵³⁸ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, 35-36.

прописи о кривичном судском поступку нису одговарали потребама и стању судства. Осећао се недостатак *Кривичног законика* и *Законика о кривичном судском поступку*, који би омогућили брже и ефикасније суђење. Први је донет 1860, а други 1865. године.

На основу статистичких података о структури запослених, види се да је стручност судског особља постепено постајала све већа. Временом се повећава број правника, како међу судијама, тако и међу нижим судским особљем. Неписмених је све мање у судовима, да би последњи неписмени судија био пензионисан 1862.

Што се тиче статистика из четрдесетих, педесетих и шездесетих година 19. века, не можемо увек рачунати да су биле поуздане. Наиме, не знамо на основу којих критеријума су израђиване. Такође су проблем мерила оног времена, која нису увек у складу са данашњим. На пример, када се каже да је неко писмен или неписмен, данас постоје стандарди који дефинишу један и други појам. Не знамо какво је знање имао писмен човек по мерилима деветнаестовековних стандарда, тј. какав ниво писмености је морао имати, а то је утицало на његово вршење дужности у правосуђу. Наравно, при сачињавању статистика проблем је спрема и знање људи који су на њима радили, као и могућа присутност фалсификовања и „фризирања“ података из неких разлога, који нам нису познати.

Министар Рајко Лешјанин је истакао у свом Извештају Народној скупштини из 1864. да се до 1862. године на прво рочиште чекало по шест месеци и чак годину дана, а у тренутку подношења извештаја овај период чекања је сведен на два до три месеца. Често је одмах по обраћању суду и пресуђиван предмет, а рочиште чекало уколико је било потребно да се доставе позиви парничарима и сведоцима. Такође се наводи да је достављање позива одуговлачило рочишта, јер су полицијске власти биле оптерећене великим дужностима. Најчешћи разлог за дуже чекање на судско решење били су нагомилани судски послови. Код неких судова је удвостручено судско особље, радило се у два и три одељења и дневно решавало 15 до 30 парница, па опет се судски послови нису могли растеретити. Узрок нагомиланости парница видео се у расту саобраћаја и трговинских односа, али пре свега у томе што су се људи упуштали у послове без јасних уговора, из чега су касније настајале парнице.

Ипак, број парница се почео смањивати, 1861. године он је износио 34106, а 1863. године 29895.

Међу осталим разлозима који су ометали брзо вршење судских послова, министар је истакао потребу за новим законима и степен стручности судија за вршење дужности. Закони су, према министру, били први основ државног живота, а српска држава је била на почетку, са тек двадесетак година развоја законодавства. За проучавање и разумевање закона било је потребно времена и са њиховим издавањем се морало наставити, јер су, развојем државе и друштва, настајали нови односи и потребе, који су захтевали нова законска решења. Што се тиче спремности судија, у време подношења извештаја се у сваком суду могло наћи неколико људи који су завршили правне науке, а било је доста оних који су имали само основну школу или по неколико разреда гимназије. Истакнуто је да је до пре неколико година у судовима било неписмених људи и да је последњи од њих пензионисан 1862. године. Држава се старала да се на сва места у правосуђу постављају најбољи и најспособнији, али је њен избор био ограничен на тренутно образовно стање струке у Србији.

Према ставу министра Лешјанина, изнетом у Извештају Народној скупштини од 7. октобра 1867, новим *Устројством судова* од 1865. одвојени су административни послови од чисто судских, а администрација у судовима боље уређена, па су се послови брже обављали. Уведен је Касациони суд 1865, чији је задатак био да води рачуна да се нижи судови при изрицању правде строго придржавају закона и да поништава пресуде и враћа предмете на ново суђење где је налазио да је суд погрешно. Такође, његова улога је била да пази на случајеве када је суд био крајње несмотрен или је намерно радио на штету неке стране, те да о њима обавештава Министарство правде, да би ово применило законске мере против таквих судија. Министар је у Извештају истакао да је Касациони суд решавао да ли је кривица судије у вршењу дужности таква, да се њему самом могло судити. Наводи да је Судски поступак у грађанским парницама из 1865. много бољи и да је давао више сигурности, претходни је био кратак и непотпун, а парничар имао мало гаранција за своје право пред вишим судом. У новом поступку учињене су многе олакшице за парничаре и постављене гаранције против

злоупотреба. Општински судови су судили парнице у вредности до 500 чаршијских гроша, уведен је за неке предмете изборни суд као редовни, у случајевима када суд без мишљења вештака није могао да суди и случајевима када су људи из места, којима је предмет био боље познат, могли боље пресудити него удаљене судије. Такође, битно је, по министру, било озакоњење да се дугови преко 250 пореских гроша нису могли доказивати сведоцима и да признаница коју дужник није својеручно потписао није важила, ако није потврђена од стране власти. Истиче се важност *Законика о кривичном судском поступку* из 1865, као и значај постојања адвоката и Закона о њима из исте године, о чему је већ било речи.

Судска независност према Уставу од 1838. није непосредно прописана, мада је Устав садржавао неке одредбе чији је циљ био да обезбеде судску независност одвајањем судске функције од управне и јачањем стручне способности судије.⁵³⁹ Постојање судске независности није порицано, али је независност била релативна и сасвим неодређена. Када се радило на Пројекту Закона о Касационом суду, покренуто је и питање судске независности. Крајем 1857. Комисија Савета је у Пројекат унела одредбу по којој се судије првостепених и Апелационог суда нису могле позивати на суд због дела почињених на званичној дужности без претходног одобрења Касационог суда. Схватања о потреби за независношћу судства из Пројекта од 1857. ушла су у *Закон о устројству судова* од 4. марта 1865. године.⁵⁴⁰ Наиме, *Законом о чиновницима грађанског реда* из 1861. године⁵⁴¹ прокламована је судска независност. Заснивала се на томе да судије нису могле добијати налоге приликом изрицања правде, али су министри утицали на судије посредством права да објашњавају законе.⁵⁴² Идеја о гаранцији судске независности ушла је у поменути *Закон о устројству судова* из 1865. године. Према чл. 10 у одељку III,

⁵³⁹ По чл. 55 Устава «Људи од закона имајући звање судско неће моћи нигде примати службу, ни почети место друкчије, кремје у судовима, биће дужни занимати се искључително у свом усавршавању у части судској», а по чл. 56 «Никакав чиновник, ни грађански, ни војни, не може, ни само привремено, намештен бити у судовима», *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, 77.

⁵⁴⁰ М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 146-147; *Записи Јеврема Грујића I, Пред Светоандрејску скупштину*, 68-71.

⁵⁴¹ Извод из *Закона о чиновницима грађанског реда* од 24.03/5.04.1861. у: Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, 370-373.

⁵⁴² М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 148.

Касациони суд је, на захтев министра правде, решавао да ли је у појединачним случајевима, на основу доказа, било основа да се судија због почињеног кривичног дела пошаље пред суд или да само одговара за накнаду штете, која је почињена на службеној дужности.⁵⁴³ Изгледа да Министарство правде није имало поверење у судове и да сарадња на релацији Министарство-судови није увек најбоље функционисала. Могуће је да Министарство својим упутствима и тумачењима, који нису имали само саветодавну улогу, већ циљ да промене постојећу и успоставе нову судску праксу, није увек доприносило ефикасности судства. Кривица за неефикасност судства није била само на судовима, већ и на Министарству, које је требало да норме постојећег законодавства пренесе у праксу.

Холм Зундхаусен у својој *Историји Србије од 19. до 21. века* наводи да судске статистике у Србији «одражавају динамику једног друштва у безакоњу».⁵⁴⁴ Мишљења смо да је у питању сувише олако донет закључак. Наиме, српска држава је шездесетих година била млада, а њено законодавство и институције у формирању, са стално присутним променама у функционисању и прилагођавањем нарастајућим новим потребама друштва, које се непрестано развијало. Закони, прописи и институције су постојали, као и став и воља државе да се проблеми у функционисању судства морају решити, комисије су радиле на пројектима нових и преради постојећих законских решења. Можда су постојећи закони у почетку били недовољно јасни, недоречени, недовољно „разрађени“ или неприлагођени тренутном стању ствари у Србији, али су велики напори улагани да се аустријско, пруско, делом француско и друга законодавства са дугом традицијом држава вишевековног трајања, која су служила као узор, прилагоде српским потребама. Српска нововековна држава је тада била стара тек пола века и имала младо друштво са тенденцијом константног развоја. Јасно је да српска законодавна решења четрдесетих година 19. века, нису могла да се примене на стање друштва педесетих и шездесетих. Расписи највећи значај имају четрдесетих и педесетих година, док још нису постојали одговарајући закони, нарочито законици о

⁵⁴³ Закон о устројењу судова 20.02/4.031865, одељак III, чл. 10, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865.*, 414; М. Павловић, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, 147.

⁵⁴⁴ Х. Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008, 178.

грађанском и кривичном судском поступку. Тада су се путем расписа попуњавале празнине, тј. непостојање или недостаци постојећих, често врло штурих и уопштених прописа. Пресудни моменти у развоју судства били су доношења законика о грађанском и кривичном судском поступку. Први *Законик о грађанском судском поступку* из 1853. није се показао добрим решењем због писменог поступка и парнице су наставиле да се нагомилавају. Друга два грађанска судска поступка из 1860. и 1865. довели су до постепеног смањења броја парница током шездесетих година, као што су *Законик о кривичном судском поступку* из 1865. и *Распис о доказним средствима у кривичном судском поступку* из 1863. утицали на смањење броја нерешених кривичних дела. Такође, напорима државе постепено је све више растао број запослених људи са квалификованом стручном спремом, све је више правника, од 1862. нема неписмених судија. Константан је рад државних органа на унапређењу судства, коначно формирана организација и донети законици о судском поступку из 1865. опстали су до краја постојања Србије као самосталне државе, уз сталне измене и допуне појединих чланова. Држава је тражила аутохтона законска решења, а не пуко преношење норми законодавства европских држава са вишевековним трајањем, која се не би могла применити на домаће прилике, већ су биле само узор. За то је било потребно време и, понекад, учење на сопственим грешкама.

ПРИЛОГ
ПОПИС НАЈВАЖНИЈИХ ПРОПИСА КОЈИ СЕ ОДНОСЕ НА РЕДОВНО
СУДСТВО
(1839-1869)

1. *Привремено устројеније и круг делатности примирителних судова (17/29. 1839)*
2. *Устројеније судова окружни (26.01/6.02.1840)*
3. *Устројеније Великога или Апелационога суда (26.01/6.02.1840)*
4. *Указ о оснивању Суда вароши београдске (10/22. 10. 1841)*
5. *Распис Министарства правде о доказима у кривичном поступку (11/23.02.1842)*
6. *Уредба о заступању парничара на суду (21.10/2.11.1843)*
7. *Попечителству правосуђа и унутрашњих дела правило за суђење члановима примирителних судова (3/15.05.1845)*
8. *Уредба о замењивању телесне казне новчаном (19/31.05.1845)*
9. *Уредба о суђењу Цигана (19/31.05.1845)*
10. *Допунителна правила у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној (19/31.05.1845)*
11. *Уредба о судском ресуму (19/31.05.1845)*
12. *Уредба о казњењу крадљивца и лопова (22.05/3.06.1845)*
13. *Тумачење Допунителних правила из 1845. године (20.07/1.08.1846)*
14. *Устројеније Врховног суда (9/21.09.1846)*
15. *Устројеније Апелационог суда (1/13.11.1846)*
16. *Указ о установљењу II Одељења Апелационог суда као сталног (23.09/5.10.1847)*
17. *Решење о независности два одељења Апелационог суда једно од другог (9/21.10.1847)*
18. *Полицијска уредба (18/30.05.1850)*
19. *Правило о наплаћивању ресума и судских такса (23/4.06.1851)*

20. Замена члана 7 Устројства Врховног суда и члана 8 Устројства Апелационог суда и објашњење члана 12 Устројства Врховног суда и члана 7 и 14 Устројства Апелационог суда (15/27.05.1852)
21. Правила о суђењу за увреде судовима у току спора нанете (18/30.06.1852)
22. Уредба о поступању судова при кривичном суђењу по законима, а у одсуству „по здравом разуму и својој савести“ (21.06/3.07/1852)
23. Решење о заступању парничара на суду од пензионисаних чиновника (10/22.12.1852)
24. Измена Уредбе од 21.10/2.11.1843. о заступању парничара на суду (12/24.12.1852)
25. Законик о судејском поступку у парницама грађанским за Књажество Србије (1853)
26. Устројеније Врховног и Касационог суда (28.12.1855/9.01.1856)
27. Уредба о судским таксама (4/16.07.1857)
28. Устројеније Касационога суда и Апелационих судова, измене и допуне у Устројенију окружних судова и измене у Поступку судејском за грађанске парнице (25.01/6.02.1858)
29. Измене Уредбе о судским таксама (25.01/6.02.1858)
30. Устројеније Трговачког суда (12/24.12.1859)
31. Прописи о определењу односа и пословања Београдског Трговачког и Суда Округа београдског (22.01/3.02.1860)
32. Устројеније Апелационог суда (12/23.02.1860)
33. Решење о деоби Апелационог суда у Велики суд за грађанска дела и Велики суд за криминална дела (16/28.08.1860)
34. Законик о поступку судејском у грађанским парницама (12/24.02.1860)
35. Правила по којима ће Велики суд поступати при суђењу по кривичним предметима, који су остали нерешени од укинутог Апелационог суда (6/18.03.1861)
36. Закон о решењу сукоба надлежности између Великог суда за грађанска и Великог суда за кривична дела (10/22.05.1861)
37. Закон о правозаступницима (28.02/12.03.1862)

38. *Распис Министарства правде о доказима у кривичном поступку*
(16/28.03.1863)
39. *Измене и допуне у Устројенију Великог суда* (4/16.01.1864)
40. *Закон о давању судија под суд* (11/23.06.1864)
41. *Закон о устројењу судова* (20.02/4.03.1865)
42. *Законик о поступку судском у грађанским парницама* (20.02/4.03.1865)
43. *Законик о поступку судском у кривичним делима* (10/22. 04.1865)
44. *Закон о правозаступницима* (15/27.06.1865)

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

Архивски фондови

Архив Србије

Апелациони суд

Државни савет (=ДС)

Касациони суд

Министарство иностраних дела, Внутрено одељење (=МИД-В)

Министарство иностраних дела, Судбено одељење (=МИД-С)

Министарство правде (=МП)

Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење (=МУД-П)

Народна скупштина (=НС)

Начелство округа шабачког (=НОШ)

Штампа

Србске новине, године 1840; 1858; 1859; 1860; 1862;

Подунавка: додаток к Србским новинама, год. 1846

Званичне новине Књажества Србије, год. 1856

Објављени извори

Авакумовић, Јован, *Мемоари*, приредио Слободан Турлаков, Сремски Карловци-Нови Сад, 2008.

Гавриловић, Обрад, *Ваљевски окружни суд 1815-1865*, САНУ, Посебна издања, књ. 49, Одељење друштвених наука, књ. 72, Извори српског права 3, Београд, 1973.

Гавриловић, Обрад, *Ђупријски окружни суд 1815-1865*, САНУ, Извори српског права 10, Београд, 1991.

- Грујић, Јеврем, *Животопис Јеврема Грујића*, приредила Зорица Петровић, Аранђеловац, 2009.
- Деловодниј протокол од 1812. Маја 21. до 1813. Августа 5. Кара-Ђорђа Петровића*, прир. Исидор Стојановић, Београд, 1848.
- Ђукановић, Илија, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити, I-II*, Београд, 1990.
- Живановић, Тома, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Београд, 1967.
- Законик грађански за Књажество Србију обнародован 25.03/6.04. 1844*, Београд, 1844.
- Законик о судејском поступку у парницама грађанским за Књажество Србију*, Београд, 1853.
- Записи Јеврема Грујића I, Пред Светоандрејску скупштину*, Београд, 1922.
- Записи Јеврема Грујића III, Друга влада Обреновића и турски ратови*, Београд, 1923.
- Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије I-IV, XIII-XV, XVIII, XXX*, Београд, 1840-1877.
- Казнени законик и Кривични судски поступак Краљевине Србије протумачени одлукама Опште седнице и одељења Касационога суда*, приредио Гојко Никетић, Београд 1911.
- Карацић, Вук, *Правитељствујуици совјет српски, у: Историјски списи II*, Београд, 1969, 49-111.
- Карацић, Вук, *Милош Обреновић, кнез Србији; или Грађа за српску историју новог времена, у: Историјски списи I*, Београд, 1969, 21-106.
- Карацић, Вук, *Прва година српског војевања на дахије*, Тршић-Београд, 1979.
- Копија историје сербске сочињавана Јанићијем Ђурићем, у: Казивања о српском устанку 1804*, приредила Драгана Самарцић, Београд, 1980.
- Крстић, Никола, *Дневник; Јавни живот II*, приредио Милош Јагодић, Београд, 2006.

- Куниберт, Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 2*, Београд, 1988.
- Љотић, Љубица, *Мемоари*, Минхен, 1973.
- Љушић, Радош, *Лицеј 1838-1863: Зборник докумената*, Београд, 1988.
- Максимовић, Стеван, *Суђења у Пожаревачком магистрату (1827-1844)*, Пожаревац, 1973.
- Милићевић, Милан Ђ., *Кнез Михаило у успоменама некадашњег свог секретара из последњих девет година кнежева живота*, Београд, 1896.
- Милићевић, Милан Ђ., *Успомене (1831-1855)*, Београд, 1952.
- Ненадовић, Матија, *Мемоари*, Београд, 1947.
- Перуничкић, Бранко, *Београдски суд 1819-1839*, Београд, 1964.
- Перуничкић, Бранко, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд, 1970.
- Петровић, Вукашин и Никола, *Грађа за историју Краљевине Србије II*, Београд, 1884.
- Петровић, Ђорђе, *Речник закона, уредаба и уредбени прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србије од 1827. до 1854*, Београд, 1856.
- Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, приредио Стеван Ловчевић, Београд, 1931.
- Поповић, Радомир Ј., *Исповест Стефана Стефановића Тенке*, Мешовита грађа 21 (2003), 21-40.
- Поповић, Радомир Ј., *Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године*, Мешовита грађа 24 (2005), 75-162.
- Први српски устанак. Акта и писма на српском језику I, 1804-1808*, у редакцији Радослава Перовића, Београд, 1978
- Преглед примања и издавања Главне државне благајне по буџетима и ван буџета од 1869. до 1896. године*, Београд, 1898.
- Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, прир. Радомир Ј. Поповић, Београд, 2010.

Раденић, Андрија, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука, Нова серија 15, Београд, 1964.

Савић Берко, Велибор, *Карађорђе: документи I, 1804-1809*, Горњи Милановац, 1988.

Сећања Алексе Симића на књаза Милоша, приредио и предговор написао Радош Љушић, Крагујевац, 1997.

Стојанчевић, Владимир, *Урежденије суда за Шабац и Шабачку нахију, од 12. јануара 1811. године*, Зборник Историјског музеја Србије 11-12 (1975), 61-65.

Суд убицама кнеза Михаила: стенографски извештај, Београд, 1868.

Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869, средио Драгослав Страњаковић, Београд, 1939.

Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903, Београд, 1988.

Христић, Никола, *Мемоари 1840-1862*, Београд, 2006.

Шематизам Кнежевине Србије 1839-1851, приредио Љубодраг А. Поповић, Београд, 1999.

Шематизми Кнежевине Србије 1852-1865

ЛИТЕРАТУРА

Авакумовић, Јован, *Енглеска, француска и српска порота*, Гласник Српског ученог друштва 69 (1889), 97-162.

Алџић, Душан, *Полисија*, у: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka III*, Zagreb, 1928, 534-538.

Арсенијевић Баталака, Лазар, *Историја српског устанка I*, Београд, 1979.

Ваљевски окружни суд 1809-2009, прир. Здравко Ранковић, Ваљево, 2009.

Васиљевић, Тихомир, *Ђорђе Т. Ценић – развој кривичноправне мисли у Србији 19. века*, Извори српског права, СКА, Одељење друштвених наука 7, Београд, 1987.

Водич Архива Србије, књига прва, приредили Јелена Недељковић, Емилија Ђукнић, Смиљка Ђурић и Олга Јаћимовић, Београд, 1973.

Вукићевић, Миленко, *Судови и њихово уређење за време устанка од 1804-1813. године*, у: *Криминалистика у Србији (Ковчежић за историју) 1793-1914*, приредио и обрадио Живојин Л. Алексић, Београд, 1996.

Гавриловић, Даница, *Београдски магистрат у време Првог устанка*, Годишњак града Београда 19 (1972), 5-33.

Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић I-III*, Београд, 1978.

Grubač, Momčilo, *Telesna kazna u Srbiji od Prvog srpskog ustanka (1804) do njenog ukidanja (1873) : 130 godina od ukidanja telesne kazne u oslobođenoj Srbiji*, Beograd, 2004.

Грујић, Владимир, *Лицеј и Велика школа*, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука 25, Београд, 1987.

Грујић, Јеврем, *Правни претрес пропасту Великог суда у Србији 1864*, Нови Сад, 1867.

Данић, Данило, *Развитак административног судства у Србији*, Београд, 1926.

Ђурђић, Војислав, Ранђеловић, Небојша, Илић, Горан, *Српско државно тужилаштво 1804-2004*, Ниш, 2004.

Živadinović, Milan, *Srpski advokati u XIX veku*, Jugoslovenska advokatura 1-2 (1969), 1-42.

Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, књ. прва, Од Светоандрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858-1878*, Београд, 1923.

Живановић, Тома, *Основни проблеми Кривичног и Грађанског процесног права (поступка)*, II одељак, СКА, Посебна издања, књига 131, Друштвени и историјски списи, књига 55, Београд, 1941.

Живковић, Јасмина, *Судство као сегмент српске државности 1804-1914*, у: *Пожаревачки суд од Магистрата до Првостепеног суда округа пожаревачког*, Пожаревац, 2006.

- Жутић, Никола, *160 година владавине права: Врховни суд Србије 1846-2006*, Београд, 2006.
- Жутић, Никола, *Монографија Округног суда у Београду: 30 година Билтена*, Београд, 2007.
- Зундхаусен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008.
- Историја југословенске адвокатуре I*, Београд, 1998.
- Јанковић, Драгослав, *Историја државе и права Србије у 19. веку*, Београд, 1955.
- Janković, Dragoslav, *Srpska država Prvog ustanka*, Београд, 1984.
- Јанковић, Иван, *На белом хлебу: смртна казна у Србији 1804-2002*, Београд, 2012.
- Јовановић, Алекса, *О постанку Београдског трговачког суда*, Архив за правне и друштвене науке, књ. 9, бр. 1 (1910), 11-13.
- Јовановић, Владимир, *Тајна полиција Кнежевине Србије (политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века)*, Београд, 2012.
- Јовановић, Небојша, *Кнез Александар Карађорђевић (1806-1885): биографија*, Београд, 2010.
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића I*, Београд, 1934.
- Јовановић, Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933.
- Јовановић, Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд, 1933.
- Јовашевић, Драган, *Суд убицама кнеза Михаила*, Београд, 1989.
- Крстић Мистрицеловић, Ивана, *Доношење и значај Полицијске уредбе из 1850. године*, Безбедност 1-2 (2009), 414-432.
- Лукић, Радомир, *Теорија државе и права, I књига: Увод и теорија државе*, Београд, 1956.
- Љушић, Радош, *Прво Намесништво (1839-1840)*, Београд, 1995.
- Љушић, Радош, *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805-1918)*, Српске студије 1 (2010), 81-126.
- Љушић, Радош, *Вожд Карађорђе*, Београд, 2005.

- Љушић, Радош, *Законодавни рад Првог намесништва (1839-1840)*, Историјски гласник 1-2 (1981), 107-125.
- Љушић, Радош, *Историја српске државности II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад 2001.
- Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд, 1986.
- Љушић, Радош, *Народне скупштине у Србији за време Првог намесништва 1839-1840. године*, Зборник за историју 22 (1980), 17-47.
- Ljušić, Radoš, *Srpska sloboda*, Arhiv za pravne i društvene nauke 2 (1992), 353-368.
- Марковић, Божидар, *Димитрије Матић: лик једног правника*, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права 5, Београд, 1977.
- Марковић, Божидар, *О доказима у кривичном поступку*, Београд, 1921.
- Марковић, Божидар, *Уџбеник српског кривичног поступка с обзиром на пројекат кривичног поступка за Краљевину СХС*, Београд, 1926.
- Милићевић, Јован, *Историја Катанске буне (Србија 1844. г.)*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд, 2002, 148-211.
- Милићевић, Јован, *Петровска скупштина 1848. године*, у: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, 212-241.
- Милосављевић, Петар, *Шабац и околина од 1839. до 1875. године*, у: *Шабац у прошлости II*, Шабац, 1980, 161-246.
- Милутиновић, Светланка, *Буна у Мачви 1840. године*, Museum 3 (2002), 57-81.
- Мирковић, Зоран, *Карађорђево законик (кривично, породично и државно право устаничке Србије)*, Београд, 2008.
- Мирковић, Зоран, *Рецепција аустријског кривичног поступка у српском Законику о кривичном поступку из 1865: магистарски рад*, Београд, 1997.
- Мирковић, Зоран, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804-1860. (ритуали погубљења и јавног мучења)*, Београд, 2013.
- Николић, Драган, *Никола Крстић – први професор правне историје на београдском Лицеју*, Архив за правне и друштвене науке 43 (1987), 81-88.
- Николић, Драган, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш, 1991.

- Никчевић, Томица, *Постанак и покушај прераде Грађанског законика Кнежевине Србије*, Споменик САНУ СХИХ, Београд, 1971.
- Новаковић, Стојан, *Уставно питање и закони Карађорђева времена*, Београд, 1988.
- Павловић, Марко, *О правној свести код Срба*, Архив за правне и друштвене науке 1-3 (1996), 445-454.
- Павловић, Марко, *Правна европеизација Србије 1804-1914*, Крагујевац, 2008.
- Павловић, Марко, *Српска правна историја*, Крагујевац, 2005.
- Папазоглу, Димитрије, *Кривично право и правосуђе у Србији (1804-1813)*, Београд, 1954.
- Петрић, Вера, *Кривична дела против живота и тела у судској пракси Србије кнеза Милоша*, *Анали Правног факултета I* (1959), 76-94.
- Петрић, Вера, *Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша*, *Анали Правног факултета 3-4* (1959), 316-334.
- Петрић, Вера, *Кривична дела против власти и кривична дела злоупотребе дужности у Србији 1815-1839. године*, *Историјски гласник 4* (1966), 77-91.
- Петрић, Вера, *Кривична дела против похаре и утаје за време прве владе кнеза Милоша*, *Анали Правног факултета 3-4* (1965), 298-312.
- Petrić, Vera, *Krivično-sudska praksa u Srbiji 1815-1839*, Beograd, 1958. (doktorska disertacija)
- Petrić, Vera, *Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine*, *Arhiv za pravne i društvene nauke 1* (1966), 81-94.
- Петровић, Миодраг, *Извори Закона Проте Матеје Ненадовића*, *Историјски часопис 27* (1980), 111-123.
- Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије I*, Београд, 1901.
- Петровић, Радмила, *Законик Проте Матије Ненадовића*, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. II, св. 3* (1929), 380-384.
- Пихлер, Станко, *Основне карактеристике кривичних санкција у Србији 19. века до кодификације из 1860. године*, *Пенологија 1* (1974), 47-61.

Пихлер, Станко, *Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860. године*, АПФ 1-2 (1974), 147-169.

Поповић, Мирослав М., *Пројекат Закона о адвокатима из 1854. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 173-192.

Поповић, Радомир Ј., *Владарска и чиновничка заклетва у Србији у 19. веку*, Историјски часопис 60 (2011), 289-310.

Поповић, Радомир Ј., *Политичке борбе уставобранитељског доба у мемоарима савременика*, у: *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, уређивачки одбор Александра Вулегић, Радош Љушић, Радомир Ј. Поповић, Београд, 1999, 67-80.

Поповић, Радомир Ј., *Тома Вучић Перишић*, Београд, 2003.

Pravna enciklopedija, Београд, 1979.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига III, вразнуту-гушчурина, Београд, 1965.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига VI, закључница-земљен, Београд, 1969.

Савић, Павле Ј., *Теорија судских доказа у кривичним делима*, Београд, 1886.

Симоновић, Мирослава, *Трговачки суд у Београду 1860-1945*, Архивски преглед 1 (1972), 109-117.

Сотировски, Никола, *Промене у нахијској управи за време кнеза Милоша и оснивање првих српских судова*, Гласник Правног факултета у Крагујевцу 1978/1979.

Станковић, Емилија, *О Српском грађанском законнику*, Крагујевац, 2009.

Станковић, Урош, *Аутентична тумачења Закона о повраћају земаља (1839)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 1 (2011), 521-534.

Исти, *Државни савет и кнез Александар као тумачи парничних одредаба судских устројстава*, Анали Правног факултета у Београду 2 (2010), 302-314.

Исти, *Нацрт законика о грађанском судском поступку Јована Хаџића (1845)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2013), 495-513.

Исти, *Неколико напомена о нацрту кривичног законика Василија Лазаревића (1839)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 2 (2011), 459-472.

Исти, *Први покушаји кодификације грађанског поступка у Србији (1829-1844)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 489-508.

Исти, *Рад Комисије за унапређење грађанског поступка од 1845. године*, у: Зборник радова „Хармонизација грађанског права у региону, Источно Сарајево, 2013, 145-163.

Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844-1994), ур. Радмила Ковачевић Куштримовић, Ниш, 1995.

Стојанчевић, Владимир, *Протокол Шабачког магистрата из времена Првог српског устанка*, Глас CDXX Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 16 (2012), 249-258.

Ценић, Ђорђе Д., *Могу ли пензионери бити правозаступници?* Београд, 1881.

Ценић, Ђорђе Д., *Објаснење Казнителног законика*, Београд, 1866.

Шаркић, Срђан, *Свод*, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд, 1999, 658-659.

Šarkić, Srđan, Kualuzov, Maša, *The Demise of the High Court or Between Absolutism and Rule of Law*, neobjavljeni rad u rukopisu

Šarkić, Srđan, Popović, Dragoljub M, Nikolić, Dragan, *Istorija srpskog pravosuđa (XII-XX vek)*, Београд, 1997.

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Мирослав М. Поповић рођен је 29.10.1981. године у Београду. Завршио је Основну школу „Иван Горан Ковачић“ као вуковац 1996, а Четрнаесту београдску гимназију као ђак генерације 2000. године. Основне студије уписао је исте 2000. године на Филозофском факултету у Београду, Одсек историја, окончавши исте 2005. године са просечном оценом 9,84. Магистарске студије завршио је 2008. године са просечном оценом 10,00, одбранивши магистарски рад *Краљица Јелена и Католичка црква. Године 2009. пријавио је докторску дисертацију Судство у Кнежевини Србији (1838-1869).*

Био је носилац више стипендија на основним студијама, као и стипендије Министарства науке током магистарских студија и припреме доктората. Радио у Архиву Србије и Библиотеци Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, где је и сада запослен. Положио стручне испите за звање архивисте и библиотекара. Аутор је две монографије, двадесетак радова, више приказа и библиографија.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Мирослав М. Поповић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

СУДСТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1838-1869)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 09.09.2014_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Мирослав М. Поповић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада СУДСТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ СРБИЈИ (1838-1869)

Ментор проф. др Сузана Рајић

Потписани Мирослав М. Поповић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 09.09.2014 _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СУДСТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1838-1869)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 09.09.2014

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.